

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Socjologiczno-Historyczny

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 1(10)/2019

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2019

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Marta POŁTOWICZ-BOBAK – zastępca redaktora naczelnego
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Ioan HORGHA (Uniwersytet Oradejski), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Dusan LUŻNY (Uniwersytet Pałacowego w Ołomuńcu), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Jan SOĆKO (Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Marek DELONG (nauki o polityce), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Przemysław PACZKOWSKI (filozofia), Agnieszka PAWŁOWSKA (nauki o polityce), Beata LORENS (historia), Andrzej ROZWAŁKA (archeologia), Zbigniew RYKIEL (geografia społeczna), Daniele STASI (filozofia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Wydział Socjologiczno-Historyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2019

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 8,40, ark. druk. 8,50, zlec. red. 48/2019
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

ISLAM XOSHGEDEM

- Anti-Western policy of the Soviet-Turkish relations during the Greek-Turkish War 5

NATALIA KRAVETS

- Civil activity of Vasyl Prohoda during the emigration in ČSSR (1922–1939) 17

JERZY ŁAZOR

- Kapitał francuski w Polsce międzywojennej. Stan badań i postulaty badawcze 29

WOJCIECH KWIECIŃSKI

- Różnice w położeniu i traktowaniu polskich, czeskich i słowackich robotników pracujących na rzecz Trzeciej Rzeszy 53

DAMIAN SZYMCZAK

- Pierwsza kampania prezydencka Aleksandra Kwaśniewskiego w świetle teorii wyboru publicznego 74

MAŁGORZATA DUDA

- Współczesna praca socjalna – towarzyszenie przez służbę 91

ADRIAN ULJASZ

- Zakłęte rewiry* Janusza Majewskiego z 1975 r. według powieści Henryka Worcella jako przykład stale aktualnej adaptacji filmowej dzieła literackiego 106

SPRAWOZDANIA

BARTOSZ PASTERSKI

- Sprawozdanie z konferencji „W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku”, Bóbrka, 4–5 kwietnia 2019 r. 122

PAWEŁ KUCA

- Sprawozdanie z konferencji naukowej „Współczesne kompetencje medialne”,
Rzeszów, 8 kwietnia 2019 r. 129

IZABELA PASTERNAK

- Sprawozdanie z seminarium naukowego „Filozofia: Lwów – Preszów – Rze-
szów”, Rzeszów, 6–7 maja 2019 r. 133

Islam Xoshgedem¹

Anti-Western policy of the Soviet-Turkish relations during the Greek-Turkish War

Abstract

A number of recent comparative works have drawn attention to parallels and similarities between the Soviet Union and the early Turkish Republic. In this article, I take a firmly transnational approach to Soviet-Turkish interactions in the 1920s to demonstrate that the similarities were not merely circumstantial. The manifest ideological conflict between nationalist Turks and internationalist Bolsheviks has led many historians to dismiss Soviet-Turkish cooperation as a necessary response to geopolitics, a pragmatic alliance against the west. This article makes that opposition to the western-dictated international order was a coherent element in Soviet-Turkish exchanges that stretched beyond diplomacy into the economic and cultural spheres. The anti-western elements of Soviet-Turkish relations suggest that convergence was more than a case of homologous responses to similar conditions; it was part of a broader narrative that, in the Soviet case at least, continued to shape international relations beyond World War II.

Key words: Mustafa Kamal, Lenin, antiwestern, socialism, bolsheviks, convergence

1. Introduction

This article addresses the following major questions first, how was it possible that the Western allies occupied of major cities of the Ottoman Empire after the end of WWI? Second, what was the reason for the establishment of Russian-Turkish convergence?

In 1914, the World War I started between the two military blocs-the Entente, which included Britain, France and Russia and the Triple Alli-

¹ PhD. Islam Xoshgedem, Baku State University, street Zahid Khalilov 23, A2, 1148 Baku, A2-1073/1 Republic of Azerbaijan, e-mail: xoshgedem-islam@rambler.ru, nr ORCID: 0000-0002-1481-0528.

ance, which members were Germany, Italy and Austria-Hungary. The Ottoman Empire entered the war with Russia in October 1914 and in 1915 became a principal member of the Quadruple Alliance, led by Germany (Hirst 2013: 10). In 1915 Russia, England, France and Italy signed the first plan of partition in London, dividing Turkey this treaty (the Sykes-Picot agreement), and the ones which followed, were entered upon for various purposes: first, in order to keep Russia in the War; second, in order to bring Italy, Greece, or other countries into the War; third, in order to carve out the largest shares for France and England; fourth, because, apart from these agreements, the Allies had committed themselves by promises to non-Turkish subjects, mostly Arabs and Armenians, who were commissioned to stab Turkey in the back during the War (Jensen 1979: 45). These promises, both to the Arabs and Armenians, were in contradiction to the Powers' other arrangements, but then it was never intended that they should be fulfilled. The War, Colonial and India offices inclined towards the former while David Lloyd George and elements within the Foreign Office opted for the Greek solution (Hirst 2013: 12). The secret agreements had accorded to Russia Constantinople, the Gallipoli Peninsula, the European shore of the Sea of Marmora, and a part of eastern Anatolia, including Trebizond, which she had occupied in 1916. France was given Syria, Cilicia as far as Sivas, Mosul, and western Kurdistan (Solomonidis 1984: 65–67). Italy was given the southern half of Asia Minor England was given Mesopotamia, the Mandate of Palestine, Haifa, and Acre, and she was to support the independence of the Hedjaz and of the remainder of Arabia. The land claimed by and granted to Russia in eastern Turkey was identical with that which was later pledged to become an independent Armenia (Reynolds 2011: 26). By this time a new factor had appeared in the situation.

2. The change of political line

Revolution stripped the Russian empire of its axle. The empire's geographic expansion, the growth in its bureaucracy, the development of its economy, and the stratification of society had all subjected the imperial apparatus to increasing strain. The tsar, as the symbol of the empire and its central institution, had held it all together. The fall of the tsar meant that the whole imperial project was open to question, from the future form of government through property rights to the empire's borders" (Mozjuxin 2016). Everything was up for grabs. The announcement of the tsar's abdication shook the army hard. In a surreal twist, tsarist

officers found themselves with little choice but to cooperate with the revolutionary movements churning in the ranks. The Ottomans took note of the dissension spreading through the Russian ranks (Mozjuxin 2016). They grasped the broader political meaning of the February Revolution and attempted to turn it to their own ends. They dispatched small delegations of soldiers to meet face to face with their Russian counterparts. The Russians explained that they held no animosity toward the Ottomans who, unlike the Germans, did not occupy their lands. Denunciations of the “imperialists’ war” in Anatolia and declarations such as “We don’t want the Dardanelles” circulated in the Russian ranks, suggesting the unpopular nature of the war against the Ottomans. Then the promise of the Bolsheviks, ceasefires, and peace talks on 7 November 1917 (McMeekin 2007: 57). Mustafa Kamal was wary of the Soviet Government, which came to power after the Bolshevik Revolution of 1917 in Russia. Ankara Government and Soviet Government, which united to struggle together against the imperialists contacted with each other in a short time to support each other. On the other hand the Bolsheviks were trying to declare and expand their regimes and movements, to the World. After the Sivas Congress on September 4-11, 1919, in order to dissolve the negative atmosphere against Turks in the United States, the officials of the national movement decided to invite an American Committee to Anatolia to research and see the truth (Giritli 1970). Mustafa Kamal met with General Harford on September 22, he stated that national movement would accept help from a neutral great power and his aim was to protect the empire with a neutral great power’s, preferably American mandate (Gokay 2006: 24). This move must be seen as a tactic to gain time during the wars. Right at that point, Moscow and Ankara became allies against the Imperialist European States. However, their friendship was not without a cost. While Bolsheviks were aiming to expand their regimes to Anatolia and if possible aimed to make Anatolia a Socialist Republic of the Soviet Union, Kamalists aimed to get material and spiritual support of the Bolsheviks without adopting their regimes in Anatolia (Tarasov 2009). The Bolshevik Party led by Vladimir Lenin overthrew the Provisional Government in Petrograd in a violent coup and plunged Russia into a full-fledged civil war or, rather, a concatenation of civil wars. Russia’s deepening disorder comforted the Ottomans. As the newspaper “Vakit” observed in an editorial entitled “The Russia of Tomorrow”, Russia represented an eternal danger, but the Russian revolution has saved us from an immediate threat and we can now take a deep breath” (Hirst 2013: 32). Yet the rise of the Bolsheviks held out the possibility of more than just greater turmoil inside Russia. Soviet Government was thinking about that the National

Struggle movement was struggling against the Western imperialism, at the same time was considering that it was an awakening of the Islamic society in 1919, the Turkish war of independence started.

Hard pressed by the British invasion of Anatolia, Mustafa Kamal in a letter addressed to Moscow declared his readiness to participate in the struggle against foreign imperialism which threatened both countries and urged to conclude a treaty of military and political alliance (Giritli 1970). On March 16, 1921 the two countries signed a treaty in Moscow settling the border dispute; the provinces of Kars and Ardahan were left to Turkey and Batumi to Russia (Gokay 2006: 24). The letter consisted of three articles: In the first article, Ataturk offered to operate together against imperialist powers. In the second, he said that if Bolshevik forces organized military operation on Georgia and put them under the Bolshevik rule, the Turks would undertake military operation on Armenia and Bolshevik regime in Azerbaijan. In the last article, the Turks insisted on aid for their struggle against imperialist powers. In short, the Turks were offering an alliance and cooperation (Ulgul 2010: 6). Kamalists were convinced that only co-operation with the Soviet government would provide the Turks with vital material and diplomatic support and military aid to "fight imperialist governments" together (Kuznechova 1961: 31). The contents of Kamal's telegram show that the Turks unequivocally approved the attack on the Caucasus by the Bolsheviks (Tarasov 2009). Bolsheviks thought that Ataturk shared the same ideas as them (which he partially did) like a disdain for imperial powers, full independent and a republic. In addition, they thought that Turkey would provide a buffer. So they decided to help. While in opposition the Bolsheviks had consistently denounced the war as an imperialist project, and the day after they came to power they published a "Decree on Peace" in which they called for an immediate end to the war and a peace "without annexations and indemnities." Lenin's explicit condemnation of the Entente's secret agreements to partition the Ottoman Empire (Korkmaz 2017: 22). The Bolsheviks, it seemed, really were sincere about peace. And if peace could be made with Russia, the rest of the Entente would almost certainly have to follow.

The meaning of Soviet and Turkish solidarity

If we allow a more ambiguous definition of anti-westernism, one that includes in the drive to challenge western power an admiration for its tools and its successes, we can better understand Soviet-Turkish interactions. Soviet- Turkish anti-westernism took on various hues during the

interwar period, but at its core it involved a commitment to importing the content of European progress while shedding the forms of European domination. In February 1921, the Red Army attacked, again taking advantage of Turkish military pressure to overwhelm the Caucasians (Tarasov 2015). The triumphant Reds installed pro-Bolshevik puppet governments in the three republics and converted them into nominally independent Soviet republics. On 16.03.1921 the solemn treaty of "Soviet-Turkish Friendship and Brotherhood" was signed (Akşhin 1991: 36). Kamal got Kars, Ardagan and Arvin and 10 000 000 gold rubles were transferred to Kamal in installments. He used the Soviet money to buy French and Italian military supplies and favor (Toynbe 1922: 65). In this critical days of August 1921 General M.V. Frunze was appointed the Soviet ambassador in Turkey. He became Kamal's close military advisor. His successor S.I. Aralov and Soviet military advisor K.K. Zvonarev used to visit the front and distribute gifts with dedications "To the Turkish soldier from the Red Army" (Mozjuxin 2016). Officials of the republics met with representatives of Ankara on 13 October 1921 in Kars where they signed a treaty confirming an agreement the Turkish nationalists and Bolsheviks had concluded in March in Moscow. Batumi went to the Soviets, while Kars and Ardahan now belonged to the Turks (Akşhin 1991: 38). The treaty squared its endorsement of self-determination with its rapid rearrangement of borders by granting the affected populations the temporary right to emigrate from one state to the other. With his rear in the Caucasus secured, Mustafa Kamal turned toward the west. He compelled the French to withdraw from Anatolia southward into Syria and the British and Italians to relinquish their pretensions to influence in Anatolia. Unlike the Armenians, the Greeks did receive meaningful aid from the Allies. Mustafa Kamal in 1922 managed to drive the Greek army out of Anatolia back to Greece, sending hundreds of thousands of Orthodox Christian Anatolians in train. The following January Turkey and Greece finalized an "exchange" of populations that formalized the transfer of approximately 1.2 million Christians to Greece and nearly 400,000 Muslims to Turkey (Toynbe 1922: 65). These measures, combined with the earlier massacres and ethnic cleansing of Armenians and Assyrians, transformed Anatolia's population into an overwhelmingly Muslim, if not yet wholly Turkish, one. On 3.05.1922 soviet governments generosity was shown 3 500 000 gold rubles given in Ankara. It was the last installment of 10 000 000 promised a year before by Mustafa Kamal. Lenin was not only a true friend in need but also a useful scarecrow (Tarasov 2009). It is what stands behind the pious self-glorifying Turkish myth of Kamal's genius. Mustafa

Kamal's achievement of military dominance over Anatolia nullified the Treaty of Sevres, compelling the great powers to sit with his representatives in Lausanne, Switzerland, in 1923 and conclude a new treaty that acknowledged the territorial integrity and full sovereignty of the new Anatolian hegemony, the Republic of Turkey. With the Treaty of Lausanne British policy returned to the traditional policy of supporting Turkey as the British proxy in the region (Kireev 2007: 142). British policymakers by 1923 had achieved a relative stability in the area of the near and Middle East which remained unchallenged up until the outbreak of the Second World War. The fact that Mustafa Kamal and Lenin worked together did not mean that their relationship lacked a competitive dimension. The Bolsheviks nurtured ambitions of cultivating influence throughout the Muslim world, including Anatolia. Toward that end, they hosted the First Congress of the Peoples of the East in Baku in September 1920 (Toynbe 1922: 81). Among the participants was Enver Pasha, who through Karl Radek had come to Moscow with the hope that the Bolsheviks would prelaunch his career inside Anatolia, and Mustafa Suphi, who founded the Turkish Communist Party right after the congress. Mustafa Kamal, however parried the Bolsheviks by blocking Enver's return and establishing a rival communist party under his control (Kireev 2007: 143). The Kamalist regime's unyielding pursuit of centralization, purification, and secularization stirred some Kurds to revolt, and, in the middle of the 1920s, the Soviet Union attempted to revive its influence in Anatolia by lending support to Kurdish exiles plotting rebellion (McMeekin 2007: 67). The Kamalist regime's determination and coercive capabilities, however, were greater than those of its Unionist predecessor, and it handily suppressed this and other challenges to its rule in Eastern Anatolia. The Soviets found more opportunities next door inside chaotic postwar Iran. In 1920 Muhammad Khyabani, established inside Iran a socialist state of sorts called Azadistan, or "Freedom Land." On Iran's Caspian shore, Red Army units' fresh from the recapture of Baku helped the Iranian revolutionary Mirza Kuchuk Khan found a "Soviet Republic of Gilan." When, however, Moscow concluded a treaty of friendship with Tehran in 1921, it withdrew support, and both the Gilan Republic and Azadistan fell to Tehran's army (Korkmaz 2017: 31). Parallels in post imperial paths just as the dynamic of interstate competition pushed Ankara and Moscow to adopt complementary foreign policies, it also elicited parallels in domestic policies. Whereas the origins of the Turkish Republic lay in a project to adapt to the interstate order, the Soviet state was born in defiance of that order, but in a matter of years it too would conform. As heirs to defeated empires, the Kamalist and So-

viet elites came to share the conviction that the survival of their respective states demanded comprehensive and radical reform not just of the institutions of state but also of society, economy, and culture as a whole. The centrality of the motif of revolution to the Bolsheviks needs no elaboration. The Kamalist and Soviet elites saw themselves as strong-willed, elite vanguards of progressive change, uniquely capable of imposing the necessary if often resented modernizing reforms upon their as yet unenlightened populations.

The National Struggle movement

After Brest-litovsk treaty Russia had withdrawn from the War and Greece was becoming an important factor in the European situation. In order to keep her interested, some delicate morsel had to be squeezed for her out of the already worked-out plan of partition, which left no area free. The Greco-Turkish War was one of the major aftershocks in the World War I. In attacking war-ravaged Turkey, Greece sought to realize goal of a new Hellenic presence in Asia Minor. This action, together British, French, and Italian designs upon Anatolian territory, threatened Turkey's existence as a nation (Toynbe 1922: 101). After the Mudros Armistice of 1918, the Great Powers moved Anatolia to ensure acquisition of territory promised in the secret treaties during World War I. In the plan of alliances was especially Anatolia occupied an important place. In Kurdistan, British 'advisors' present as the nationalistic tendencies of that people began to rise. The French, meanwhile, had marched north from Syria into Adana Cilician hinterland. The Italians had landed in Antalya and had occupied outlying areas (Kuznechova 1961: 49). In this time Greece government naturally amenable to the idea of a 'Big Greece' and swiftly entered into the war. The Turkish war of independence is a military history which focuses on the Greek-Turkish war between 1919 and 1922. The Greek occupation of Izmir on 15 May 1919 met with protests and bloodshed in the city (Kuznechova 1961: 69). The occupation was extended to Aydın, Manisa, Turgutlu, Ayvalık, and Tekirdağ (Rodosto) in Thrace (Davison 1953: 155). Greek military landings in Thrace were facilitated by British naval vessels, but as soon as the Greco-Turkish war began, London declared neutrality. In 1919, local armed bands displayed resistance to occupation using hit and run tactics. The war between Turkey and Greece was a defensive war for safeguarding of the Turkish homelands in Anatolia. It was provoked by the unwarranted invasion of a Greek army of occupation. In Cilicia especially,

Armenian legions were recruited under French authority and used in the search for arms in Turkish houses; this proved to be the beginning of a most bloody feud between the two races, who might yet, had they only been left alone, have found some *modus Vivendi* in postwar life (Jensen 1979: 231). As it was, the Armenians lost any chance of ever again cooperating with the Turks in Cilicia, and the Turkish population was goaded into organizing an armed resistance which later obliged the French to evacuate and come to terms. The Armenians were transported and settled in Syria by the French (Andersen, Egge, online). The occupation in Constantinople did not involve so much bloodshed. The Italians in Adela behaved best, although their presence was as deeply resented. The condition of the Turkish Government in this internal muddle and disaster was pitiful. The Government had passed into the hands of the Sultan and passed completely into the hands of the Allies. On 10 August 1920, the Istanbul government signed the Treaty of Sevres, which effectively eliminated Turkey's sovereignty (Reynolds 2011: 46). According to the Wilson in declarations, exclusively Turkish territory was to remain independent and the non-Turkish parts of the Ottoman Empire were assured "an absolutely unmolested opportunity of autonomous development" (Jensen 1979: 245). The Treaty of Sevres provided for important concessions for Greece, which were to have far reaching consequences not only for the Ottoman Greek minority, but for the Balkan Peninsula. Ankara's reaction was swift: the Grand National Assembly issued a declaration calling the signatories of the treaty traitors. Furthermore, during the following months, Ankara decided to design its own international link. In early May 1919, the three gave their consent to a Greek occupation of Smyrna (Jensen 1979: 251). Their entrance was chaotic. There was a Turks massacre. On 26 April 1920, Mustafa Kamal (Ataturk) first convened the Turkish Grand National Assembly (henceforth Mueslis) in Ankara. The main target of the National Struggle movement was to protect the state rather than becoming a spokesman of any political thought. The Bolsheviks responded with the gold and guns that proved crucial in the Turkish War of Independence (Piter 2004). At that time over Novorossiyski, Tuapse and Batumi Kamal got 39 000 rifles, 327 heavy machine guns, 54 big cannons, 63 mln bullets, 147 000 artillery shells and more. By May 1920, however, this situation changed dramatically. In the mid-1920s, tension arose with Britain over control of the city of Mosul (Piter 2004). Under Mustafa Kamal, the irregular forces, together with the crack Turkish Ninth Army (undefeated in the Caucasus), had driven the French back to Aleppo. On 21 July the Greeks entered the Sea of Marmara port of Tekirdag with a division and an infan-

try regiment. Smaller forces entered another Marmara port, Ereğli (Toynbe 1922: 121). Another Greek column prepared to attack Adrianople. Concentrating their attack in the northern sector, they met the Turks in a valley near the village of Inonu (Hirst 2013: 33). This was the first Nationalist victory, and the Turks played up its importance for both local morale and Soviet opinion. General Michael Vasilyevič Frunze, founder of the Red Army, and Marshall Kliment Yefremovič Voroišilov, chief of staff of Russian Armed forces, who was a brilliant strategist and was sent by Lenin to assist Atatürk during the war of independence (Xeyfech 1968: 83). On January 5, 1921, the appointment of Semen Aralov to the post of Plenipotentiary of the RSFSR in Turkey, Lenin, accompanied by these words: "The Turks are fighting for their national liberation. Therefore, the Central Committee sends you there as knowing a military matter" (Xeyfech 1968: 85). The Soviet government helped Ankara to build two powder factories by supplying equipment and raw materials for them. General Michael Vasilyevič Frunze allocated 100 thousand rubles to the authorities of Trabzon for the organization of an orphanage, and Aralov betrayed the Turkish army 20 thousand lire to purchase hiking printing houses and cinema installations (История 1986: 93). In May 1922, the last installment was paid – 3.5 million gold rubles (Davison 1953: 173). The West clearly did not want to strengthen the new Turkey. In particular, attempts were made to form the Armenian and Kurdish states on the Soviet-Turkish border. But the active military assistance of Turkey from the RSFSR disrupted these plans (Gusterin 2016). After Inonu battle, a conference was called in London. The basis for discussion was leader of the Great Powers Lloyd George's proposal that the Treaty of Sevres be modified. By autumn that year France recognized the Ankara government (История 1986: 94). By then the Ankara government had established its legitimacy throughout the entire country, and when in September 1922 the nationalist troops raised the Turkish flag at Kadifekale in Izmir (Jensen 1979: 253). Greek historians were to call this venture the "disaster in Asia Minor", which depleted the idea of a greater Greece as well as British policy (Зачем Ленин 2016). Preparation for the peace conference made Mustafa Kamal tighten his grip on Istanbul. In Lausanne Soviet Russia was the power that made Kamal's diplomatic success a reality. The 'sick man of Europe' had survived the fever and was well on his way to recovery. Geopolitics had brought the two countries together, but Bolsheviks and Turks embraced the alliance and openly proclaimed their joint opposition to western dominance in both the economic and cultural fields. In a Europe where allegiance to economic and national ideologies was so vaunted, Soviets and Turks boasted of

links that trumped allegiance to nation, to capitalism, or to communism – they spoke instead of an alliance determined by the inequity of the international order. Such cooperation is vital evidence of a transnational response to western power.

3. Conclusion

Soviet-Turkish relations in the first half of the century reveal the presence and results of a similar discontent much closer to Europe's core. The conditions of the First World War caused the revolutions and the developments in two neighboring Eurasian states. Turkey Government and Soviet Government founded as a result of revolutions did not exhibit enemy relations as in the time of the empire. However, they completely were, in the essence, different from each other. Geostrategic natures of the region and historical periods made them strategic ally. The leaders of the new governments also had different ideas and characteristics in terms of purpose, understanding and belief. It was seen from results of the study that both leaders knew each other well and properly developed politics. Observing from Europe and the United States, Western commentators emphasized the superficiality of the relationship, discrediting the alliance of such an "odd couple." (Gokay 2006). For the Soviets, there was only one undesirable move: Turkey's close relations with an enemy state; these potential enemies were Britain, France and Germany. Bolshevik government was as knowledgeable of the British pressure as the Turks. In the event of the fall of the Turkish movement, the Soviets would have felt this pressure more than before because they would be surrounded. Another common element was both sides' opposition to a strong, independent Armenia in East Anatolia. Undoubtedly, Soviet opposition to an Armenian state was not based on their reverence towards Turkish territory. Instead, the Bolsheviks were alarmed that the British supported the Armenian state that abutted their border. Russia's panic about a satellite state supported by an enemy in the southern borders led Turkish authorities to alleviate this fear through some gestures and explanations to the Kremlin (Giritli 1970). Throughout the interwar period, both sides respected the other one's "red lines" (Ulgu 2010: 7). Mustafa Kamal, who was close to the Bolsheviks whereas did not allow their politics to enter the state said advised that our politics was not to confront these two nations anymore. These relations with the Bolsheviks were established well above the base of necessity and not on mutual trust or good faith. The foundation for their interactions was not built upon

strong grounds. The Turks and Soviets were outraged at the strict moves that prevented a break in relations during the interwar period. Today, despite the complex relations among the states, friendly relationships between Turkey and Russia are welcomed by the peoples of two states, whose roots going to Mustafa Kamal Atatürk and Lenin. The formation of the Nationalist-Bolshevik relations during the Turkish War of Independence was the fruit of the desperate situation of the Allied invasion of Ottoman lands for the Turkish side, while for the Bolshevik side it was the same powers that tried to suppress Russia and fought against Bolshevism. Therefore the Allied pressure was the biggest instrument in the formation of and strengthening the relations between Ankara and Moscow.

Antyzachodnie aspekty relacji radziecko-tureckich podczas wojny grecko-tureckiej

Streszczenie

Kilka ostatnio opublikowanych prac porównawczych zwróciło uwagę na podobieństwa między Związkiem Radzieckim a wczesną Republiką Turecką. W artykule autor postulował konieczność szerszego podejścia do interakcji sowiecko-tureckich w latach dwudziestych w celu wskazania podobieństw zachowań politycznych w obu krajach. Wyraźny konflikt ideologiczny między nacjonalistycznymi Turkami a internacjonalistycznymi bolszewikami skłaniał wielu historyków do odrzucenia założenia o sowiecko-tureckiej współpracy jako odpowiedzi na sytuację geopolityczną. Autor założył również, że był to element pragmatycznego sojuszu w opozycji do Zachodu. Wyraża także pogląd, że sprzeciw wobec dyktowanego przez Zachód porządku międzynarodowego był elementem spajającym współpracę sowiecko-turecką, która wykraczała poza dyplomację, wchodząc w sferę gospodarczą i kulturalną. Antyzachodnie elementy relacji radziecko-tureckich sugerują, że współpraca obu państw była czymś więcej niż przypadkiem homologicznych reakcji na podobne warunki; była częścią szerszej narracji, która przynajmniej w przypadku sowieckim nadal kształtowała stosunki międzynarodowe po II wojnie światowej.

Słowa kluczowe: Mustafa Kamal, Włodzimierz Lenin, antywesternizm, socjalizm, bolszewicy, konwergencja

Bibliography

- Akshin A., 1991, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Andersen A., Egge G., *Turkish-Armenian War and the fall of the First Republic*, Available from: <http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia>

- Davision R.H., 1953, *Turkish diplomacy from Mudros to Lausanne* [in:] *The diplomats*, vol.1, eds. C.A. Gordon, F. Gilbert, Princeton University Press, New Jersey, Available from: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/bibliography/AKU4VS-EG>
- Giritli I., 1970, *Turkish-Soviet Relations*, Available from: <https://doi.org/10.1177/097492847002600101>
- Gokay B., 2006, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920–1991: Soviet foreign policy, Turkey and communism*, Routledge, London, New York.
- Gusterin P.B., 2016, *Обстоятельства заключения Советско-турецкого договора 1921 года*, "Россия в красках" 11 февраля 2016 года.
- Hirst S.J., 2013, *Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s*, Available from: <https://www.jstor.org/stable/10.5612/slavicreview.72.1.0032>
- Jensen P.K., 1979, *The Greco-Turkish War, 1920–1922*, "International Journal of Middle East Studies", Vol. 10, No. 4, Available from: <https://www.jstor.org/stable/162217>
- Kireev N.G., 2007, *История Турции: XX век.*, Москва.
- Korkmaz T., 2017, *Mustafa Kemal and Turkey in the Correspondences of Soviet Bureaucrats (1918–1922)*, Available from: <http://politics.ankara.edu.tr/dergi/tybook/48/2017>
- Kuznechova S.I., 1961, *Установление советско-турецких отношений*, Москва.
- McMeekin N.E., 2007, *Turkeys relations with the bolsheviks (1919–1922)*, Available from: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003270.pdf>
- Mozjuxin A., 2016, *Как Советская Россия помогла становлению независимой Турции*, Available from: <https://lenta.ru/articles/2016/04/14/ankara/>
- Nur Bilge C., 2007, *Turkey's Foreign Policies During the Interwar Period (1923–1939)*, Available from: <https://www.jstor.org/stable/10.5612/slavicreview>
- Piter, 2004, *Союз между Лениным и Ататюрком*, Available from: <https://www.disput.az/index.php?app=forums&module>
- Reynolds M.A., 2011, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, Available from: <https://epdf.tips/shattering-empires-the-clash-and-collapse-of-the-ottoman-and-russian-empires>
- Solomonidis V., 1984, *Greece in Asia minor : the Greek administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922*, Available from: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/>
- Tarasov S., 2009, *Как Владимир Ленин и Мустафа Кемаль советизировали Закавказье*, Available from: <https://regnum.ru/news/1160915.html>
- Tarasov S., 2015, *Истории советско-турецких отношений и дружбы большевиков с Ататюрком*, Available from: <http://noev-kovcheg.ru/mag/2015-10-11/5060.html>
- Toynbe A.J., 1922, *The western question in Greece and Turkey a study in the contact of civilizations*, Available from: <http://www.louisville.edu/a-s/history/turks/Western Question>.
- Ulgul M., 2010, *The Soviet Influence on Turkish Foreign Policy (1945–1960)*, Degree Awarded: Spring Semester.
- Xeyfech A.H., 1968, *Советская дипломатия и народы Востока (1921–1927)*, Москва.
- Зачем Ленин помог туркам создать новое государство, 2016, Available from: <https://russian7.ru/post/kak-sssr-pomog-rozhdeniyu-tureckojj-resp/>
- История международных отношений и внешней политики СССР, 1986, т. 1, Москва.

Natalia Kravets¹

Civil activity of Vasyl Prohoda during the emigration in ČSSR (1922–1939)

Abstract

In the article, the fields of civil activity of Vasyl Prohoda, a Ukrainian military figure (Lieutenant Colonel of the Army of the Ukrainian National Republic), a public figure, engineer, and a historian are analyzed in Czechoslovakia. His civil activity in the development of the Ukrainian Economic Academy (“Academic community”) and the “Society of former soldiers of the Army of the UNR”, the Ukrainian Sokol movement is described.

The failures of the Ukrainians in the national liberation actions of 1917–1921 led to the forced relocation of many participants abroad. Among the leading centers of the Ukrainian interwar emigration, the Czechoslovak Republic (ČSSR) was distinguished by its liberal political regime and democratic freedoms. Due to the fortunate conditions, Ukrainian emigrants formulate various networking of public-political organizations, created to protect the interests of Ukrainian emigrants in the international environment, and to continue their professional activities abroad. They launched also cultural-educational and scientific activities.

The study clarifies the ideological priorities of Vasyl Prohoda, his active organizational, educational and ideological components of civil activity in the above-mentioned organizations.

The purpose of this article is to analyze the civil activity of Vasyl Prohoda in the Ukrainian emigration in the ČSSR in the interwar period of the twentieth century. The goal involves solving the following tasks: 1) find out the fields of civil activities during studying in the Ukrainian Economic Academy (UEA); 2) conducted civil activity in 1920–1930s.

In particular, the study presents the activities of Vasyl Prohoda in the Academic Community of UEA, “The Community of Former Army of the UNR”, the Agrarian Community, the Ukrainian Sokol movement.

Key words: Vasyl Prohoda, civil activity, the Ukrainian Sokol movement

¹ Natalia Kravets, Petro Sahaidachnyi National Army Academy of Ukraine, 32 Heroes of Maidan Street, Lviv 79026, e-mail: kravets.natala@gmail.com, nr ORCID: 0000-0002-7455-3236.

After World War I and the Ukrainian Revolution of 1917–1921 thousands of the most active Ukrainian citizens, above all the soldiers of the Ukrainian army, emigrated. Many of them were in Czechoslovakia where they received higher education in Ukrainian and Czechoslovak higher education establishments. Hundreds of former soldiers, who had already suffered a camp life, were proclaimed. The Ukrainian emigration was forced to stop the armed struggle without wasting time, to take up other weapons.

Vasyl Prohoda was one of the leaders of the Ukrainian immigrant movement in the interwar ČSSR. He was a Ukrainian military and public-political figure, a lieutenant colonel of the Army of the UNR (Ukrainian National Republic), and a historian. Ukrainian students along with the educational process evolved an active professional, cultural and educational public activity, creating various societies, organizations at the Ukrainian Economic Academy in Poděbrady.

This problem is poorly investigated in Ukrainian and foreign historical science. Among the general works devoted to the Ukrainian emigration in ČSSR and Ukrainian societies and organizations, studies of Simon Narizhnogo (Наріжний 1942: 372), Anatoliy Kryskov (Крисков 1997: 24), Andriy Yavorsky (Яворський 108–112), Zdenek Sladek (Сладек 1998: 343) are highlighted. Vasyl Prohoda is occasionally mentioned there. Based on the study of Roman Koval "Thorny Way of the Kuban Prohoda" (Коваль 2007: 430) his life's journey is generalized. The source of this article is the materials of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, the State Archive of the Security Service of Ukraine, the memoirs of Vasyl Prohoda, and materials of the press.

The period of his life after being in the camps was described by Vasyl Prohoda: "My way of wandering on the maniacs are over. In a foreign country, I became free again to comprehend my dream to gain knowledge" (Прохода 1967: 430).

After the arrest of Vasyl Prohoda at the end of January 1945 by Soviet Committee for State Security, Operative 2 department of the Counter Intelligence Department Smersh 8 senior lieutenant of the Guards Army Ms. Shvedov, considering materials about the "criminal activity" of Vasyl Prohoda, underlined that "from 1922 to 1945 he was in the white emigration in Czechoslovakia, where he was in white emigrant societies "Sokol", "Former soldiers of the Army of the UNR", "Former Ukrainian officers living in Czechoslovakia" (as a head of this society), which set itself the goal to train an officer composition to a statement against the Soviet Union and was guided in his work so-called the "UNR

Government", which was guided by foreign policy in Poland." It is difficult to explain why Vasyl Prohoda did not name all the societies in which he participated (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74412фп. Арк. 3). Vasyl Prohoda never talked about all fields of activities at that time.

The civil activity in "Academic community"

Due to the efforts of the Ukrainian Civil Committee in Prague (headed by Nikita Shapoval) Vasyl Prohoda in 1922 was enrolled to Ukrainian Economic Academy in Poděbrady which was founded on May 21, 1922, for training specialists for activities in Ukraine.

The entire course of study was designed for three years of study which equated it to the lowest grade of the high school. The Ukrainian economic academy was subordinated to the Ministry of Agriculture of ČSSR, consisted of three departments: agrarian-forest, hydro-technical and technological, economical-cooperative. Vasyl Prohoda studied at the agrarian-forest department.

During his first year studying in the autumn of 1922, Vasyl Prohoda passed into the civil life of the Ukrainian economic academy. He got the first experience of civil activity in the Academic community where he was elected as a deputy and later he became a head of the community. Meetings of the Academic Community demanded to establish a four-year education cycle (leaving the fifth year for writing the thesis and preparation for state exams), creating faculties, harmonizing the educational programs with the requirements of the Ministry of Education, sending invitations to teachers from other high schools. These requirements led to disputes between students and professors of the Ukrainian economic academy. As a result of the discussion, a memorandum was created with requirements, signed by 120 students from different departments. Vasyl Prohoda presented it to the relevant Czech authorities. However, the students of Ukrainian economic academy were unable to defend all the requirements.

In July 1923 the Constituent Congress of the Central Union of Ukrainian Students (CUUS) took place in Gdansk on which Vasyl Prohoda represented all students of the Ukrainian Economic Academy. He presented the activities of the Academic Community by characterizing students' tasks as preparation for national-cultural work in Ukraine. Vasyl Prohoda did not engage in sharp political conversations. Julian Vassian was a Lviv delegate, who came to the Constituent Congress to represent the Professional Organization of Ukrainian Students. He sharp-

ly criticized the Ukrainian democratic parties, especially the socialist groups, due to the emigration camp of the UNR. Vasyl Prohoda did not vote for a resolution that condemned the activities of Ukrainian government parties, believing that "On them and without that enemy of Ukrainian statehood poured full buckets wash": "We all left the ranks of the UNR Army, and therefore we have a certain preservation respect for the path of armed struggle under the flag of the UNR independence of Ukraine" (Прохода 1972: 19). However, on the CUUS congress, Prohoda was in the minority with a representative of the Ukrainian Student Community in Warsaw Olexiyuk and representatives from Prague and Brno.

Prohoda presented a report about his participation in the CUUS Congress at a meeting of the Academic Community after coming back to Podebrady. (Прохода 1972: 24).

As a head of the Academic Community, Prohoda participated in the meetings of the commission for the adoption of new students where he advocated enrolling Ukrainian soldiers, instead of women and girls who were mainly studying at the Faculty of Economics.

While studying in the Ukrainian Economic Academy, Vasyl Prohoda was interested in the activities of a number of scientific societies: agronomic, economic, publishing, cooperators, beekeepers, the Union of foresters, the Union of Hydromechanics and reclamations, in some of them he participated during different periods of study. The organization of Ukrainian writers and poets "Cult" arranged literary evenings with the participation of Valery O'Konner-Wielinska, Vasily Korolev-Staryi, his wife Natalia, associate professor Boris Lisiansky, artist Dobrovolsky, kobzar Mikhail Teligi, singer Mikhail Paliy-Sidoriansky, poets Yevhen Malanyuk, Yuriy Daragan, Elena Teligi, Maxim Grivy (Zagrivny), Leonid Mosendz, Vasyl Kurylenko and Natalia Livytska-Holodna, playwright Mykola Chirsky, publicist Nicholas Stsyborsky, writer Modest Levytsky and others. Vasyl Prohoda was always interested in the cultural life of Ukrainian emigration centers.

Vasyl Prohoda was on the side of Ukrainian radical-democratic party (until 1923-the Ukrainian Socialist Party-federalists), although he was not a member (was favored by the radical Democrats – "as to the Petlyurians"). At the same time, he liked the lectures of the Social-Democrats, especially Olgerd Bochkovsky, Isaac Mazepa and Panas Fedenka primarily because of their "objectivity and the absence of attacks on others party". According to Prohoda the following students were good speakers: Vasily Murashko, Grigory Denysenko, Gordian Nyanchur, Boris Tunic and Yevgen Glovinsky. Prohoda did not share the views and methods of OUN

members, whom he called "political industrialists." In his opinion, "the nationalists did all... with a broad scope, but in the majority narrowly ended, leaving behind a crushing and demoralization" (Прохода 1972: 51).

The visit of Metropolitan Andrey Sheptytsky to the Ukrainian economic academy was "an event, the publicity of which remained for many years." After official acceptance in the Senate Metropolitan, he visited the academy, checking many laboratories and scientific offices. He has always sacrificed himself for the needs of the academy; on this occasion he presented a quartz lamp for treating patients with dryness of the skin.

On May 26, 1926, head Ataman, the head of the UNR Directory, Simon Petliura was killed, which caused great indignation among Ukrainians. A tragic event rallied Ukrainians from various political camps. Prohoda immediately joined the committee for commemorating the memory of Simon Petliura and took up the writing of a thorough article to the collection dedicated to the memory of the head Ataman.

In July 1926, Prohoda was a founder-member of the Society of Former Soldiers of Army of the UNR which appeared in Poděbrady. The main task was set "to fully support the traditions of the UNR" and be in full combat readiness in the event of an armed protest against the USSR. At the end of 1927 at the general meeting, the new head of the Society Former Army soldiers of the UNR Vasyl Prohoda was selected and led from April 1928 till the time when the organization was closed. In October 1928, Vasyl Prohoda registered the statute of the Society of the former Ukrainian elders in the Czech Republic in Prague ("Ednut of the beaten Ukrainian dignitaries in Czech"). According to the statute of the Society, the purpose was "uniting former Ukrainian elders for the purpose of national cultural work and moral and material support". Prohoda was chosen as head who later mentioned: "A lot of things cost me strength and hard work to not to allow the Society on the path of emigrant whip, and with it demoralizing, taking care of mutual moral and material support and respecting the heroic and the tragic events at the same time..." (Прохода 1972: 55). The Ukrainian library of military literature was founded by the society, which subscribed to the public-political and literary-artistic weekly "Tryzub" from Paris and the military-scientific and literary magazine "Tabor" coming out in Poland. The management included, besides Prohoda (head), Lieutenant-Colonel of the Army of the UNR Yuriy Klimach (deputy), and Commander of the Army of the UNR Zakhar Ivasyshyn (secretary).

The Society regularly honored important events from Ukrainian history: the foundation of the Zaporozhian Sich, anniversaries of The Cos-

sack Hetmanate, proclamation Independence of the UNR on January 22, 1918, and formation of ZUNR, the anniversary of the battle under Kruty, shooting in the Bazar and the death of Simon Petliura. Vasyl Prohoda corresponded with the military minister of the UNR government, Volodymyr Salsky, in order to coordinate the actions.

The Ukrainian Sokol movement

In 1920–1930s the Sokol movement grew along a broader scale in ČSSR which had long-standing traditions since the Austro-Hungarian monarchy and played a significant role in the Czech national movement. In Podebrady Prohoda began to be interested in the Sokol movement. On September 6, 1922, he joined the Czechoslovak Sokol movement, 30 Ukrainians desired to join the movement on the same day and in 1924 there were already 100 members. Prohoda understood the significance of the Society for the national education of Ukrainians; traditions of the Ukrainian Sokol movement were upheld for almost 40 years in Galicia. In December 1924, Ukrainians created the Temporary Council, established connections with the Sokol movement in Lviv, opened the branch of the Sokol movement in Příbram Brno and Prague. On February 7, 1926, the Constituent Assembly of the Ukrainian Sokol movement took place in Poděbrady.

An important role in attracting new members was played by the following lectures prepared by Joseph Truggiller, tutor of the Sokol movement in Tershiv district: "The meaning of the Sokol movement in liberation nation", "the Sokol movement and people", "the Sokol movement and Army," "the Sokol movement and the State" and others. Prohoda noted that: "Joseph Truggiller brought the Ukrainian Sokol movement from the narrow-sport to the ideological and national approach".

On March 31, 1927, the Union of the Ukrainian Sokol movement was created in Prague. The decline of the Ukrainian Sokol movement coincided with the time of the last set of people to the UHA in 1928. In 1930 the membership of the Ukrainian Sokol movement decreased to 18 people. In this period, Vasyl Prohoda was head of the Ukrainian Sokol movement in Poděbrady. "But this is not a Sokol who gives up in difficult moments helplessly" was written by him.

The impact of Vasyl Prohoda as head of the Ukrainian Sokol movement can be classed as successful. His students participated in the events of Czechoslovakian Sokol movement and proudly carried the Ukrainian Sokol flag raising interest and respect for Ukrainian people. Especially

emotionally participants of the Ukrainian Sokol movement were welcomed by soldiers of the Ukrainian Galician Army in Pardubice.

After the elimination of the unofficial Union of the Ukrainian Sokol movement in ČSSR only one society "Ukrainian Sokol" was left in Poděbrady. In 1928 the head of this society was elected F. Moroz, who had been working there since its foundation. Vasyl Prohoda characterizing his activities, emphasized: "He is genuinely passionate about the Ukrainian Sokol movement, carefully studying the ideological side of the Ukrainian Sokol movement and its organization, he dedicated all his free time to the Society even while being unemployed from 1929 till graduation, and having nothing for living" (Прохода 1994: 172).

At the beginning of the 1927–1928 academic year, the number of members of the Ukrainian Sokol movement was enlarged by students of the Ukrainian Economic Academy from Volhynia and Galicia. They actively took part in the Ukrainian Sokol movement, regularly visited events and for a short period of time, the society showed remarkable progress. However, in the next academic year, the admission of new students to the UHA was unauthorized. Graduates of the Academy left the society and new members did not arrive (Прохода 1931: 62).

At the beginning of 1930, the membership of "Ukrainian Sokol" decreased to eighteen. When F. Moroz departed and an engineer Vasyl Prohoda was elected as a head who led the society in the critical period of the activity of the Ukrainian Sokol movement. Vasyl Prohoda mentioned: "this is not a Sokol who gives up in difficult moments helplessly. It is precisely at such moments and it is necessary to detect maximum working capacity and endurance as Tirsch said: "The smaller number of us, the more we have to do; is any of us laughing in that case by avoiding some work?" And the small number of members of the Ukrainian Sokol movement staunchly decided to carry its Sokol flag as they were carrying it during the best times" (Калічак 1930: 93). The number of members was not decreasing, it was increasing. In addition, in the spring of 1931, the Ukrainian Sokol movement for young members (schoolchildren from 6 to 12 years old) was formed who took participation in the general events of the movement (7 boys and 5 girls) (Прохода 1994: 173).

Maintaining a close bond with the Czechoslovak society, "Ukrainian Sokol" remembered the society in the region, constantly communicating with "Sokol-Father". In his activity, he emphasized that in a foreign country, outside of their homeland, he had to be "a voice and conscience of their own the enslaved people", and therefore a stable and long-lasting connection with "Sokol-Father" considered as its main task.

An important event in the activities of "Ukrainian Sokol" in Podebrady was participation in the great congress of the Czechoslovak Sokol movement in Plzen, 4–6 July 1929 where Sokol movement of other Slavic peoples and Bulgarian "boys" were presented. The participation of Ukrainian representatives at this event was supported by Ukrainian scientific and public organizations in ČSSR that sent 1,700 Czech crowns in total, 1,000 crowns were donated by the Senate of the Ukrainian Economic Academy. Another 900 crowns Czechs donated by various individuals and Ukrainian organizations in Poland. Although there were only 13 participants from Ukraine, they got to awaken the sympathies of Czechoslovak and Yugoslavia Sokol movement to the Ukrainian nation. Those participants who attended the Congress would remember the beauty, greatness, and power of the disciplined members of the Ukrainian Sokol movement, that there were 13 participants dressed blue shirts attracting attention on Ukrainian tradition" (Прохода 1936: 4–5).

June 21, 1931, "Ukrainian Sokol" took part in the regional event of the Czechoslovak Sokol movement in Pardubice where the nationwide "Performance of bodybuilding and sports" took place. In this event, there were 14 members (12 from Podebrady, plus one each from Hradec Králové and Rzhhevnyts). The Ukrainian Sokol movement greeted others in Pardubice. It consisted mainly of the soldiers of the Ukrainian Galician Army. As a result of the participation of the Ukrainian Sokol movement in Pardubice, the local Sokol movement was founded there (Прохода 1994: 174).

In general, during the 6-year activity of the society, the "Ukrainian Sokol" participated in 35 district events and mechanic academies of the Czechoslovak society, both within the framework of the Teriv Sokol movement, and beyond (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 12).

On February 15, 1931 "Ukrainian Sokol" celebrated its fifth anniversary in Podebrady (in fact, the actual date was on February 7). On this occasion, the book "Ukrainian Sokol" was published which summed up the activity of this society.

Vasyl Prohoda evaluating the six-year activity of the Podebrady Sokol movement emphasized: "Ukrainian Sokol" was alive, worked and would be working even this year within Miroslava Tirsha, creator of Sokol ideas. Although a permanent number of members of the society could not be few because brothers, after having spent 4-5 years in Podebrady, were forced to leave their society and go out into the world to seek personal happiness and fortune, the work in the society never stopped. Throughout its existence there were 122 valid members in the "Ukrainian Sokol". In modern times, there are only 23 of them, but they

are going to flying out of their place, and no one will come to their place as a result liquidation of the Ukrainian Economic Academy. But this should not sadden us because each of these 122 members who showed their endurance in Sokol movement in Podebrady, they will remember that they are Sokols and will work at every step according to Sokol policy" (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 22).

"Ukrainian Sokol" in Podebrady tried to intensify the activity of the Ukrainian Sokol movement in Brno, Rzhavnits and Prague. The number of correspondence has increased 5 times. The head Vasyl Prohoda made a speech on the topic: "The significance of Sokol movement for the national state revival" in Rzhavnits, Pardubice, Prague and Brno and he personally called to a long Sokol movement and the formation of new Sokol organizations (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 15).

In the early 1930s, "Ukrainian Sokol" was regained for the third time life in Prague thanks to the energetic activity of Y. Bilyansky. In December 17, 1931, it managed to unite 8 sokols which made it possible to create the society "Ukrainian Sokol" in Prague. The "Sokol" Nuem was chosen as the center of its activity. In 1932, there were already around 30 members of the "Ukrainian Sokol" in Prague.

Vasyl Prohoda initiated the formation of new Sokol organizations in ČSSR and their unification into the "Union of Ukrainian Sokol Abroad" (hereinafter – the Union). December 26, 1931 the initial congress of representatives of Ukrainian Sokol societies in Buenos Aires (Argentina), Great Becquerk (Yugoslavia), Rzhavnitsy, Prague, Pardubice took place in Podebrady and the society in Brno joined in it with its declarations. The congress was opened by Vasyl Prohoda, head of the "Ukrainian Sokol" in Podebrady, pointing out the need for combined productive work: "All Ukrainian Sokol societies fundamentally agree with the idea of the formation of the Union because it is clear to everyone that combined efforts and joint organized work of all societies we can grasp the real consequences of its validity and bring Ukrainian sokolship abroad on the path to better development." The congress approved the statute of the Union, according to which its purpose was defined by the unification and development of Ukrainian Sokol societies, branches and units abroad for raising the physical and moral strength of the Ukrainian people on an ambiguous basis the ideas of Miroslav Tirsh and Intrich Figner, the creators of society. The Statute stipulated that "members of the Union may be a legal entity and individuals that are part of the Ukrainian Sokol societies who are valid or former members of Ukrainian or other Slavic Sokol organizations, only in the case if they are part of the Ukrainian Sokol movement" (ЦДАГО України. Ф.269. Оп. 1. Спр. 1004. Арк. 17).

At the same congress, the temporary administration of the Union was selected that included one representative from all of the above organizations that were outside the Podebrady. The Executive Board included head Vasyl Prohoda, Yaroslav Blagitka and Semen Chernyakhivsky who filed Statute of the Union for the approval of the Craiova (zemstvo) Government in Prague (Прохода 1994: 182).

At the congress, there was an agreement with "Sokol-Father" and with its permission and support to take part in the IX All-Sokol movement congress in Prague 12 June-6 July 1932 to commemorate the memory of Miroslava Tirsha in the hundredth anniversary of his birth. The Ukrainian Sokol Abroad prepared for this great festival, which had not only European, but also global significance. Vasyl Prohoda argued in 1932 that Ukrainian Sokol society "hoping for the comprehensive material and moral support of our entire citizens without distinction of political group and party beliefs to show how much it fulfilled the will of the great Slavic teacher, how much it is prepared to protect its good affairs, defense of honor and well-being, ensuring of progress and the election of a better future and the restoration of the glory of our people".

Despite all the difficulties of organizational development of the Ukrainian Sokol movement, Vasyl Prohoda remained the head of the Union until 1938.

The Agrarian Community was founded on the initiative of the Doctor of Law and an engineer-economist Gregoriy Simanets, who delivered a lecture on modern agrarianism for the members of the Ukrainian Council of Officers in 1927.

This topic was interested in Prohoda, engineers Sava Belodub, Yuriy Klimach, Kostya Podolyak, etc., who decided to organize a community for the study of the theory of agrarianism with its ideology and implementation in European countries, primarily in ČSSR. For a wide exchange of thoughts, the community published a magazine "Selo" in a lithograph way (two times as many copies of seven numbers in a volume of 32 to 48 pages each came out periodically). The main coworkers of the "Selo" were Gregoriy Simanets and Mykolay Bogun, who were distinguished by knowledge of social problems. A number of articles on the themes of national consciousness and peculiar manner of the Ukrainian farmers were placed in the "Selo" by V. Prohoda. "In his psyche, – V. Prohoda said - climate-geographic factors are influenced by openness of the steppe, where it was necessary not only to plow and sow but also to defend the achievements of their labor and their own lives from the riders, that was the last time in the uprisings of the farmers against the

Russian Communists in 1919–1922" (Прохода 1972: 83). For V. Prohoda the studio of agrarianism was a free-time occupation from his academic work in the forest department of the UEA. When the majority of the members of the community dispersed after graduating from the UHA, and Prohoda was dismissed from the Academy, the activities of the Agriculture community ceased.

Thus, the civil activity of Vasyl Prohoda was multidimensional into the interwar period of the twentieth century. Organizational, discipline, hard work became the features that distinguished him among the active Ukrainian emigration that nominated Vasyl Prohoda for the assumed positions in public associations in different fields of activity. Beliefs in the restoration of the independent sovereignty of Ukraine, readiness to act at its right time to defend it, consolidate Ukrainian emigration, train specialists-professionals, cultural and educational growth became the property of Vasyl Prohoda working in the Ukrainian public associations in CSSR.

Bibliography

ГДА СБУ.-Ф.6. Спр. 74412 фп.

Калічак І., 1930, *Руханка й спорт української еміграції в Ч.С.Р.*, Сокіл-Батько, Львів, с. 93.

Коваль Р., 2007, *Тернистий шлях кубанця Проходи*, Вінниця, Киїс.

Криськов А., 1997, *Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919–1939 рр.* : автореф. дис... канд. іст. наук, Чернівці.

Наріжний С., 1942, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Ч.1. Прага.

Прохода В., 1931, *Український Сокіл в Подєбрадах*, Подєбради.

Прохода В., 1936, *Початки української руханки за кордоном*, Український Сокіл. Прага, Ч. 4–5.

Прохода В., 1967, *Записки непокійного*. Кн. 1: *В Україні*, Торонто.

Прохода В., 1972, *Записки непокійного*. Т. 2: *На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування на дні життя*, Новий Ульм.

Прохода В., 1994, *Українське сокілство за кордоном// Сокіл-Батько. Альманах. 1894–1994*, Львів.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 157.

ЦДАГО України. ф. 269. Оп. 1. Спр. 1004.

Яворський А., *Розвиток організаційної структури Української селянської спілки у Чехословаччині в 20–30-х рр. ХХ ст.* Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія. Вип.1, Ч. 2.

Sládek Z., 1998, *Dokumenty k dějinámruské a ukrajinské emigracev Československé republice (1918-1939)*, Praha.

Aktywność społeczna Wasyla Prochody na emigracji w CSSR (1922–1939)

Streszczenie

Artykuł analizuje kierunki aktywności społecznej Wasyla Prochody, ukraińskiego działacza wojskowego i społecznego okresu międzywojennego w Czechosłowacji. Scharakteryzowano czynny udział w rozwoju Ukraińskiej Akademii Gospodarczej, Towarzystwa Byłych Żołnierzy Armii UNR oraz Ukraińskiego Ruchu Sokolskiego.

Po I wojnie światowej, ukraińskiej rewolucji dziesiątki tysięcy najbardziej aktywnych obywateli Ukrainy, głównie żołnierzy armii ukraińskiej, wyjechało na emigrację. Większość z nich przebywała w Czechosłowacji, gdzie mieli możliwość zdobycia wykształcenia na uczelniach ukraińskich i czechosłowackich.

Wasyl Prochoda, jeden z przywódców ukraińskiego ruchu emigracyjnego w międzywojennej Czechosłowacji, był ukraińskim działaczem wojskowym, społecznym i politykiem, podpułkownikiem armii UNR, historykiem. Brał czynny udział w działalności Ukraińskiej Akademii Gospodarczej w Podiebradach, działalności kulturalnej i edukacyjnej, tworzył różne stowarzyszenia, organizacje, grupy.

Celem artykułu jest analiza aktywności społecznej Wasyla Prochody w środowisku emigracji ukraińskiej w Czechosłowacji w dwudziestolecie międzywojennym. Aby go osiągnąć podjęto refleksję dotyczącą W ramach tej refleksji podjęto następujące problemy badawcze 1) analiza kierunków aktywności społecznej podczas studiów w Ukraińskiej Akademii Gospodarczej; 2) analiza działalności społecznej pod koniec lat dwudziestych – w latach trzydziestych XX wieku.

Słowa kluczowe: Wasyl Prochoda, aktywność społeczna, Ukraiński Ruch Sokolski

Jerzy Łazor¹

Kapitał francuski w Polsce międzywojennej. Stan badań i postulaty badawcze²

Streszczenie

Francja była jednym z najważniejszych źródeł inwestycji i pożyczek zagranicznych w międzywojennej Polsce, dostarczającym pieniędzy na wyposażenie armii, kluczowe przedsięwzięcia infrastrukturalne i finansującym znaczną część przemysłu, zwłaszcza wydobywczego. Ceną, jaką płaćła Druga Rzeczpospolita za tę rolę kapitału francuskiego, była imperialna polityka Francji wobec państwa polskiego, której niektóre elementy można porównać do kolonializmu. Dotychczasowe piśmiennictwo na ten temat powstało w trzech środowiskach: historiografii polskiej, francuskiej i międzynarodowej. Każdy z tych obszarów badawczych rozwijał się w pewnym stopniu niezależnie. Historycy korzystali z innych zestawów źródeł, zadawali innego rodzaju pytania oraz nie zawsze znali wyniki badań kolegów z innych krajów. Tekst pokazuje luki w istniejącej historiografii oraz proponuje dalsze kierunki badań w odwołaniu do dwóch głównych kontekstów interpretacyjnych: kapitału francuskiego jako części szerszego problemu roli kapitałów zagranicznych w międzywojennej Polsce oraz polityki francuskiej jako formy imperializmu ekonomicznego. Poza brakiem syntezy, która oceniłaby znaczenie kapitału francuskiego dla polskiej gospodarki, a także dokonała reinterpretacji imperialnej historiografii z uwzględnieniem polskiej sprawczości, autor wskazuje na dwie istotne luki. Po pierwsze, obecna historiografia nie odpowiada na ważne pytania dotyczące mechanizmów francuskiej dominacji, porównania funkcjonowania przedsiębiorstw z francuskim kapitałem z działaniami innych firm, konfrontacji aktywności francuskiego kapitału w Polsce z jego aktywnością w innych państwach regionu, wreszcie – reakcji na działalność Francuzów w Polsce oraz jej wpływu na polską tożsamość. Po drugie, do wykorzystania pozostają istotne nowe źródła. Wśród nich najważniejszym jest polska prasa międzywojenna, w której znaleźć można setki artykułów na temat kapitału francuskiego,

¹ Dr Jerzy Łazor, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, ul. Wiśniowa 41, lok. 74, 02-520 Warszawa, e-mail: jlazor@sgh.waw.pl, nr ORCID: 0000-0002-8880-1085.

² Dziękuję Maciejowi Jaworskiemu oraz dwóm anonimowym recenzentom za wnikliwe i niezwykle pomocne uwagi do tekstu.

zwłaszcza w kontekście głównych afer. Kolejną grupą źródeł są interwencje dyplomatyczne francuskich firm w ministerstwach spraw zagranicznych obydwu krajów.

Słowa kluczowe: kapitały zagraniczne, inwestycje, imperializm, Druga Rzeczpospolita, Trzecia Republika

Wstęp

Celem artykułu jest krytyczne omówienie dotychczasowej literatury na temat francuskich kapitałów w Drugiej Rzeczypospolitej oraz wyznaczenie kierunku dalszych badań nad nimi. W tekście skupiam się na dwóch głównych kontekstach interpretacyjnych: gospodarczym i politycznym. Pierwszy z nich obejmuje analizę roli kapitału francuskiego w ramach szerszego zagadnienia działalności kapitałów zagranicznych w Polsce; drugi – związków między inwestycjami a polsko-francuskimi stosunkami politycznymi. Z racji obszerności tej literatury skupiam się na pracach wykraczających poza wąskie ramy jednego przedsiębiorstwa czy branży, choć robię wyjątek dla kilku kluczowych opracowań. W szczególności prawie nie omawiam obszernej literatury na temat Górnego Śląska.

Temat ten podejmuję z powodu znaczenia kwestii kapitałów zagranicznych dla gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej, a jednocześnie braku nowych publikacji jej poświęconych. Jestem przekonany, że należy wrócić do tej tematyki, która pozostaje jednym z istotnych niedostatecznie zbadanych zagadnień w historii gospodarczej Polski międzywojennej (Landau 2012). Nowe możliwości badawcze widzę raczej w głębokiej analizie konkretnych obszarów działalności kapitału zagranicznego niż w szerokiej syntezie, która z konieczności musiałaby być oparta na podobnym zestawie znanych źródeł co prace sprzed pół wieku. Stąd też wybór kapitału francuskiego, niezwykle ważnego dla polskiej gospodarki, który jest przy tym szczególnie dogodnym przedmiotem badań. Związki polityczne między Polską a Francją pozwalają bowiem uwypuklić imperialny wymiar aktywności kapitałów zagranicznych oraz rolę państwa w ich ekspansji, a znaczenie sojuszu francusko-polskiego czyni ten temat istotnym poza specyficznym kontekstem historii narodowej obydwu państw.

W tekście omawiam prace powstałe w ramach trzech historiografii: polskiej, francuskiej oraz, umownie nazwanej, międzynarodowej. Podział ten nie jest ścisły. Historycy polscy, francuscy, angielscy czy fińscy nie działali w próżni – czytali prace swoich kolegów z innych krajów, jak i publikowali w różnych językach. Jednocześnie jednak używany język determinował podstawowy krąg ich odbiorców, wpływając na

podejmowane tematy i sposób formułowania pytań badawczych. Przykładowo, choć Maria Pasztor szeroko publikowała w czasopismach francuskich, pytania, na które odpowiada w swojej książce (Pasztor 1999b), są ściśle związane z zainteresowaniami widocznymi w polskiej historiografii. Funkcjonujący w obrębie wszystkich trzech historiografii Piotr Wandycz w swoich głównych pracach podejmuje tematy międzynarodowe, wykraczające poza zainteresowania historyków polskich czy francuskich, jednocześnie pomijając zagadnienia, które w obrębie historiografii narodowych okazują się ważne.

W tekście dowodzę, że mimo obfitości literatury tematyka francuskich inwestycji w Polsce ma luki trojakiemu rodzaju. Pierwsze wynikają z pytań, które nigdy nie zostały w dotychczasowych publikacjach zadane; drugie ze źródeł, które nie zostały wykorzystane; trzecie z braku prac, które należycie obejmowałyby zarówno polskie, jak i francuskie źródła oraz kontekst historyczny.

Języki, które znali badacze, oraz kraje, w których pracowali, determinowały nie tylko zadawane pytania, ale również sposób korzystania ze źródeł. Ponieważ wybór źródeł zasadniczo wpływa na pracę badawczą historyka, w pierwszej kolejności omówię bazę archiwaliów dla badanego tematu oraz związek między chronologią udostępniania kolejnych partii źródeł a publikacjami. W dalszych częściach tekstu zaprezentuję kolejno obydwa przywołane konteksty interpretacyjne.

Źródła i ich wpływ na rozwój historiografii

Główną polską bazę źródłową dla badań nad francuskimi kapitałami w Polsce stanowią materiały zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Kluczowe dokumenty, podobnie jak dla innych badań na temat polskiej polityki zagranicznej, znajdują się w zespołach polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Skarbu oraz odpowiedniej ambasady – w tym przypadku Ambasady RP w Paryżu. Ważne materiały zachowały się również w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Istotne dokumenty dotyczące poszczególnych branż, w których mieli udział Francuzi, znajdują się ponadto w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Центральний державний історичний архів України, Львів), Archiwum Państwowym w Katowicach, Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Państwowym w Częstochowie i innych archiwach regionalnych.

Polska baza źródłowa prezentująca decyzje na poziomie centralnym została w znacznym stopniu zniszczona przez Niemców w czasie drugiej wojny światowej. W rezultacie, choć można na jej podstawie dość ściśle prześledzić kontakty polskiego MSZ i jego wysłanników z pracownikami Quai d'Orsay, do dziś posiadamy ograniczoną wiedzę na temat udziału Francuzów w poszczególnych przedsiębiorstwach czy też kwestii skarbowych (choć część materiałów na ten temat można odnaleźć w archiwach regionalnych). Niemniej jednak polscy badacze uzyskali do tych materiałów dostęp bardzo wcześnie; mimo rozproszenia i przetrzebienia archiwaliów historycy zaczęli z nich korzystać już na przełomie lat 40. i 50.

We Francji najważniejsze materiały dotyczące inwestycji w Polsce znajdują się w dwóch archiwach. Archiwa Dyplomatyczne (Archives Diplomatiques) w La Courneuve pod Paryżem zawierają bardzo obszerne zbiory francuskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Najważniejsze serie w opisywanym temacie to: *Relations commerciaux 1919–1940 – Pologne* oraz *Correspondence politique et commercial, 1918–1940 – Pologne* (mniejsze znaczenie mają materiały konsularne zgromadzone w oddziale tego archiwum w Nantes). Centrum Archiwów Gospodarczych i Finansowych (Centre des Archives Économiques et Financières) w Savigny-le-Temple zawiera zaś obszerną, choć mniej uporządkowaną kolekcję dokumentów ściśle gospodarczych. Mniejsze znaczenie mają materiały zgromadzone w archiwum Banku Francji oraz Banque de Paris et des Pays-Bas, Archiwach Narodowych (Archives Nationales), Centrum Archiwów Świata Pracy w Roubaix (Centre des Archives du Monde du Travail) oraz francuskich archiwach wojskowych.

Do francuskich dokumentów przez długi czas mieli dostęp jedynie wybrani dyplomaci. Jednym z nich był Jules Laroche, którego pamiętniki przez wiele lat pozostawały jedynym francuskim opracowaniem stosunków Paryża z Warszawą opartym na tych źródłach (Laroche 1953). Do jego pracy, podobnie jak do innych, często ciekawych wspomnień kolegów Laroche'a (Barbier 1951; Noël 1946), należy jednak podchodzić z dużą ostrożnością. Jak o pamiętnikach francuskich polityków pisał Anthony P. Adamthwaite, „są one zawsze tendencyjne i często kłamliwe” (Adamthwaite 1995: IX).

Materiały francuskiego MSZ zaczęto udostępniać stopniowo dopiero w latach 70. W rezultacie francuscy badacze podjęli omawiany temat później i często pracowali na niepełnym materiale źródłowym; autor najważniejszej wczesnej pracy o francuskiej polityce gospodarczej w Polsce, George-Henri Soutou, bolał jeszcze nad brakiem dostępu do archiwaliów dotyczących lat 30. (Soutou 1976).

Choć źródła francuskie są bez porównania lepiej zachowane niż te dostępne w Warszawie i dla kluczowych aspektów stosunków polsko-francuskich istnieją w Archives Diplomatiques kompletne posyty z chronologicznie ułożonymi dokumentami, również tych archiwaliów nie ominęły zniszczenia wojenne. Co istotniejsze, francuscy politycy i dyplomaci mieli często dość ambiwalentny stosunek do opisywania i dokumentowania swojej działalności. Oznacza to na przykład, że „nie prowadzono konsekwentnej ewidencji decyzji ani rządu, ani też wewnętrznego kręgu przywódców w zakresie polityki zagranicznej” (Hovi 1975: 14), „politycy nie mieli skrupułów wobec wynoszenia albo niszczenia oficjalnych dokumentów” (Adamthwaite 1995: IX), a dyplomaci niekiedy nie czytali wewnętrznych memorandów (Duroselle 1983: 15–19) i prowadzili negocjacje nieoficjalnie, bez śladu papierowego.

Dla zrozumienia, jak rozwijały się różne gałęzie piśmiennictwa na temat stosunków polsko-francuskich, warto spojrzeć na konsekwencje bariery językowej i chronologii archiwalnej. Kluczowe polskie opracowania na omawiany temat powstały przed udostępnieniem francuskich dokumentów, stąd rozwinęły się niezależnie od francuskiego piśmiennictwa. Ich kontynuacją, już po udostępnieniu źródeł we Francji, była praca Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego o aferze żyrdowskiej, najbliższa syntezy francuskich inwestycji w Polsce (Landau, Tomaszewski 1983), lecz opracowana bez znajomości francuskiej historiografii i źródeł. Z kolei francuscy historycy zasadniczo nie znali języka polskiego, stąd niewielu korzystało z polskich opracowań, a jeszcze mniej z polskich źródeł – prace Janine Ponty czy jej uczennicy Mylène Mihout-Natar są tu rzadkimi wyjątkami (Ponty 2005; Mihout-Natar 2002). Długo kluczowym reprezentantem polskiego punktu widzenia dla francuskich badaczy była praca Piotra Wandycza z lat 60. (Wandycz 1962), powstała w częściowym oderwaniu od polskiego piśmiennictwa i oparta głównie na materiałach emigracyjnych. Obydwie historiografie w dużym stopniu funkcjonowały zatem niezależnie od siebie, choć trzeba podkreślić znaczenie międzynarodowych konferencji w latach 70. i 80., które starały się przełamać tę barierę (*La guerre...* 1975; *Les conséquences...* 1987). Problem nieznamomości polskiego punktu widzenia dotyczył również historiografii międzynarodowej, w ramach której obok źródeł angielskich, amerykańskich czy niemieckich korzystano głównie z archiwaliów i opracowań francuskich.

Udostępnienie francuskich źródeł nie przyniosło też szybko zmian w polskim piśmiennictwie naukowym. Poza barierą językową i kosztem zagranicznych kwerend stała za tym ewolucja podejścia do historii. Od lat 70. zaczęło ukazywać się mniej prac na temat okresu międzywojen-

nego, czemu od lat 90. towarzyszy stopniowe zmniejszanie zainteresowania historią gospodarczą i odwracanie się części badaczy od kwestii międzynarodowych w kierunku szczegółowych tematów w obrębie historii Polski. Jednocześnie studia na temat stosunków z Francją były niewdzięczne – wymagały żmudnej kwerendy oraz konieczności zmierzenia się z obszerną literaturą.

We Francji w latach 90. przejściowo do łask wróciła kwestia polityki wschodniej. Efektem tego były doktoraty Christophe’a Laforesta i wspomnianej już Mylène Mihout-Natar, które jednak, nigdy nie opublikowane, znane są głównie z podsumowania tez autorów w krótkich artykułach (Laforest 2001; 2003; Mihout-Natar 2002; 2004). Istotne znaczenie miała też aktywność polskich historyków, jak Maria Pasztor (1999b) czy Tomasz Schramm (Kornat, Schramm 2010) we francuskim środowisku naukowym; z pomocą Marii Pasztor ukazał się po polsku również artykuł Christophe’a Laforesta (1999).

Kontekst gospodarczy

Choć badania nad wielkością, działalnością i rolą kapitałów zagranicznych w Drugiej Rzeczypospolitej podjęto wkrótce po wojnie, temat ten wciąż czeka na należyte opracowanie. Stoją za tym specyficzne trudności zaczynające się od nieoczywistej granicy między kapitałem polskim a obcym (Landau, Tomaszewski 1964: 13–14) czy problemu utworzenia państwa z terytoriów należących dotychczas do zaborców i będących terenem ekspansji kapitału z nich pochodzącego. Nawet w przypadku firm, w których problem ten nie występował, niektóre metody sprawowania kontroli przez kapitał zagraniczny są trudne do uchwycenia. Przykładowo: czy firma formalnie należąca do obywateli polskich, lecz uzależniona od krótkoterminowych pożyczek francuskich, której władze zmuszone są wykonywać dyktaty kredytodawców z Paryża, jest polska czy zagraniczna? Nikły materiał archiwalny na temat tego rodzaju wpływów często uniemożliwia zidentyfikowanie takich zależności. Podobnie, niektóre firmy ukrywały znaczenie zlokalizowanego w nich kapitału zagranicznego, aby uniknąć interwencji władz. Nawet w przypadkach, które dawałoby się łatwo zbadać przy zachowaniu źródeł, zniszczenie międzywojennych dokumentów w archiwach centralnych utrudnia badania. Długoterminowym rozwiązaniem tego problemu może być jedynie szeroka kwerenda w źródłach zagranicznych (zwłaszcza amerykańskich, niemieckich, francuskich, belgijskich i austriackich) oraz archiwach regionalnych.

W okresie międzywojennym kluczowe prace na temat kapitału zagranicznego opublikowali kolejno Feliks Hilchen (1920), Stanisław Pszczółkowski (1927), Józef Kozuchowski (1928), Zenon Pietkiewicz (1931), Mieczysław Smerek (1933), Zygmunt Chełstowski (1936) i – w języku angielskim – Leopold Wellisz (1938). Z ich szacunków wyłonił się obraz kapitału francuskiego jako drugiego najważniejszego – po amerykańskim – w gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej.

Badania te w sposób zniuansowany oceniały działalność kapitału zagranicznego. Ich autorzy, wpisując się w szerszą debatę z okresu międzywojennego (Kofman 1975; Landau 1962), z jednej strony podkreślali brak własnych kapitałów w Polsce i pozytywne konsekwencje przynajmniej części zagranicznego zaangażowania: „Kapitał ten w znacznej mierze pracował w dziedzinie inwestycji, wydobył i pobudził do życia siły gospodarcze Polski, zamarłe częściowo skutkiem wojny i inflacji lub niewyzyskane przedtem jako bogactwa przyrodzone” (Pietkiewicz 1931: 332*), z drugiej jednak dostrzegali niebezpieczeństwo płynące z uzależnienia przemysłów ważnych dla polskiego bezpieczeństwa (hutnictwa, wydobywania węgla i ropy naftowej) od czynników zewnętrznych. Widzieli też duże koszty związane z importem kapitału oraz jego często niekorzystne dla Polski działania. Mimo zastrzeżeń pozyskanie większej ilości zagranicznych funduszy przedstawiano jednak jako konieczny, choć niejedyny warunek polskiego rozwoju. Ten ostatni argument szczególnie mocno wybrzmiewa w wydanej w Londynie pracy Wellisza, która sprawia dziś wrażenie nieomal materiału reklamowego zachęcającego międzynarodowych potentatów do inwestowania w Polsce, notabene książka ta została źle przyjęta w londyńskim City (Kofman 1975: 309).

Wczesna historiografia Polski międzywojennej powstała w latach stalinizmu i jej początkowy kształt ściśle wynikał z warunków politycznych. „Historii nadano w tym okresie charakter ilustracyjny” (Garlicki, Nałęcz & Władyka 1978: 392), a jej celem było przedstawienie Polski „burżuazjno-obszarniczej” w jak najczarniejszych barwach (Landau, Tomaszewski 1967). Tak też wyglądały wczesne badania zagranicznych inwestycji, jak prace Franciszka Ryszki poświęcone sprawom Górnego Śląska oraz, szerzej, przywilejom obcego kapitału. Ich treść dobrze oddaje tytuł jednego z jego wystąpień konferencyjnych: *Zdradziecka współpraca burżuazji polskiej z obcymi monopolistami; kapitał państwowo-monopolistyczny na Górnym Śląsku* (Kapica 2017). Kapitał zagraniczny – na Górnym Śląsku głównie niemiecki i francuski – Ryszka interpretował jako imperialistyczny, widząc w działaniach polskich władz zdradę.

Czas na bardziej zrównoważone oceny przyszedł po 1956 r. Ważne publikacje wydali wówczas Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski (Landau 1961; 1963; 1965; Landau, Tomaszewski 1964; 1968; 1983). Choć nie wyszła spod ich piór monografia omawiająca temat w sposób wyczerpujący, zmodyfikowali oni i zniuansowali wcześniejsze interpretacje. Badacze ze Szkoły Głównej Planowania i Statystyki zaczęli od definicyjnego i statystycznego uchwycenia kapitału zagranicznego, oceniając i reinterpretując przedwojenne szacunki. Na poziomie uogólnień stwierdzili, że działania kapitału zagranicznego były jednym z głównych czynników pogarszających sytuację gospodarczą międzywojennej Polski. W swojej popularnonaukowej książce określili zbiorczo zagranicznych właścicieli mianem „anonimowych władców”. Takie sformułowanie podkreślało zależność polskiej gospodarki od zagranicy, choć w interpretacji dwóch autorów działania polskich władz nie były już zdradą, jak w ustaleniach Ryszki, lecz kosztownym błędem.

Wyjątkowo negatywne oceny Landau i Tomaszewski wystawili kapitałowi francuskiemu i związanej z nim polskiej polityce. Wskazywali na wyzysk, jakiego dopuszczali się francuscy przedsiębiorcy korzystający ze słabszej pozycji negocjacyjnej i geopolitycznej Polski. W kwestii liczb stwierdzili, że ze względu na znacznie szersze korzystanie przez niemieckich właścicieli z różnych sztuczek w celu wymykania się oku polskich statystyków rola kapitału niemieckiego była wówczas większa niż francuskiego, co relegowało Francję na pozycję trzeciego głównego źródła zagranicznych kapitałów w Polsce międzywojennej.

Począwszy od lat 60. w historiografii Drugiej Rzeczypospolitej wykształciły się dwa nurty: jeden podkreślający generalnie ciemny obraz tego okresu, którego głównymi proponentami byli wspomniani dwaj autorzy; drugi o bardziej optymistycznej ocenie, reprezentowany zwłaszcza przez Mariana Marka Drozdowskiego. Rozważania na temat kapitału zagranicznego pozostały w większości w pierwszym nurcie. Najciekawszą pracę opublikował Jan Kofman, badający stosunek do kapitału zagranicznego kół wielkoprzemysłowych. Stwierdzał on ogólną nieefektywność i szkoldliwość zagranicznego kapitału, a nawet – uznając teoretyczne podstawy polityki opartej na jego przyciąganiu – podawał w wątpliwość możliwość jego pozytywnego wpływu na polską gospodarkę w ówczesnej sytuacji międzynarodowej. Jednocześnie wprowadzał wyraźne rozgraniczenie między latami 20., kiedy obecność kapitału zagranicznego miała pozytywne konsekwencje, oraz następną dekadą, kiedy zagraniczni właściciele traktowali „Polskę niemal jak kolonię” (Kofman 1975: 305).

W następnych latach nie powstały prace syntetyczne, które zasadniczo zmieniałyby spojrzenie na kapitał zagraniczny, choć pojawiały się

bardziej wyważone opinie na temat poszczególnych sektorów, firm czy inwestycji (Widernik 1984; Morawski 1996; Szmidtko 2005).

Rola kapitału francuskiego w polskiej gospodarce nie była przedmiotem szczególnego zainteresowania ze strony historiografii międzynarodowej. Najlepsze prace na temat finansów Polski powstawały w kontekście całego regionu. Główny badacz tej dziedziny, Rudolf Nötel, opierając na poziomie danych zagregowanych, wskazywał na pozytywne aspekty obecności kapitału obcego w krajach regionu, zwłaszcza w latach 20., mimo nieraz trudnych warunków jego pozyskania. Nötel zszedł również na poziom poszczególnych sektorów i głównych przedsiębiorstw, tworząc cenne zestawienia porównawcze (Nötel 1974; 1986). Co ciekawe, choć zauważał, że najwięcej kapitału w regionie trafiło do Polski i Rumunii ze względu na istnienie w tych państwach obszernych sektorów wydobywczych, a jednocześnie, że w tych państwach kapitał zagraniczny uczestniczył w ważnych inwestycjach infrastrukturalnych, to nie łączył tego z typowym schematem inwestycji kolonialnych. Swoje wywody o pozytywnym wpływie kapitału zagranicznego zdawał się zresztą opierać na konwencjonalnych ekonomicznych argumentach o szybszym przepływie technologii i innowacji w zarządzaniu, nie znając przy tym powojennej literatury z krajów regionu.

Inną drogą poszła Alice Teichova, która starała się wytłumaczyć gospodarczy kontekst porozumienia w Monachium poprzez zbadanie zależności regionu – zwłaszcza Czechosłowacji – od zagranicznych sfer gospodarczych (Teichova 1974). Na poziomie kwantyfikacji poziomu kapitałów zagranicznych w Polsce jej praca niewiele wnosi, bo stanowi zestawienie danych z książki Wellisza oraz materiałów przygotowanych przez Royal Institute of International Affairs (1937). To, co stanowi o wartości pracy Teichovej dla omawianego tematu, to jej uogólnienia, do których jeszcze wróćę w następnej części artykułu.

Autorzy publikujący w ramach literatury francuskiej początkowo nie zajmowali się polskim punktem widzenia na francuskie inwestycje i w syntezach dążyli raczej do określenia polityki Quai d'Orsay (por. Pietrzak-Pawłowska 1977). Zapowiedzią zmiany w badaniach francuskich była skromna w rozmiarze książka francuskiej badaczki o polskim pochodzeniu Mylène Mihout (1990) będąca próbą syntetycznego spojrzenia na francuskie zaangażowanie w Polsce. Mihout (a po zmianie nazwiska Mihout-Natar) kontynuowała badania na ten temat, broniąc kilkanaście lat później doktorat na uniwersytecie w Lille. Równoległe nad zagadnieniem tym pracował Christophe Lafort, ostatecznie broniąc swój doktorat rok wcześniej na Sorbonie. Prace Laforta i Mihout-Natar to najlepsze monografie kapitału francuskiego w Polsce.

Na poziomie syntezy Laforest szacował, że w 1933 r. około 10% całego kapitału francuskiego zainwestowanego za granicą zlokalizowane było w Drugiej Rzeczypospolitej, co dawałoby kwotę około 2,1 mld zł. Jego szacunki są jednak efektem poprawiania danych z Wellisza i innych źródeł, a nie własnych szczegółowych ustaleń. Mihout-Natar z kolei stworzyła rozległe zestawienie poszczególnych przedsiębiorstw z określeniem udziału Francuzów w kapitale zakładowym tych firm. Co więcej, dokonała również mikroekonomicznego porównania wyników podmiotów gospodarczych z kapitałem francuskim, które działały na terenie zaboru rosyjskiego przed pierwszą wojną światową, z działalnością ich odpowiedników w okresie powojennym. Wskazywała, że firmy, które pojawiły się w Polsce wcześniej, zwłaszcza z przyczyn ekonomicznych, a nie, jak francuski kapitał na Górnym Śląsku, w kontekście politycznej ekspansji Paryża, funkcjonowały lepiej i utrzymywały lepsze relacje z polskimi władzami.

Obydwoje autorzy, choć dostrzegli negatywne aspekty francuskiej działalności i szczegółowo analizowali główne konflikty, pozytywnie oceniali wpływ kapitału francuskiego na polską gospodarkę. W przypadku Laforesty decydował o tym korzystny jego zdaniem wpływ Francuzów na polski przemysł, dla Mihout-Natar ważniejszy jest ich wkład w kluczowe inwestycje infrastrukturalne (port w Gdyni i magistralę węglową), potencjalnie dające Polsce bezpieczeństwo gospodarcze i niezależność polityczną. Koszty pozyskania kapitału francuskiego badaczka komentowała retorycznym pytaniem: „czy nie mówi się, że «wolność nie ma ceny»?” (Mihout-Natar 2002: 758).

Podsumowując te rozważania, trzeba zauważyć, że najnowsze prace na temat kapitału francuskiego powstały we Francji i nie pomagają w odpowiedzi na polskie pytania dotyczące kapitałów zagranicznych. Jednocześnie polskie prace są leciwe, powstawały bez znajomości francuskich archiwaliów i w określonym kontekście ideologicznym. Co więcej, wnioski poszczególnych autorów na temat konsekwencji aktywności Francuzów w Polsce okazują się bardzo różne. Dlatego też konieczna jest nowa synteza, która weryfikowałaby stare tezy i uwzględniła zarówno polskie, jak i francuskie źródła. Synteza ta musi również odpowiedzieć na nowe pytania.

Istotnym nowym tematem, szerzej nierozpoznanym, są różnice w polityce kapitału zagranicznego w Polsce pochodzącego z różnych krajów. Ciekawe uogólnienia dla bankowości przedstawia tu, opierając się częściowo na międzywojennych ustaleniach, Wojciech Morawski (1996), lecz sektor ten nie jest reprezentatywny dla szerszej francuskiej aktywności w Polsce. Widzę kilka możliwości przeprowadzenia tego rodzaju zestawienia. Stosunkowo najprostsze jest porównanie sprawozdań finansowych głównych spółek akcyjnych z kapitałami z różnych

krajów, uzupełnione o wykorzystanie istniejących monografii kluczowych przedsiębiorstw (Puczyński 1961; Szmidtke 2005). Badania tego rodzaju można oprzeć na założeniu, że, *ceteris paribus*, spółki w obrębie sektora winny osiągać zbliżone wyniki, a ewentualne różnice wynikają, przynajmniej w istotnej części, z warunków działania kapitału z danego kraju (przykładowo, zgłaszane niższe zyski mogą oznaczać większy stopień transferu pieniędzy za granicę). Jeśli różnice te utrzymują się w różnych sektorach, może to być dowód na jakościowo inną sytuację kapitału z danego kraju. Kolejny rodzaj badań, oparty na materiałach archiwalnych, dotyczy treści i konsekwencji interwencji dyplomatycznych w sprawach gospodarczych w polskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. On również umożliwi dokonanie porównania, tym razem politycznych warunków działania firm z różnych krajów. Ciekawe informacje może wreszcie przynieść spojrzenie na położenie robotników i strajki w przedsiębiorstwach z kapitałem pochodzącym z różnych krajów.

Opisane zestawienia dotyczą jedynie kontekstu polskiego. Poza ogólnymi ustaleniami Nötela i Teichovej nie wiemy właściwie, jak aktywność Francuzów w Polsce miała się do ich działalności w innych państwach regionu. Porównanie to jest trudniejsze do przeprowadzenia, gdyż optymalnie opierałoby się na pogłębionej kwerendzie przynajmniej w Czechosłowacji i Rumunii (wybór pierwszego państwa wynika z jego roli w systemie francuskich sojuszy; wybór drugiego – ze znaczenia rumuńskiego sektora naftowego). Dobrym początkiem byłoby jednak skorzystanie ze szczegółowych badań Alice Teichovej nad kapitałami zagranicznymi w Czechosłowacji. W badaniach tych przydatna może być również szersza kwerenda polskiej prasy specjalistycznej.

Dalsze pytania dotyczą zróżnicowania polskiej polityki wobec kapitału zagranicznego z różnych państw (Błahut 1975; Grzyb 1978) oraz wpływu aktywności firm francuskich na tę politykę. Według Jana Kofmana sprawa żyrardowska miała tu istotne znaczenie (zwłaszcza w zakresie poglądów publicystów ekonomicznych), choć Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski uznają działania rządu wobec Żyrardowa za taktyczne zagrania w ramach krajowych rozgrywek politycznych, a nie istotną próbę rozwiązania problemów z kapitałem zagranicznym. Na poziomie mikro znaczące dane może przynieść badanie relacji między Francuzami a polskimi urzędnikami.

Reakcje na działalność kapitału francuskiego związane są ściśle z narodzinami polskiej odmiany nacjonalizmu gospodarczego. Henryk Szlajfer podkreśla paradoksalną cechę tej polityki, w której rosnącej izolacji międzynarodowej nie towarzyszyło wyrzeczenie się korzystania z zagranicznego kapitału (Szlajfer 2005).

Kontekst polityczny

Już w 1962 roku Piotr Wandycz pisał, że obfitość tekstów na temat stosunków Francji z jej wschodnimi sojusznikami jest „piorunująca” (Wandycz 1962: 407); w ciągu następnego półwiecza historycy również nie próżnowali. Główne prace na temat relacji polsko-francuskich wydali oprócz Wandycza (1962; 1988) Zbigniew Landau (1961), Józef Kukułka (1970; *Sprawy polskie...* 1965), Jan Ciałowicz (1971), Kalervo Hovi (1975; 1984), George-Henri Soutou (1981), Henryk Bułhak (1993, 2000), Tomasz Schramm (1987), Józef Łaptos (1983; *Dyplomaci II RP...* 1993) i Maria Pasztor (1999b).

Mimo obfitości prac najbardziej żywotną interpretacją francuskiej aktywności w Polsce pozostaje przedstawianie jej jako jakiejś formy imperialnej ekspansji. Tego typu wy tłumaczenia pojawiły się niezależnie od siebie we wszystkich omawianych historiografiach, choć metodologiczny kontekst tych rozważań bywał bardzo różny. Nie wszyscy autorzy używali pojęcia „imperializm”. O mojej kwalifikacji tekstów do tej kategorii decyduje przyjęcie definicji imperializmu jako jednostronnego ograniczenia suwerenności innego państwa, przy uwzględnieniu klasycznego ujęcia Carla Schmitta, zgodnie z którym suwerenem jest ten, który decyduje o wyjątku (Schmitt 2000). Badanie działalności francuskiej w tym nurcie, niezależnie od przyjętej przez autorów metody, można sprowadzić do poszukiwania dowodów na wymuszanie przez Paryż takiego właśnie wyjątkowego traktowania francuskiego kapitału w Polsce, a także wyjaśnienia mechanizmów, które pozwalały właścicielom znad Sekwany na omijanie polskiego prawa.

Z ekspansywnego charakteru Francji zdawano sobie sprawę już w pierwszych latach dwudziestolecia międzywojennego. Historycy często przywołują w tym kontekście słowa ministra finansów Leona Bilińskiego: „Kocham serdecznie Francję jako jedyną wierną sojuszniczkę naszą polityczną, ale mam trwogę przed Francją kupiecką” (Landau, Tomaszewski 1967: 315). Definiowanie działalności kapitału francuskiego w Polsce jako formy imperializmu albo – w bardziej radykalnej wersji – kolonializmu można wiązać z publiczną dyskusją, którą sprowokowało ujawnienie sposobu działania zagranicznych właścicieli w Zakładach Żyrardowskich. Długoletni konflikt, szeroko omawiany w prasie, nie tylko zaowocował publikacjami znanych felietonistów z epoki (Hulka-Laskowski 1934; Krzywicka 1998), ale zainspirował też Czesława Miłosza do napisania jednego z pierwszych opublikowanych wierszy (Miłosz 2004a). Miłosz wracał zresztą do tematu również w swoich późniejszych pracach. W *Zniewolonym umyśle* działalność

zagranicznych kapitałów w regionie Europy Środkowej i Wschodniej wpisał w szerszą krytykę kulturowej zależności regionu od hegemonicznego centrum (Miłosz 2004b: 46); wreszcie w wydanej pod koniec życia *Wyprawie w Dwudziestolecie* tekst o sprawie żyrdardowskiej wybrzmiewa jako oskarżenie międzywojennego kapitalizmu (Miłosz 2011: 361–372).

Międzywojenna krytyka działalności kapitału zagranicznego posłużyła konstrukcji interpretacji w czasach stalinowskich, teraz formalnie osadzonej w myśli marksistowskiej, z odwołaniami do klasycznego dzieła Lenina o imperializmie (Lenin 1980). W rozumieniu tej literatury ekspansja francuska stanowiła formę imperializmu ściśle związaną z ówczesną fazą rozwoju gospodarki kapitalistycznej, a narracja o współdziałale polskich władz we francuskiej ekspansji wykorzystana była do krytyki międzywojennego państwa.

Z polskiej krytyki francuskiego zaangażowania wyrosła następnie bardziej zniuansowana forma tego rozumowania, prezentowana w przywoływanych już pracach Landaua i Tomaszewskiego. Istotę tej interpretacji dobrze oddaje tytuł pracy obydwu autorów skierowanej do szerszego odbiorcy, *Anonimowi władcy* (Landau & Tomaszewski 1968). O jej zakwalifikowaniu do interpretacji imperialnych świadczy ściśle powiązanie działalności kapitału obcego z uzależnieniem istotnych sektorów polskiej gospodarki, a nawet polskich decyzji politycznych od zagranicy, prowadzące do wyjątkowego traktowania francuskich przedsiębiorstw w kwestiach finansowych i podatkowych czy przemykania oka na pewne formy łamania przez nie prawa. Szczególne znaczenie miały tu analizowane przez autorów naciski dyplomatyczne Francuzów.

Landauowi i Tomaszewskiemu wtórowali badacze zajmujący się historią polityczną stosunków polsko-francuskich. Najwięcej na tematy gospodarcze pisał Józef Kukułka, który bardzo szczegółowo przedstawił politykę Francuzów bezpośrednio po pierwszej wojnie światowej. Opierając się na polskich źródła, określił ją mianem „francuskiej ekspansji ekonomicznej w Polsce” (Kukułka 1970: 48). Rozlegle opisywał wykorzystywanie przez Francję przewagi politycznej do narzucania Polsce rozwiązań w dziedzinie gospodarki, a także rolę prywatnego kapitału w kształtowaniu działań *Quai d’Orsay*.

W późniejszej historiografii interesujące potwierdzenie imperialnej interpretacji dali Józef Łaptos i Maria Pasztor, pokazując, jak swoich słabszych sojuszników traktowały francuskie elity w wewnętrznej korespondencji (Łaptos 1983; Pasztor 1999a; 1999b). Zwłaszcza druga autorka, choć nie operuje pojęciem imperializmu, rekonstruuje francuskie quasi-kolonialne stereotypy na temat Polaków. Jej praca jest również

istotna z innego punktu widzenia. Na kilku przykładach, m.in. stosunku Francuzów do reform monetarnych Władysława Grabskiego, Pasztor pokazuje, że polscy dyplomaci często źle oceniali francuskie postawy i poglądy. Ujawnia w ten sposób problematyczność wniosków opartych jedynie na polskich archiwaliach i dowodzi konieczności połączenia francusko- i polskojęzycznych źródeł dla konstruowania nowych prac na ten temat.

Interpretację zbliżoną do imperialnej dla całego regionu Europy Środkowej i Wschodniej dała wspomniana już Alice Teichova. Autorka ta dowodziła, że po pierwszej wojnie światowej inwestycje międzynarodowe stały się istotnym czynnikiem w stosunkach międzynarodowych, tworząc „różne wzory zależności wobec wielkich potęg wśród krajów importujących kapitał” (Teichova 1974: 14). W tej grupie omawiany region stanowił jeden z trzech najważniejszych rynków ekspansji dla kapitału zagranicznego. W konsekwencji, choć jego kraje były formalnie niepodległe, ich polityka gospodarcza i zagraniczna w istotnym stopniu zależała od wielkich potęg. Mówiąc o Francji, Teichova stwierdzała, że „Quai d’Orsay było ściśle związane z wyższymi sferami finansowymi Francji i że wywóz kapitału był w znacznym stopniu – jak dzieje się to ze wszystkich krajach – pochodną nie tylko dążenia do zysku, ale również francuskich interesów kolonialnych i geopolitycznych” (Teichova 1974: 5).

Równoległe do badań Teichovej politykę Francji w międzywojniu studiował George-Henri Soutou. Wśród jego imponującego dorobku kluczowe znaczenie ma artykuł z 1976 r. (Soutou 1976; por. Soutou 1974) wpisujący francuskie działania w Polsce w szerszy kontekst francuskiej polityki w okresie międzywojennym. Soutou interpretuje w nim aktywność Paryża jako specyficzny rodzaj imperializmu, który nazywa „imperializmem biednych”. W tej interpretacji zła kondycja gospodarcza Francji po pierwszej wojnie światowej powodowała, że kraj ten prowadził ekspansję na terytorium Europy Środkowej i Wschodniej nie dzięki istotnej sile francuskich przedsiębiorstw, lecz w oparciu o swą pozycję geopolityczną i rolę sojusznika nowych państw regionu. W zamian za ochronę, poparcie na arenie międzynarodowej i pożyczki Francuzi wymuszali na nowych państwach europejskich ustępstwa, dostęp do rynków czy udział w przejmowanych od Niemców i Austriaków fabrykach. Innymi słowy, Francuzi radzili sobie na rynkach, na których mogli liczyć na przewagę polityczną. Ustalenia Soutou zostały generalnie przyjęte w historiografii francuskiej.

Szczególną ilustracją możliwości, jakie dawał polski rynek, są badania działalności francuskich firm robót publicznych prowadzone przez Dominique’a Barjota, autora monumentalnego, liczącego 4231 kart dok-

toratu na ten temat (Barjot 1989). Jego uczennica Anne Burnel opracowała z kolei międzywojenne dzieje La société de construction des Bati-gnolles – najważniejszej dla Polski spośród tych firm, realizującej budowę portu w Gdyni (Burnel 1995). Z ich prac wyłania się obraz Polski jako najważniejszego rynku europejskiego dla firm francuskich, zaś wspomnianej budowy w Gdyni jako największego przedsięwzięcia budowlanego realizowanego przez nie za granicą. W ich narracji okres międzywojenny to czas upadku znaczenia firm francuskich, które straciły technologiczną przewagę w świecie i nie radziły sobie w konkurencji z Amerykanami i Anglikami. Stąd istotna część robót francuskich zaczęła przenosić się do kolonii. Polska – dzięki pozycji politycznej Francji – dawała rzadką w tym okresie możliwość europejskiej ekspansji. Jednocześnie autorzy ci podkreślają jednak pozytywny wpływ firm francuskich, które w „zdecydowany” (Barjot 1990: 217) sposób przyczyniały się ich zdaniem do rozbudowy infrastruktury w Polsce.

Po trzech dekadach od prac Teichovej i Soutou interpretacja imperialistyczna powróciła w doktoracie Christophe’a Laforesta (2001). Jakkolwiek ważną inspiracją dla jego rozumowania były prace francuskiego historyka, łączył on metody literatury francuskiej i międzynarodowej z podstawą ideologiczną pierwszej stalinowskiej interpretacji. Jedną z głównych osi metodologicznych Laforesta było bowiem przywoływane już leninowskie studium imperializmu. Przyjmując za dobrą monetę deklaracje polskiej prasy rządowej z lat sprawy żyrardowskiej („Boussac to wyjątek”), a jednocześnie dowodząc, że działalność Francuzów nie spełniała warunków określonych w definicji Lenina, Laforest uznał, że akcje Francuzów w Polsce należy określić mianem „imperializmu przedsiębiorczego”, raczej korzystnego dla polskiej gospodarki.

Mihout-Natar przyjęła zasadniczo interpretację Soutou, jednocześnie niuansując wynikający z niej obraz. Jej badania pokazują Francuzów szukających hegemonicznej pozycji w sektorach związanych z bezpieczeństwem ich kraju, co prowadziło do ekspansji imperialnej. Jednocześnie sektor tekstylny, w którym aktywność francuska wynikała z inwestycji przedwojennych, rozwijał się w sposób organiczny i nie przejawiał cech imperialistycznych (wyjąwszy kwestię Żyrardowa, stanowiącą niechlubny wyjątek).

Imperialna interpretacja dominuje w piśmiennictwie na temat stosunków polsko-francuskich i została dobrze opracowana. W jej głównym nurcie nie ma wielu dodatkowych tematów do podjęcia – pozostają głównie uzupełnienia (jak kwestia dziejów sojuszu polsko-francuskiego w latach 1936–1939 i szczegółów dotyczących pożyczki z Rambouillet), wykorzystanie nowych źródeł (z czym łączą się nowe pytania) oraz polemiki.

Wśród nowych źródeł wskazałbym zwłaszcza zbiór interwencji francuskich firm (*réclamations*), zgromadzony w Archives Diplomatiques. Choć teczki te były używane przez badaczy, zwłaszcza Laforesta i Mihout-Natar, służyły tym badaczom jako uzupełnienie głównej narracji wywiedzionej ze źródeł dyplomatycznych. Tymczasem ten bogaty zbiór pism nadaje się do analizy jako całość i może posłużyć do zbadania mechanizmów funkcjonowania francuskiego imperializmu w skali mikro.

Wśród polemik kluczowe znaczenie ma nowe polskie spojrzenie na imperialną interpretację, wykorzystujące francuskie źródła i odnoszące się do francuskich badań. Zarówno bowiem imperializm biednych Soutou, jak i łagodna, przemysłowa wersja imperializmu francuskiego w rozumieniu Laforesta nie wydają się wystarczająco dobrze opisywać rzeczywistości. Podważając tezę Soutou, można stwierdzić, że kapitał francuski nie wymagał specjalnej zachęty ze strony rządu, aby zaangażować się w Galicji Wschodniej, gdzie Francuzi liczyli na szybkie i pewne zyski, jak się ostatecznie okazało – niesłusznie. Z kolei w innych sytuacjach przedsiębiorcy znad Sekwany, mimo gwarancji, ignorowali poparcie Quai d'Orsay dla inwestycji w Europie Środkowej i Wschodniej. Można zatem się zastanawiać, co było motorem działań francuskich – imperialna ekspansja czy zapewnienie sobie celów politycznych. Z kolei podejście Laforesta przedstawia działania Francji w pozytywnym świetle i jako takie wymaga zestawienia z wczesnymi interpretacjami polskimi i oceny, które z nich lepiej oddaje sytuację z okresu międzywojennego.

Poza ścisłymi uzupełnieniami tezy imperialnej można również wskazać cztery sposoby spojrzenia na temat francuskich inwestycji będące albo jej istotnym rozwinięciem, albo jakąś formą jej zaprzeczenia.

Pierwszym z nich jest krajowy kontekst międzynarodowej polityki Polski i Francji – innymi słowy, analiza sposobu, w jaki lokalni aktorzy w obydwu krajach wpływali na politykę zagraniczną. Najciekawszym elementem tego podejścia jest pytanie o źródła polityki zagranicznej Francji. Temat ten nie został dostatecznie zbadany, a istniejące opracowania dają sprzeczne odpowiedzi. Wspomniany już Józef Kukułka, badając lata bezpośrednio po pierwszej wojnie światowej, dostrzega wielki wpływ przemysłowców i finansistów francuskich na decyzje państwowe, pisze nawet o uzależnieniu rządu od tych sfer (Kukułka 1970: 339). Jednocześnie autor ten opiera swoje badania na ocenach polskich dyplomatów, a jak pokazała Maria Pasztor, oceny te nie zawsze były zgodne z rzeczywistością. Zbliżone wnioski wynikają z literatury dotyczącej stanowiska Francji w sprawie Górnego Śląska i Galicji Wschodniej. Z kolei patrząc na aferę żyrdowską, również na podstawie polskich źródeł, Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski przyjmują bardziej wy-

ważone stanowisko, wskazując na różnice zdań i napięcia po stronie francuskiej. Stosunkowo najlepiej pokazuje to w swojej analizie Mihout-Natar. Niektóre badania francuskiej polityki zagranicznej dowodzą z kolei, że przemysłowcy francuscy mieli nieznaczny wpływ na politykę gospodarczą i zagraniczną rządu, a w kwestiach bezpieczeństwa – których stosunki z Polską były istotną częścią – byli jedynie instrumentami polityki kolejnych gabinetów (Bariéty 1974). Ta różnorodność stanowisk, a jednocześnie brak systematycznych badań, również po stronie polskiej, wskazuje na zasadność podjęcia tego tematu.

Drugi istotny obszar badawczy dotyczy dyplomacji gospodarczej, którą rozumiem jako wykorzystywanie tematyki gospodarczej do osiągnięcia celów w dziedzinie politycznej. Podejście to, dominujące w badaniach politycznych, można traktować jako komplementarne wobec imperialnego (w którym bada się zależność odwrotną). Dobrym punktem wyjścia do analizy francuskiej dyplomacji gospodarczej jest doktorat Christophe'a Laforesta. Autor ten argumentuje, że Francuzi mieli w Polsce trzy główne cele: starali się wykorzystać powojenną sytuację i uzyskać na terytorium Polski silną pozycję, jednocześnie ograniczając wpływy niemieckie; po drugie, dążyli do wzmocnienia polskiej zależności, aby zagwarantować Francji przyszłe wsparcie sojusznika; po trzecie, usiłowali ustabilizować sytuację gospodarczą w Polsce, a przez to zagwarantować istnienie państwa i jego polityczną równowagę (Laforest 2003: 397). Jak wspominałem, Laforest bagatelizował znaczenie francuskiego imperializmu – w jego rozumieniu działania Quai d'Orsay można rozumieć głównie jako formę dyplomacji gospodarczej.

Interesujące badania uzupełniające ten punkt widzenia prowadził Richard Hemmig Meyer (1970), który spojrzął na cztery stabilizacje monetarne w powojennej Europie: belgijską, włoską, polską i rumuńską. Zgodnie z jego badaniami, w latach 20. Bank Anglii i Rezerwa Federalna jako dwa główne banki na świecie prowadziły dość zgodną politykę walutową i międzynarodową. Od 1927 roku starała się do nich dołączyć Francja, co doprowadziło do rozbitcia jednomyślności głównych światowych władarzy pieniądza. Pożyczka stabilizacyjna dla Polski stała się głównym obszarem, w ramach którego starali się walczyć z „tyranią Banku Anglii” (Meyer 1970: 75–76; Marguerat 1988), jednocześnie negocjując stosunkowo korzystne warunki dla swojego polskiego sojusznika. Z tej perspektywy ciekawe byłoby również zbadanie współpracy polsko-francuskiej w ramach Złotego Bloku z lat 30., w szczególności analiza związków między stosunkami politycznymi a polityką finansową Banku Francji.

W polskiej historiografii francuska dyplomacja gospodarcza pojawia się najczęściej w kontekście interpretacji pożyczek udzielonych Polsce. Główną pracę na ten temat napisał Zbigniew Landau, a cenne jej uzupełnienie opublikował Christophe Laforest (1999). O ostatniej, najsłynniejszej pożyczce z Rambouillet najszerzej pisali korzystający głównie z wojskowych archiwaliów Piotr Stawecki (1967) oraz znający francuskie materiały Wojciech Mazur (2013). Wnioski Landaua wywiedzione jedynie z polskich źródeł w większości potwierdzili przywoływani wyżej badacze francuscy.

Ciekawym zagadnieniem jest również polska dyplomacja gospodarcza. Temat ten rozpoznany jest najlepiej dla pierwszym lat niepodległości, zwłaszcza w kontekście misji Artura Benisa (Landau, Tomaszewski 1959), w niewielkim stopniu również dla afery żyrdardowskiej. Stąd pytanie o stosowanie przez polskie władze tematyki gospodarczej w dyplomacji z Francją pozostaje otwarte, zwłaszcza na tle pozostałych, mniej rozpoznanych konfliktów polsko-francuskich.

Kwestia polskiej polityki każe skierować uwagę na kolejny istotny temat, czyli polskie znaczenie w obrębie relacji imperialnych czy quasi-kolonialnych. Interpretacja ta nie wybrzmiewa w pracach polskich historyków, zwłaszcza zaś w krytycznej historiografii z nurtu zapoczątkowanego przez Zbigniewa Landaua. Więcej na ten temat pisze Mihout-Natar, która wskazuje na istotne momenty, kiedy to Polacy, choć słabsi, wyznaczali kontekst i pole działań Francuzów. Przykładem jest jej reinterpretacja misji Artura Benisa, silnie krytykowanej w polskiej historiografii. Myléne Mihout-Natar łączy misję i większą uległość polską w negocjacjach śląskich z „lekcją cieszyńską”, czyli szokiem wynikającym z wsparcia przez Francję pozycji czechosłowackiej w Cieszynie. Innymi słowy, polskie podejście nie jest dla niej serią błędów, lecz świadomą zgodą na wysoką cenę żadaną przez Francję za poparcie. Choć Mihout-Natar nie postrzega tego w ten sposób, jej teza jest dla mnie dowodem na konieczność nowych analiz, które w badaniach francuskiego imperializmu przywróciłyby sprawczość stronie polskiej i wskazały, że za działaniami Warszawy nie stała jedynie niekompetencja.

Drugim obszarem związanym z przywracaniem sprawczości i głosu Polsce jest badanie reakcji publicznych na francuską politykę imperialną. Najważniejsze publikacje na ten temat można znaleźć w obrębie literatury o aferze żyrdardowskiej (Dąbrowski 2014; Michowicz 1961; 1980; por. Karaś 1986), ale nigdy nie pada w nich bezpośrednio pytanie o polski dyskurs, a opinia publiczna traktowana jest jedynie jako element szerszej politycznej narracji. Tymczasem problem ten wydaje się jednym z najciekawszych. Francuska ekspansja w Polsce rozgrywała się bowiem

w kontekście świeżo odzyskanej niepodległości i uległość władz wobec sojuszników budziła sprzeciw. Ten ujawnił się z pełną mocą wraz z wybuchem konfliktu wokół Żyrardowa, znajdując ujście w wielkiej liczbie artykułów prasowych. Jednym z najciekawszych wątków, które można w nich znaleźć, jest definiowanie francuskich działań jako formy ekspansji kolonialnej oraz, w odpowiedzi, próby samookreślenia się Polaków w tej nowej sytuacji. W literaturze nie podjęto analizy ani tych zjawisk, ani też wspomnianej dyskusji prasowej. Co więcej, w ograniczonym jedynie stopniu zajęto się wpływem dyskusji na polską politykę zagraniczną. Zagadnieniem na pograniczu badania polskich reakcji oraz studiów funkcjonowania przedsiębiorstw z francuskim kapitałem byłoby również syntetyczne spojrzenie na problematykę strajków w tych firmach (por. Majcher-Ociesa 2015).

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że nie istnieje praca należycie przedstawiająca aktywność kapitału francuskiego w Polsce międzywojennej. Opublikowane opracowania powstały w obrębie różnych historiografii, nie uwzględniają punktów widzenia obydwu państw oraz oparte są w większości na ograniczonym zestawie źródeł. Brakuje publikacji, która oceniłaby znaczenie kapitału francuskiego dla polskiej gospodarki, a także dokonałaby reinterpretacji imperialnej historiografii, uwzględniając polską sprawczość i polski punkt widzenia. Napisanie takiej syntezy, obok odniesienia się do istniejących sporów w historiografii, wymagać będzie postawienia nowych pytań oraz wykorzystania nowych źródeł.

Wśród nowych pytań widzę trzy, na które odpowiedź w największym stopniu umożliwi lepsze rozumienie badanego tematu. Po pierwsze, istotne jest porównanie działalności kapitału francuskiego w Polsce z aktywnością kapitału z innych państw, a także francuskiego w Czechosłowacji. Umożliwi ono określenie kontekstu i punktu odniesienia dla aktywności Francuzów i pozwoli zweryfikować istniejące tezy na temat ich funkcjonowania w Polsce. Po drugie, konieczne jest zbadanie reakcji opinii publicznej na francuską działalność. Po trzecie wreszcie, w ramach badań nad polską sprawczością ważne jest sprawdzenie, jak na francuskie inwestycje i polską wobec nich politykę wpływał krajowy kontekst polityczny.

Odpowiedź na część z tych pytań wymagać będzie skorzystania z nowych źródeł. W szczególności prasa codzienna, zawierająca setki

artykułów na temat sprawy Żyrardowa oraz aktywności przedsiębiorstw z udziałem kapitału francuskiego, jest doskonałym materiałem do analizy reakcji polskich elit politycznych i gospodarczych oraz prób kształtowania przez nie opinii publicznej. Prasa specjalistyczna z kolei otwiera perspektywę lepszego zrozumienia poglądów reprezentantów poszczególnych sektorów i przedsiębiorstw. Wreszcie zbiór interwencji dyplomatycznych w archiwum francuskiego MSZ może dać solidną podstawę do zbadania wyjątkowości sytuacji francuskich firm w Polsce poprzez ukazanie ich wpływu na polskich decydentów.

Łącznie odpowiedź na te i inne opisane w artykule pytania pozwoli na pełniejszą refleksję nad aktywnością francuskich kapitałów, a jednocześnie umieści ją w szerokim kontekście zagranicznych inwestycji w Polsce międzywojennej. Patrząc na rzecz ogólniej, można powiedzieć, że badania te są konieczne dla zrozumienia wpływu kapitałów zagranicznych na gospodarkę Polski, czy – szerzej – państw europejskich peryferii w okresie międzywojennym.

Bibliografia

- Adamthwaite A.P., 1995, *Grandeur and misery: France's bid for power in Europe 1914-1940*, Arnold, London.
- Barbier J.B., 1951, *Un frac de Nessus*, Rome.
- Bariéty J., 1974, *Industriels allemands et industriels français à l'époque de la République de Weimar*, „Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande”, nr 2.
- Barjot D., 1989, *La grande entreprise française de travaux publics (1883-1974): contraintes et stratégies*, praca doktorska obroniona w Université de Paris IV, Sorbonne, Paris.
- Barjot D., 1990, *Les entreprises françaises de travaux publics face à l'exportation* [w:] *Le négoce international (XIIIe-XXe siècles)*, red. F.M. Crouzet, Economica, Paris.
- Błahut K.J., 1975, *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919-1939*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Bułhak H., 1993, *Polska – Francja: z dziejów sojuszu 1922-1939. Cz. 1 (1922-1932)*, Wydawnictwa Fundacji „Historia pro Futuro”, Warszawa.
- Bułhak H., 2000, *Polska – Francja: z dziejów sojuszu 1933-1936*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Burnel A., 1995, *La société de construction des Batignolles de 1914 à 1939: histoire d'un déclin*, Droz, Genève.
- Chelstowski Z., 1936, *Zagadnienie obcych kapitałów w Polsce*, Włocławek.
- Ciałowicz J., 1971, *Polsko-francuski sojusz wojskowy: 1921-1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Les conséquences des traités de paix de 1919-1920 en Europe centrale et sud-orientale: colloque de Strasbourg, 24-26 mai 1984*, 1987, red. I. Hunyadi, J.-P. Bled, P. Aycoberry, Association des publications près les universités de Strasbourg, Strasbourg.

- Dąbrowski P., 2014, „Panama żyrardowska” w okresie dwudziestolecia międzywojennego – wyrok Sądu Obywatelskiego w sprawie Aleksandra Lednickiego, „Studia Iuridica Lublinensia”, t. 21, nr 1.
- Duroselle J.B., 1983, *Politique étrangère de la France: la décadence, 1932–1939*, Éditions du Seuil, Paris.
- Dyplomaci II RP w świetle raportów Quai d’Orsay, 1993, red. J. Łaptos, Pax, Warszawa.
- Garlicki A., Nałęcz T., Władyka W., 1978, *Druga Rzeczpospolita w powojennych badaniach historyków polskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, nr 3.
- Grzyb M., 1978, *Narodowościowo-polityczne aspekty przemian stosunków własnościowych i kadrowych w górnośląskim przemyśle w latach 1922–1939*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- La guerre polono-soviétique de 1919–1920: Colloque organisé par le Laboratoire de Slavistique (Laboratoire associé au CRNS), Paris – 4 Mai 1973*, 1975, Paris.
- Hilchen F., 1920, *Rola kapitału zagranicznego w Polsce*, „Ekonomista”, nr 1.
- Hovi K., 1975, *Cordon sanitaire or barrière de l’est?: the emergence of the New French Eastern European alliance policy, 1917–1919*, Turun yliopisto, Turku.
- Hovi K., 1984, *Alliance de revers: stabilization of France’s Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921*, Turun Yliopisto, Turku.
- Hulka-Laskowski P., 1934, *Mój Żyrardów: z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, J. Przeworski, Warszawa.
- Jarosz A., 2001, *Bibliografia prac Profesora Zbigniewa Landaua [w:] Między gospodarką a polityką. Księga jubileuszowa Pana Profesora Zbigniewa Landaua*, red. W. Morawski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Kapica W., 2017, *Polska międzywojenna w pracach Franciszka Ryszki z lat 1950–1996*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej”, nr 9.
- Karaś R., 1986, *Ostatni odruch*, Wydaw. Min. Obrony Narodowej, Warszawa.
- Kofman J., 1975, *Koła wielkoprzemysłowe a kwestia kapitałów obcych w okresie 1920–1939*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 82, nr 2.
- Kornat M., Schramm T., 2010, *La politique étrangère de la Pologne 1918–1939 en débat: Les dilemmes et les réalités*, „Revue d’Histoire Diplomatique”, t. 124, nr 4.
- Kozuchowski J., 1928, *Kapitał zagraniczny w przemyśle polskim*, „Przemysł i Handel”, Warszawa.
- Krzywicka I., 1998, *Sąd idzie*, Czytelnik, Warszawa.
- Kukułka J., 1970, *Francja a Polska po traktacie wersalskim: 1919–1922*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Laforest C., 1999, *Kulisy zrzeczenia się przez Polskę czwartej raty pożyczki francuskiej w 1925 r.*, „Dzieje Najnowsze”, t. 31, nr 3.
- Laforest C., 2001, *La stratégie française et la Pologne (1919–1939). Aspects économiques et implications politiques*, praca doktorska obroniona w Université Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris.
- Laforest C., 2003, *La stratégie française et la Pologne (1919–1939). Aspects économiques et implications politiques*, „Histoire, économie et société”, t. 22, nr 3.
- Landau Z., 1961, *Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1918–1926*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Landau Z., 1962, *Stosunek rządów pomajowych do napływu kapitałów zagranicznych do Polski*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 3–4.
- Landau Z., 1963, *Plan stabilizacyjny 1927–1930. Geneza, założenia, wyniki*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Landau Z., 1965, *Wpływ kapitałów obcych na gospodarkę polską 1918–1939 (uwagi ogólne)*, „Finanse”, nr 1.

- Landau Z., 2012, *Czego jeszcze nie wiemy o gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Ekonomia, społeczeństwo, polityka. Studia ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Kałińskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. A. Zawistowski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1959, *Misja prof. A. Benisa*, „Teki Archiwalne”, t. 6.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1964, *Kapitały obce w Polsce 1918–1939: materiały i dokumenty*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1967, *Stan i perspektywy badań nad historią gospodarczą Polski międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 74, nr 2.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1968, *Anonimowi władcy: z dziejów kapitału obcego w Polsce 1918–1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1983, *Sprawa żyrdowska: przyczynek do dziejów kapitałów obcych w Polsce międzywojennej*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Laroche J., 1953, *La Pologne de Pilsudski: Souvenirs d'une ambassade 1926–1935*, Flammarion, Paris.
- Lenin W., 1980, *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu. Szkic popularny*, „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Laptops J., 1983, *Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Majcher-Ociesa E., 2015, *Strajk w fabryce „Union Textile” Spółka Akcyjna w Częstochowie 28 sierpnia 1928 r.* [w:] *Pomiędzy światem polityki a życiem naukowym. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Saletrze*, t. II: *Historia, administracja publiczna i nauki prawne*, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce.
- Marguerat, P., 1988, *Banque de France et Politique de Puissance Dans l'entre-Deux-Guerres: Les Stabilisations Monétaires En Europe Orientale, 1927–1931*, „Relations Internationales”, no. 56.
- Mazur W., 2013, *Droga do Rambouillet: zabiegi o francuski kredyt zbrojeniowy na modernizację Wojska Polskiego (jesień 1935–jesień 1936)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 2.
- Meyer R.H., 1970, *Bankers' diplomacy: monetary stabilization in the twenties.*, Columbia University Press, New York.
- Michowicz W., 1961, *Afera żyrdowska z 1934 r. Przyczynek do działalności kapitału francuskiego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, nr 21.
- Michowicz W., 1980, *Międzynarodowe tło tzw. afery żyrdowskiej 1934 r.* [w:] *Żyrdów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, PWN, Warszawa.
- Mihout M., 1990, *Les capitaux français dans la Pologne de l'entre-deux-guerres*, Club Polonia-Nord, Lille.
- Mihout-Natar M., 2002, *L'intervention des capitaux français dans la Pologne de la Seconde République (1918–1939): contribution à l'histoire de l'impérialisme économique français en Europe centrale*, praca doktorska obroniona w Université Charles de Gaulle - Lille III, Lille.
- Mihout-Natar M., 2004, *L'intervention des capitaux français dans la Pologne de la Seconde République (1918–1939): contribution à l'histoire de l'impérialisme économique français en Europe Centrale*, „Revue des études slaves”, t. 75, nr 2.
- Miłosz C., 2004a, *Przeciwko nim. Z powodu procesu Blachowskiego, zabójcy Gastona Koehler-Badin* [w:] *Wiersze*, t. I, Znak, Kraków.

- Miłosz C., 2004b, *Zniewolony umysł*, Mediasat Poland, Kraków.
- Miłosz C., 2011, *Wyprawa w Dwudziestolecie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Morawski W., 1996, *Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Noël L., 1946, *L'Agression allemande contre la Pologne: Une ambassade à Varsovie, 1935–1939*, Paris.
- Nötel R., 1974, *International Capital Movements and Finance in Eastern Europe 1919–1949*, „VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, t. 61, nr 1.
- Nötel R., 1986, *International Credit and Finance* [w:] *The Economic History of Eastern-Europe 1919–1975, v. II. Interwar Policy, The War, and Reconstruction*, red. M.C. Kaser, E.A. Radice, Clarendon Press, Oxford.
- Pasztor M., 1999a, *Główne elementy obrazu Polaka w oczach francuskich elit politycznych w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze”, t. 31, nr 3.
- Pasztor M., 1999b, *Polska w oczach francuskich kół rządowych w latach 1924–1939*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Pietkiewicz Z., 1931 *Kapitały obce w życiu gospodarczym Polski*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 4.
- Pietrzak-Pawłowska I., 1977, *Les investissements français en Pologne* [w:] *La position internationale de la France: aspects économiques et financiers, XIXe–XXe siècles*, red. M. Lévy-Leboyer, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, Paris.
- Ponty J., 2005, *Polonais méconnus: histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*, Publications de la Sorbonne, Paris.
- Pszczółkowski S., 1927, *Kredyty zagraniczne i ich rola w polskiej polityce kredytowej*, „Przemysł i Handel”, Warszawa.
- Puczyński B., 1961, „Częstochowianka”. *Gospodarka kapitału francuskiego oraz hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900–1944*, s.n., Częstochowa.
- Royal Institute of International Affairs, 1937, *The problem of international investment: a report by a study group of members of the Royal Institute of International Affairs.*, Oxford University Press, London.
- Schmitt C., 2000, *Teologia polityczna i inne pisma*, Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa.
- Schramm T., 1987, *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1939*, Wydaw. Naukowe, Poznań.
- Smerek M., 1933, *Kapitały zagraniczne w bankowości polskiej*, „Bank”, t. I, nr 1, 2.
- Soutou G.H., 1974, *La politique économique de la France en Pologne (1920–1924)*, „Revue historique”, t. 251, nr 1(509).
- Soutou G.H., 1976, *L'impérialisme du pauvre: la politique économique du gouvernement français en Europe Centrale et Orientale de 1918 à 1929. Essai d'interprétation*, „Relations internationales”, nr 7.
- Soutou G.H., 1981, *L'Alliance franco-polonaise (1925–1933): ou Comment s'en débarrasser*, „Revue d'histoire diplomatique”, nr 2, 3, 4.
- Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., vol. I–III*, 1965, red. R. Bierzanek, J. Kukulka, Warszawa.
- Stawecki P., 1967, *Pożyczka francuska z 1936 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 1.
- Szłajfer H., 2005, *Droga na skróty: nacjonalizm gospodarczy w Ameryce Łacińskiej i Europie Środkowo-Wschodniej w epoce pierwszej globalizacji: kategorie, analiza, kontekst porównawczy*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

- Szmidtke Z., 2005, „*Skarboferm*” 1922–1939: *związki polityki z gospodarką*, Państwowy Instytut Naukowy, Opole.
- Teichova A., 1974, *An economic background to Munich: international business and Czechoslovakia 1918–1938*, Cambridge University Press, London.
- Wandycz P.S., 1962, *France and her Eastern Allies 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish relations from the Paris Peace Conference to Locarno*, The University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Wandycz P.S., 1988, *The Twilight of French Eastern Alliances, 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to the Remilitarization of the Rhineland*, Princeton University Press: Princeton.
- Wellisz L., 1938, *Foreign capital in Poland*, George Allen & Unwin, London.
- Widernik M., 1984, *Magistrala węglowa Śląsk-Gdynia i jej znaczenie w okresie międzywojennym*, „Zapiski Historyczne”, t. 49.

French capital in inter-war Poland.

The current state of research and new postulates

Abstract

France was a major source of capital for interwar Poland, providing funds for military matériel, key infrastructural investments, as well as for industry. On the other hand, France pursued an imperialist policy towards Poland, sometimes likened to colonialism. Conventional scholarship on the topic was born within three historiographies: Polish, French, and international, which evolved to some degree independently. Historians used different sources, asked different questions, and only partially knew the works of their peers from other countries. The article shows gaps in existing scholarship and suggests new directions of research, based on an analysis of two main interpretative contexts. One, which places French capital in the broader field of foreign capital activities in Poland, and the other, which focuses on the imperial dimension of French policy. Apart from the lack of a synthesis, which would account for the role of French capital in interwar Poland, and reconsider the imperialist interpretation by taking Polish agency into account, the author points to two gaps. Existing research does not adequately analyse important topics, such as the mechanisms of French domination; comparisons of French activities with those of companies from other countries, as well as French companies in other states of the region; reactions to French capital in Poland, and the way it shaped Polish identity. Second, important sources remain underutilized, such as the Polish interwar daily press, which contains hundreds of articles on the French, and diplomatic interventions of French companies in the ministries of foreign affairs in both countries.

Key words: foreign capital, investment, imperialism, Second Polish Republic, Third French Republic

Wojciech Kwieciński¹

Różnice w położeniu i traktowaniu polskich, czeskich i słowackich robotników pracujących na rzecz Trzeciej Rzeszy

Streszczenie

Masowe zatrudnienie cudzoziemców w gospodarce Trzeciej Rzeszy jest zagadnieniem, które doczekało się wielu poważnych opracowań i zajmuje istotne miejsce w obszarze studiów nad gospodarką i polityką okupacyjną Niemiec hitlerowskich. Wynika to bez wątpienia z jego wymiaru ilościowego, jak i złożoności (według statystyk Ministerstwa Pracy Rzeszy na dzień 15 VIII 1944 r. cudzoziemcy stanowili 26% ogółu robotników na niemieckim rynku pracy). Hitlerowski aparat zajmujący się polityką zatrudnienia stworzył kompleksowy system wykorzystania obcej siły roboczej, który był podporządkowany pryncypialnym kryteriom rasowym. Poszczególne narodowości oraz grupy rasowe objęte zostały detalicznym ustawodawstwem, które różnicowało ich wzajemne położenie, warunki egzystencji, traktowanie oraz, co najważniejsze, odseparowywało je od Niemców – kategorii *Übermenschen*. Nawet w warunkach wojny totalnej wymogi rasowe nie wpłynęły na odstępstwa od bezwzględnej strategii eksploatacji, zwłaszcza Słowian, uznanych za kategorię *Untermenschen*. Polacy, nacja szczególnie doświadczona i poddana skrajnie brutalnemu i represyjnemu ustawodawstwu, byli kategorią robotników przemysłowych, których swobody osobiste i prawa wyjątkowo mocno ograniczono. Inne było położenie obywateli Protektoratu Czech i Moraw oraz satelickiej Słowacji, którzy mieli status dobrowolnych robotników i tym samym mogli liczyć na łagodniejsze traktowanie, możliwość powrotu do ojczyzny po zakończeniu kontraktów i wreszcie lepsze racji żywnościowe.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie procesu zatrudnienia polskich, czeskich i słowackich robotników w gospodarce niemieckiej ze szczególnym naciskiem na dyferencje w obszarze warunków pracy, położenia i traktowania.

Słowa kluczowe: praca przymusowa, robotnicy przymusowi, polityka okupacyjna Trzeciej Rzeszy, gospodarka Niemiec hitlerowskich

¹ Dr Wojciech Kwieciński, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: wojbass@o2.pl, nr ORCID: 0000-0003-3280-2166.

Wstęp

Zagadnienie masowego zatrudniania cudzoziemców w gospodarce Trzeciej Rzeszy doczekało się wielu poważnych opracowań i zajmuje istotne miejsce w obszarze studiów nad gospodarką i polityką okupacyjną Niemiec hitlerowskich. Wynika to bez wątpienia z rangi problemu – jego wymiaru ilościowego, jak i złożoności². Hitlerowski aparat zajmujący się polityką zatrudnienia stworzył kompleksowy system wykorzystywania obcej siły roboczej, który był podporządkowany pryncypialnym kryteriom rasowym. Poszczególne narodowości oraz grupy rasowe objęte zostały detalicznym ustawodawstwem, które różnicowało ich wzajemne położenie, warunki egzystencji, traktowanie oraz, co najważniejsze, odseparowywało je od Niemców – kategorii *Übermenschen*.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie procesu zatrudnienia polskich, czeskich i słowackich robotników w gospodarce niemieckiej ze szczególnym naciskiem na dyferencje w obszarze warunków pracy, położenia i traktowania. Polacy, nacja szczególnie doświadczona i poddana skrajnie brutalnemu i represyjnemu ustawodawstwu, byli kategorią robotników przymusowych, których swobody osobiste i prawa szczególnie mocno ograniczono. Nieco inne było położenie obywateli Protektoratu Czech i Moraw, a w szczególności satelickiej Słowacji, którzy mieli status dobrowolnych robotników (*freiwillige Ausländische Arbeiter*) i tym samym mogli liczyć na łagodniejsze traktowanie, możliwość powrotu do ojczyzny po zakończeniu kontraktów i wreszcie lepsze racje żywnościowe.

1. Problemy semantyczne dotyczące zagadnienia pracy przymusowej

Praca na rzecz Trzeciej Rzeszy miała bardzo zróżnicowany charakter – stąd celowo w tytule zrezygnowałem z przymiotnika „przymusowy” (*Zwangsarbeit* – termin przyjęty w niemieckiej literaturze histo-

² Według statystyk niemieckiego Ministerstwa Pracy na dzień 15 VIII 1944 r. w Trzeciej Rzeszy pracowało 5,7 mln zagranicznych robotników cywilnych, 1,9 mln jeńców wojennych, 400 tys. więźniów obozów koncentracyjnych. Stanowili oni 26% ogółu robotników na niemieckim rynku pracy (Spoerer 2001: 7). W dorobku polskich historyków zajmujących się kwestią pracy przymusowej należy wymienić monografię Czesława Łuczaka pt. *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*, Poznań 1974. Wśród licznych prac historyków niemieckich przełomowym dziełem jest synteza Urlicha Herberta *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1999. Przegląd dorobku polskiej i niemieckiej literatury przedmiotu zob. Kwieciński 2011: 188–197; *Praca przymusowa i niewolnicza...*.

rycznej), nie ma on bowiem kompleksowego zastosowania nie tylko w odniesieniu do obywateli Republiki Słowackiej, satelity Trzeciej Rzeszy, ale również, bez stosownych supozycji, wobec robotników innych nacji, bardziej ciemżonych i eksploatowanych przez aparat hitlerowskich Niemiec. W przypadku obywateli polskich należy wspomnieć o trudnej do określenia liczbie robotników, którzy dobrowolnie – z różnych pobudek – podjęli pracę w tzw. *Alte Reich*. Szacunki podjęte w tym zakresie przez Czesława Madajczyka wskazują na około 100 tys. polskich robotników (Madajczyk 1970: 644). Co prawda jest to tylko ułamek w skali ogólnej liczby ponad 2,8 mln Polaków pracujących na rzecz hitlerowskiej Rzeszy (Łuczak 2001: 15), ale i tak uniemożliwia generalizację. Istnieje bardzo duża przestrzeń pomiędzy totalnym przymusem a absolutną dobrowolnością – między sytuacją więźniów obozów koncentracyjnych a robotnikami sezonowymi, którymi w większości byli Słowacy wyjeżdżający na roboty do Rzeszy. W związku z tym trzeba mieć świadomość różnych kategorii robotników pracujących na rzecz gospodarki niemieckiej. Posługując się typologią zapożyczoną od Marka Spoerera, można wyróżnić cztery kategorie robotników cudzoziemskich zatrudnionych przez niemiecką nazistowską gospodarkę. Kryterium wyodrębnienia poniższych grup bazuje na tak fundamentalnych uwarunkowaniach, jak okoliczności podjęcia zatrudnienia, wpływ jednostki na charakter i okres wykonywanej pracy oraz warunki egzystencji, ochrona prawna.

1. Cywilni, dobrowolni robotnicy zagraniczni/cudzoziemscy – mogli po wygaśnięciu kontraktu powrócić do ojczyzn. Mieli wpływ na warunki egzystencji, mogli liczyć na ochronę prawną przedstawicielstw swoich państw (Bułgarzy, Rumuni, Włosi do 1943 r., Chorwaci, Węgrzy, Słowacy, Hiszpanie, Duńczycy).

2. Robotnicy przymusowi z ograniczonym wpływem na warunki bytowe. Niejednokrotnie byli to robotnicy, którzy dobrowolnie się werbowali, ale mieli mimo to ograniczony wpływ na warunki egzystencji. Do tej grupy należeli Polacy, Czesi, Belgowie, Francuzi, Jugosłowianie, którzy pod wpływem różnych pobudek oraz realizowanej z rozmachem propagandy werbunkowej zgłosili się na roboty. Często na skutek sukcesywnie ograniczanego prawa urlopowego nie mieli prawa powrotu do ojczyzn. Ich położenie, szczególnie Polaków, od wiosny 1940 r. (od wprowadzania restrykcyjnego ustawodawstwa dotyczącego „polskiej siły roboczej”, niczym się nie różniło od przymusowo zwerbowanych robotników tych samych narodowości.

3. Robotnicy bez wpływu na warunki bytowe – w większości polscy robotnicy cywilni, obywatele ZSRR, jeńcy wojenni (Polacy oraz

Włosi po podpisaniu rozejmu we wrześniu 1943 r.) – często zmuszani do zrzeczenia się statusu jeńca wojennego.

4. Radziecy jeńcy wojenni, więźniowie obozów koncentracyjnych, w tym Żydzi z gett i obozów koncentracyjnych. Grupa szczególnie doświadczona, najgorzej traktowana, egzystująca w fatalnych warunkach socjalnych, co skutkowało największą śmiertelnością spośród wszystkich wymienionych kategorii. Nie posiadali żadnych praw i przywilejów oraz minimalnego nawet wpływu na warunki pracy i egzystencji (Spoerer 2001: 16 n.).

Istotnym kryterium różnicującym warunki bytowe i sposób traktowania robotników cudzoziemskich, pozostającym w ścisłym związku z poruszonymi zagadnieniami, była nazistowska teoria wartościowania ras, która oczywiście na pierwszym miejscu stawiała narodowość niemiecką („rasa Panów”), przedstawicieli narodów germańskich, w dalszej kolejności anglosaskich, ludność romańską, Słowian, Żydów, Cyganów, ciemnoskórych itd. Z czasem Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) doprecyzowywał interpretację prawną „pseudonaukowej” teorii rasowej, co wpłynęło bezpośrednio na ustawodawstwo i kategoryzację robotników. W lutym 1943 r. RSHA, a za nim Ministerstwo Pracy Rzeszy wyodrębniło następujące kategorie robotników pracujących w Trzeciej Rzeszy i na obszarach okupowanych:

- narodowości germańskie
- niegermańskie narody sprzymierzone
- germańskie narody znajdujące się pod władzą niemiecką
- robotnicy ze wschodu (*Ostarbeiter – eingegliederte Ostgebieten und Generalgovernaments*) (Spoerer 2001: 25 n.).

2. Geneza pracy przymusowej

W odniesieniu do zagadnienia pracy przymusowej próba porządkowania faktów historycznych poprzez szukanie stosownego układu odniesienia napotyka istotny problem. System pracy niewolniczej, który wykształcił się w Trzeciej Rzeszy, nie ma odpowiednika w żadnym z dotychczasowych systemów, stąd trudno w jego opisie posłużyć się analizą porównawczą oraz doszukiwać się wpływu czynników zewnętrznych na jego ostateczną formę. Pozostaje doszukiwanie się źródeł zjawiska w czasach wilhelmińskich, szczególnie w okresie Wielkiej Wojny 1914–1918, i wskazanie na ewolucyjny charakter procesu, który osiągnął swoje apogeum podczas kolejnej wojny światowej.

W literaturze przedmiotu jako przyczynę problemów na niemieckim rynku pracy, które wymusiły konieczność sięgnięcia po obcą siłę robo-

czą, uznaje się *Ostflucht*. Nasilająca się od lat 60. XIX w. emigracja ludności ze wschodnich części Rzeszy w poszukiwaniu lepszych zarobków na zachodzie kraju powodowała braki w rezerwarze osobowym. Druga Rzesza, traktująca preferencyjnie junkrów, otworzyła się na robotników sezonowych, głównie Polaków z zaboru rosyjskiego i austriackiego oraz Holendrów, a także Szwedów³. W odniesieniu do Polaków stosowano już wówczas znamiona dyskryminacji zarobkowej oraz przymus legitymacyjny, który miał na celu zapobiegać porzucaniu pracy i przemieszczaniu się robotników tej narodowości po obszarach Rzeszy celem poszukiwania lepszych zarobków. Władze Prus wprowadziły ponadto przepis, który wymuszał na robotnikach zagranicznych konieczność powrotu do ojczyzny po zakończeniu sezonu prac rolniczych (Westerhoff 2012: 40; Marek 2008: 30). Te regulacje wymierzone były przede wszystkim w Polaków i miały ewidentnie restrykcyjny charakter.

Pierwsza wojna światowa wprowadziła nowy element do reguł zatrudnienia obcokrajowców w Rzeszy, był nim przymus. Pruskie Ministerstwo Wojny za pośrednictwem głównodowodzącego wojsk wydało rozporządzenia uniemożliwiające powrót do ojczystych krajów znajdującym się w Rzeszy robotnikom zagranicznym. Na mocy rozkazu z dnia 4 sierpnia 1914 r. zatrzymano przemocą polskich robotników sezonowych pochodzących z zaboru rosyjskiego, a dwa miesiące później uniemożliwiono również powrót Polakom z Małopolski. W rezultacie tych decyzji od października 1914 r. żaden polski robotnik nie mógł wyjechać z Niemiec bez zgody odpowiednich władz⁴. W ślad za tymi utrudnieniami pojawiły się radykalne ograniczenia w obrębie swobód osobistych polskich robotników. Należały do nich zakaz opuszczania miejsca zamieszkania oraz przebywania w miejscach publicznych po zapadnięciu zmroku, dyskryminujące oznakowanie oraz odbieranie dokumentów, co miało utrudniać swobodne poruszanie się po najbliższej okolicy, zakaz korzystania z powszechnych środków transportu, korzystania z usług restauracji i barów. Wymienione środki, które były elementem specjalnego ustawodawstwa obejmującego polskich robotników, upoważniają do przyjęcia tezy, iż Polacy zatrudnieni w Niemczech podczas pierwszej wojny światowej byli robotnikami przymusowymi (Herbert 1986: 136–137; Marek 2008: 78). Do tego należy dodać powszechne wykorzystywanie pracy jeńców wojennych, co było poważnym naruszeniem kon-

³ Szerzej w tej kwestii zob. Brożek 1966; Łuczak 1988.

⁴ Na progu rozpoczynającej się wojny w Rzeszy pracowało ponad 300 tys. polskich robotników sezonowych pochodzących z ziem zaboru rosyjskiego i austriackiego (Herbert 1986: 86).

wencji haskiej z 1907 r.⁵ Kolejna konkluzja sprowadza się do wniosku, iż polityka i praktyka zatrudnienia cudzoziemców w „kajzerowskiej” Rzeszy podczas pierwszej wojny światowej stanowiła archetyp dla narodowych socjalistów, którzy w warunkach wojny totalnej sięgnęli po rozwiązania wcześniej praktykowane, nadając im charakter masowego systemu poszerzonego o elementy dyskryminacji rasowej.

W okresie Republiki Weimarskiej zatrudnienie obcokrajowców na niemieckim rynku pracy miało charakter marginalny. W latach 1918–1936 ogólna liczba cudzoziemców pracujących w Niemczech nie przekraczała nigdy 250 tys. Po okresie powojennej zapaści ekonomicznej liczba zatrudnionych w tym kraju robotników zagranicznych ustabilizowała się w latach 1926–1930 i wynosiła około 230 tys.. Podczas Wielkiego Kryzysu w 1932 r. spadła prawie do 108 tys. (Herbert 1999: 56).

Dojście nazistów do władzy rozpoczęło zasadnicze zmiany strukturalne na niemieckim rynku pracy. Charakteryzowała je centralizacja i militaryzacja stosunków pracy, czego finalnym efektem było stworzenie armii złożonej z „żołnierzy pracy”, która ze szpadlami na ramieniu miała poprowadzić Trzecią Rzeszę do gigantycznego skoku w procesie industrializacji i remilitaryzacji. Wspierając się na fundamentach stworzonych w latach Republiki Weimarskiej, władze hitlerowskie skoncentrowały w rękę Powiernika Rzeszy do spraw Pracy (*Reichstreuhand der Arbeit*) pełnię władzy nad niemieckim rynkiem pracy. Od 1933 r. Friedrich Syrup zarządzał tym monopolem za pomocą krajowych urzędów pracy, które miały pełny zakres władzy w dziedzinie polityki zatrudnienia, warunków pracy i wynagrodzeń (Szurgacz 1971: 25; Łuczak, 1984: 162). W 1935 r. obligatoryjnie wprowadzono „książeczki pracy” (*Arbeitsbuch*), co poza usprawnieniem ewidencji miało ograniczyć swobodę zmiany miejsca pracy i zapewnić pożądaną dla władzy dystrybucję siły roboczej w niemieckiej gospodarce, ze szczególnym uprzywilejowaniem gałęzi przemysłu zbrojeniowego. Poza sukcesywnie ograniczaną możliwością zmiany miejsca pracy należy wskazać na przyjęcie 21 marca 1935 r. ustawy o służbie pracy Rzeszy (*Reichsarbeitsdienst*, RAD), która narzuciła niemieckiej młodzieży obowiązek zmilitaryzowanej formy zatrudnienia. Zdaniem Urlicha Herberta były to narzędzia walki

⁵ Jak pokazała praktyka, była to najtańsza i najbardziej korzystna dla niemieckiej gospodarki forma zatrudnienia cudzoziemców. Początkowo zatrudniano jeńców prawie wyłącznie w rolnictwie. Po pierwszej bitwie nad Marną (wrzesień 1914 – przyp. W.K.), kiedy doszło do załamania koncepcji *Blietzkriegu*, zaczęto ich stopniowo wykorzystywać również w innych działach gospodarki niemieckiej, takich jak górnictwo, hutnictwo. Według stanu z sierpnia 1916 r. w Niemczech pracowało 1 625 000 jeńców (Herbert 1986: 89).

z bezrobociem, ale co ważniejsze w kontekście ideologiczno-propagandowym, niezwykle skuteczne i brutalne instrumenty, które przekształcały „proletariacki moloch” w „żołnierzy pracy” (Herbert 1999: 47). Dokonywała się uniformizacja, militaryzacja środowisk pracy, które zostały wprzęgnięte w plan robót publicznych. Paradoksalnie, jak się wówczas okazało, praca przymusowa dotknęła również samych Niemców. Położenie niemieckich robotników realizujących program robót publicznych często urągało ludzkiej godności. Emigracyjna prasa socjaldemokratyczna alarmowała z Pragi o tragicznych warunkach zakwaterowania, złym wyżywieniu, ograniczonych swobodach, nadmiernej eksploatacji robotników prowadzącej do częstych wypadków (Herbert 1999: 48)⁶. Przywoływany powyżej niemiecki historyk na podstawie wnikliwej analizy socjalnego położenia „żołnierzy” RAD i pracujących przy budowie autostrad stwierdził, że był to pod wieloma względami „przedsmak” losu obcokrajowców zatrudnianych przymusowo w Rzeszy po 1939 r. (Herbert 1999: 48).

Rok 1936 miał przełomowe znaczenie w rozwoju niemieckiej gospodarki. Zakończony został wówczas etap walki z bezrobociem oraz proces budowy „armii robotników”, a przyjęte założenia drugiego Planu Czteroletniego rozpoczęły fazę zintensyfikowanych przygotowań wojennych (Eichholtz 1999: 16). Rosnąca gwałtownie produkcja zbrojeniowa doprowadziła w krótkim czasie do znacznego niedoboru surowców strategicznych, dewiz i siły roboczej (Łuczak 1984: 127. Tooze 2008: 231). Brak siły roboczej dotyczył przede wszystkim robotników rolnych i wykwalifikowanych pracowników w przemyśle. Sytuację na rynku pracy zaczął komplikować intensywnie forsowany proces rozbudowy Wehrmachtu⁷. We wszystkich sprawozdaniach gospodarczych uwidaczniały się permanentne skargi na brak siły roboczej (Herbert 1999: 48). Rozpoczął się etap drenowania własnego rynku pracy – oszczędzono tylko chronione przez ideologię nazistowską niemieckie kobiety. Administracja pracy podejmowała różnego rodzaju zbiegi i działania o charakterze doraźnym. Przesuwano robotników między poszczególnymi gałęziami gospodarki, często uciekając się do przymusu, oraz zaczęto wdrażać środki podnoszące wydajność pracy. Powszechne stały się praca akor-

⁶ Szerzej na temat realiów zatrudnienia w ramach niemieckiego programu budowy autostrad zob. Schütz, Gruber 1996: 68–69.

⁷ W okresie od jesieni 1934 r. do końca 1936 r. liczebność niemieckich wojsk lądowych wzrosła z 250 000 do 520 000. W przededniu drugiej wojny światowej w jednostkach polowych służyło około 2 758 000 ludzi. Łączny stan wszystkich rodzajów wojsk wraz z jednostkami zapasowymi wynosił 4 528 000 żołnierzy (Mueller-Hillebrand 1954: 66; Deist 1989: 488–515).

dowa, wydłużanie czasu pracy, zaostrzenie dyscypliny. Sięgnięto również do metod propagandowych. W 1937 r. ogłoszono ogólnokrajową „walkę o zwiększenie wydajności” (Łuczak 1984: 166).

Wobec kurczących się rezerw krajowych zaczęto intensyfikować sprowadzanie obcokrajowców. Zwiększono m.in. limity kontyngentów polskich robotników sezonowych⁸. Znacznie rozszerzono również zatrudnienie wykwalifikowanych robotników holenderskich, włoskich czy czeskich w różnych sektorach gospodarczych. Mimo tych posunięć zapotrzebowanie niemieckiego przemysłu i rolnictwa w połowie 1939 r. ciągle nie było zaspokojone. Ówczesny deficyt niemieckiej gospodarki w obszarze siły roboczej szacuje na około 1 miliona robotników (Herbert 1999: 67; Overy 1994: 196–197)!

Coraz dotkliwszego braku siły roboczej nie zaspokoił ani *Anschluss* Austrii do Rzeszy, czego skutkiem było przejęcie około 100 tys. robotników rolnych i wykwalifikowanych pracowników przemysłowych (w tym 10 tys. inżynierów), ani zaanektowanie czeskich Sudetów oraz ustanowienie Protektoratu Czech i Moraw. Dało to tylko chwilowe poprawienie stanu ekonomiki wojennej Rzeszy Niemieckiej⁹.

Poza przejściem niezwykle wartościowego czeskiego przemysłu zbrojeniowego (renomowane zakłady Škoda, Zbrojovka Brno, ČKD, Bata i inne – przyp. W.K.) Niemcy skwapliwie wykorzystały potencjał licznej grupy bezrobotnych Czechów. Na terenie Protektoratu było ich wówczas około 93 tys. Do czerwca 1939 r. w Niemczech zostało zatrudnionych około 40 tys. Czechów (Herbert 1999: 69)¹⁰. Szacuje się, że łącznie w Rzeszy Niemieckiej mogło pracować łącznie (przymusowo i dobrowolnie) około 340–370 tys. Około 600 tys. Czechów zatrudniał niemiecki przemysł zbrojeniowy w Protektoracie, a kolejne 2 mln czeskich robotników pośrednio pracowało na potrzeby niemieckiej machiny wojennej (Spoerer 2001: 41 n.).

⁸ W 1937 roku rząd Hitlera po raz pierwszy dopuścił polskich robotników do pracy w niemieckim rolnictwie, ustanawiając kontyngent na 10 000 osób. W roku następnym limit podniesiono do 60 000, a w 1939 r. do 90 000 *landarbeiterów*. Zatrudnienie obcych robotników w niemieckim rolnictwie w latach 1936–1939 wzrosło z 23% do 43,5% (Herbert 1986: 124; Freitag 1996; Landau 1966).

⁹ Austria dysponowała znacznym potencjałem bezrobotnych, który liczył około 400 000 osób (Tooze 2008: 291; Herbert 1986: 125).

¹⁰ Spoerer podaje nieco większą liczbę – 52 000 Czechów (Spoerer 2001: 40–41). Rozbieżności w szacunkach wynikają z faktu, iż Czesi w statystykach niemieckich nie byli traktowani jako obcokrajowcy, tylko obywatele Rzeszy narodowości czeskiej. Zdaniem Františka Mainuša od 1 marca do 1 września 1939 r. odtransportowano do Rzeszy ponad 60 000 robotników czeskich (Mainuš 1970: 143).

Słowacy jako obywatele sprzymierzonego państwa pracowali przeważnie w niemieckim rolnictwie jako dobrowolni robotnicy sezonowi. Po zakończeniu sezonu prac polowych wracali na zimę do ojczyzny. Najwyższa liczba szacunkowa pracujących w Rzeszy Słowaków dotyczy roku 1941. We wrześniu tego roku przekroczyła 80 tys. robotników. Od roku następnego, wskutek wzrostu zagrożenia wynikającego z bombardowań alianckich, sukcesywnie spadał stan osobowy robotników słowackich. Przyjmuje się, przy uwzględnieniu zjawiska powrotów i ponownego zatrudnianie się robotników, że łączna liczba Słowaków pracujących w Rzeszy sięgała 100 tys. (Spoerer 2001: 43).

3. Zatrudnienie Polaków, powstanie systemu pracy przymusowej

Zatrudnienie Polaków w gospodarce niemieckiej wzrosło lawinowo od momentu agresji we wrześniu 1939 r. Tempo, w jakim powstawały w okupowanej Polsce niemieckie urzędy pracy, wskazuje na dobrze zaplanowaną operację. Do 19 września utworzono 30 placówek tego typu na terenie Polski. Miesiąc później istniało już 115 urzędów pracy. Zatrudniały one, w zależności od wielkości miejscowości, od kilku do stu, a nawet więcej urzędników (Herbert 1999: 77; Łuczak 2001: 21; Seeber 1972, 122; Rusiński 1950: 87–88). Rozpoczęły one skrupulatną ewidencję polskiej ludności. Już od października wprowadzono powszechny obowiązek pracy, początkowo w przedziale wieku 18–60 lat, w dalszej kolejności od 14. do 65. roku życia (Łuczak 2001: 21).

Pierwsze transporty polskich robotników wyjechały z Gdyni już 19 września. Do końca tego miesiąca z Okręgu Wojskowego Gdańsk – Prusy Zachodnie deportowano na roboty do Niemiec 3900 osób, natomiast z Górnego Śląska ponad 3000 Polaków (Łuczak 2001: 34; Jastrzębski, Sziling 1979: 46). Zdaniem wybitnego polskiego historyka transporty te formowano metodami przymusu, tj. poprzez łapanki i wezwania urzędu pracy do stawienia się na odchodzący transport pod groźbą konkretnych sankcji, więzienia, a nawet śmierci (Łuczak 1974: 34). Do końca 1939 r. do Rzeszy trafiło około 40 tys. Polaków (Herbert 1999: 78)¹¹. Wobec ogromnych braków na niemieckim rynku pracy (patrz wyżej) nie mogło to jednak zaspokoić potrzeb niemieckiego rol-

¹¹ Zdaniem polskich historyków dane te są niekompletne i dotyczą, z braku źródeł, jedynie Polaków wywiezionych z GG i okręgu białostockiego (Madajczyk 1970: 252; Łuczak 1974: 61; *Deportacje...* 1991: 25).

nictwa. Władze niemieckie sięgnęły więc po polskich jeńców, co było przygotowywane jeszcze na długo przed wybuchem wojny (Kwieciński 2014: 57–58). Pod koniec pierwszego roku wojny w Rzeszy pracowało już około 300 tys. wziętych do niewoli polskich żołnierzy (Herbert 1999: 78; Madajczyk 1970: 251).

Niemieckie plany bezwzględnej eksploatacji „polskiej siły roboczej” zarysowały się z całą intensywnością na początku 1940 r. Już w styczniu Hermann Göring, jako pełnomocnik do spraw planu czteroletniego, domagał się od władz Generalnego Gubernatorstwa „co najmniej miliona” robotników, z których 75% miało być wykorzystanych w niemieckim rolnictwie. Planowano sformować „kontyngent” polskich robotników z uwzględnieniem parytetu płciowego, co przy tej skali zatrudnienia miało neutralizować niepożądane relacje płciowe pomiędzy Polakami i Niemcami (Jastrzębowski 1946: 267; Broszat 1961: 100).

W skali całej wojny okazało się, iż pierwsze półrocze 1940 r. było okresem, w którym wywieziono na roboty do Niemiec największą liczbę Polaków¹². Czesław Madajczyk podaje, że w 1940 r. były nawet okresy, kiedy do Niemiec wysyłano nawet po 8 tys. robotników dziennie (Madajczyk 1970: 255). Wynikało to pośrednio stąd, że w kwietniu 1940 r. władze GG zdecydowały o stosowaniu przymusu w polityce rekrutacyjnej jako podstawowego instrumentu w rekrutowaniu polskiej siły roboczej (Broszat 1961: 101; *Deportacje...* 1991: 63).

4. Kształtowanie rozwiązań systemowych

Pierwsza faza zatrudnienia Polaków w Rzeszy, która zakończyła się wiosną 1940 r., charakteryzowała się brakiem jednolitych przepisów dotyczących stosunków pracy, warunków socjalno-bytowych i traktowania kategorii *polnische Zivilarbeiter*. Za ustawodawstwo dotyczące polskich cywili odpowiadały do tego momentu władze prowincjonalne. Wynikało z tego duże zróżnicowanie w obszarze przepisów i regulacji prawnych (Seeber 1972: 170). Gwałtowny skok zatrudnienia Polaków wymusił przejście pełni władzy nad robotnikami cudzoziemskim przez policję i SS oraz unifikację regulacji prawnych. Seria aktów normatywnych z 8 marca 1940, w literaturze przedmiotu określana jako „polskie rozkazy” (*Polenerlasse*), stanowiła wyraźną cezurę w procesie legisla-

¹² W okresie od 1 stycznia do 30 czerwca deportowano do pracy w Rzeszy 272 238 osób (Łuczak 1974: 66).

cyjnym dotyczącym nadzoru i warunków życia Polaków w Niemczech (Seeber 1972; 171; Herbert 1999: 87 n.). Seria przepisów i rozporządzeń z 8 marca ustalała generalne zasady traktowania Polaków¹³.

W pakiecie przepisów policyjnych należy wymienić w pierwszej kolejności zarządzenia, które miały na celu poniżenie godności osobistej Polaków i odseparowanie ich od społeczeństwa niemieckiego. Celem wyraźnego rozpoznania zarządzono oznakowanie polskich robotników fioletową literą „P”, która miała być przyszyta do każdej sztuki okrycia wierzchniego. Brak oznakowania karany był grzywnę w wysokości do 150 RM lub karą do 6 tygodni aresztu (Pospieszalski 1958: 251). Lokalne władze niemieckie wykazywały dużą gorliwość we wprowadzaniu i stosowaniu przepisów dotyczących oznakowania, poczynając od dnia przybycia transportu polskich robotników (StABi, Gemeinde Gadderbaum, Nr 205/051). Rezultatem tego rozporządzenia, oprócz ułatwienia procedur kontrolnych, miało być stworzenie bariery między polskimi robotnikami a niemiecką ludnością. Odnosząc się do kolejnych ograniczeń, należy uwypuklić wagę zarządzeń dotyczących odseparowania Polaków od miejsc użyteczności publicznej, w szczególności placówek kulturalnych i miejsc rozrywek. Niezmiernie duży nacisk położono również na sferę ewentualnych kontaktów seksualnych między Polakami i Niemcami, próbując je całkowicie wyeliminować. Już na etapie formowania kontyngentów siły roboczej zalecono, żeby werbować taką samą liczbę polskich mężczyzn, jak i kobiet. Ponadto wskazywano na konieczność tworzenia domów publicznych dla Polaków oraz, o ile to było możliwe, odizolowanie miejsc ich zakwaterowania. Karą dla Polaków, którzy nie przestrzegali „segregacji płciowej”, było tzw. *Sonderbehandlung* – egzekucja w miejscu publicznym, w której ku przestrodze musieli uczestniczyć robotnicy polscy pracujący w okolicy, gdzie doszło do „przestępstwa” (STADt, M1IP, Nr 1669; Schäfer 2000: 91–93). Kolejne zarządzenia ograniczające fundamentalne swobody osobiste wprowadzały zakaz samowolnego opuszczania miejsca pracy i pobytu (w zależności od pory roku, precyzyjnie ustalone były godziny opuszczania kwater). Niezwykle uciążliwe ograniczenie obejmowało również zakaz korzystania z publicznych środków transportu, a nawet rowerów (StABi, Gemeinde Gadderbaum, Nr 205/051).

¹³ Przepisy zostały wydane przez H. Göringa jako pełnomocnika do spraw planu czteroletniego i przewodniczącego Ministerialnej Rady Obrony Rzeszy oraz Himmlera jako Reichsführera SS i szefa niemieckiej policji w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, a następnie rozbudowane na mocy okólników Reichsführera SS z 3 IX 1940 i 10 XII 1941 r. (*Praca przymusowa...* 1976: XIX n.).

Wprowadzenie powyższych przepisów spowodowało, że na niemieckim rynku pracy funkcjonowały dwie kategorie: panów i parobków/niewolników. Drastyczne kary, włącznie z karą śmierci, oraz intensywna propaganda antypolska miały również stworzyć barierę wrogości i uprzedzeń pomiędzy ludnością niemiecką a polskimi robotnikami i wykorzenić przyjazne relacje, których źródła tkwiły w wieloletnich tradycjach pracy sezonowej.

Jako uzupełnienie zasad i procedur traktowania polskich robotników niemiecka administracja pracy, zgodnie z duchem ideologii nazistowskiej, wprowadziła specjalne prawo socjalne dla tej grupy cudzoziemców. Opierało się ono na założeniu, że Polacy jako „element niepełnowartościowy rasowo” muszą pozostawać poza tzw. „niemiecką wspólnotą zakładową”, a wykonywana przez nich praca powinna być zemstą za „zbrodnie” na ludności niemieckiej. Konsekwencją tego imperatywu było systemowe, ogólnie zleczone dyskryminowanie polskich robotników w każdym elemencie prawa pracy i regulacji socjalnych. Polacy zostali pozbawieni możliwości zawierania umowy o pracę, co więcej, nie mieli wpływu na czas jej wykonywania. Wybór miejsca pracy, zakwaterowania to kolejne elementy, co do których nawet dobrowolnie wyjeżdżający do pracy Polacy nie mogli decydować¹⁴. Czynnikiem w sposób zasadniczy kształtującym przymusowy charakter zatrudnienia była kwestia czasu trwania stosunku pracy. Początkowo w odniesieniu do robotników rolnych władze niemieckie ustaliły okres zatrudnienia do 15 grudnia 1940 r. Już jednak na początku 1940 r. przepisy te zostały anulowane i okazało się, że Polacy pozostaną w Niemczech na czas nieokreślony¹⁵. W obrębie świadczeń socjalnych doszło do zasadniczego różnicowania sytuacji Niemców i Polaków, którzy zostali pozbawieni dodatków socjalnych. Młodocianych robotników zrównano w sferze obowiązków z dorosłymi (StABi, Hauptamt, Abt. VC Nr 33h; Kozięło-Poklewski, Bohdan 1977: 41). Wyraźnie dyskryminujący charakter zatrudnienia Polaków znalazł odzwierciedlenie w obrębie przepisów płacowych. Wraz z rozporządzeniem z dnia 8 stycznia 1940 r. wysokość zarobków polskich robotników rolnych została radykalnie obniżona poniżej poziomu płac Niemców (*Położenie...* 1975: 4–9). Dotknęło to również Polaków, którzy pracowali w Rzeszy

¹⁴ Każdorazowa zmiana miejsca pracy wymagała urzędowej zgody. Nawet władze kolei musiały informować policję o każdorazowej zmianie miejsca pobytu polskich pracowników przemieszczających się z taborami naprawczymi (StABi, Amt Brackwede, Nr 131, Polnische Zivilarbeiter).

¹⁵ Pozostawało to w całkowitej sprzeczności z propagandą werbunkową prowadzoną w GG, podczas której polscy robotnicy rolni byli zapewniani o możliwości powrotu do domu po 9 miesiącach (Łuczak 1974: 92).

jeszcze przed wojną. W rezultacie płace Polaków kształtowały się na poziomie od 50–85% wynagrodzenia niemieckich robotników (Herbert 1999; 107; Łuczak 1974: 116). W sytuacji choroby Polacy musieli płacić za wyżywienie i zakwaterowanie. Potrącenia z tytułu wskazanych wyżej okoliczności wynikały z realizowanej przez nazistów zasady, że „Polak, jeśli nie pracuje, niech nie je” (Rusiński 1955: 276; Łuczak 1974: 116). Polacy zostali pozbawieni również prawa do urlopów. Urlopu udzielano incydentalnie w obliczu tzw. specjalnych okoliczności, takich jak śmierć lub przewlekła choroba członka najbliższej rodziny, ślub samego pracownika bądź jego dzieci, początkowo również w przypadku zajścia Polek w ciążę (*Praca przymusowa...* 1976: 53; Pospieszalski 1946: 124)¹⁶.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż ustawodawstwo niemieckie, objęło wszystkie dziedziny życia i całokształt stosunków pracy w odniesieniu do Polaków zatrudnionych w Rzeszy. Można z całą pewnością skonstatować, iż do momentu ataku Niemiec na ZSRR opracowano i wdrożono podstawy systemu pracy przymusowej. Skala zatrudnienia polskich robotników, rozwiązania legislacyjne, udoskonalona logistyka, infrastruktura oraz prawie dwuletnie doświadczenia, umożliwiły Trzeciej Rzeszy wchłonięcie gigantycznej liczby jeńców i robotników radzieckich i pozwoliły nadać przymusowej formie zatrudnienia cudzoziemców gigantyczne rozmiary.

5. Różnice w warunkach życia, pracy i traktowaniu robotników polskich, czeskich i słowackich

Przedstawienie podstawowych założeń systemu rozwiązań prawnych dotyczących Polaków zatrudnionych w Rzeszy ukazuje skalę regulacji, którym podlegali robotnicy zagraniczni. Nie sposób ująć w ramach artykułu wszystkich niuansów i dyferencji, które istniały nawet w obrębie jednej kategorii rasowej, jaką byli Słowianie (*Sklassen*). Skutkiem tego jest selekcja i prezentacja zasadniczych różnic w obrębie realiów egzystencjalnych, taryfikatorów płacowych, rozwiązań socjalnych, które dotyczyły określonych w tytule narodowości.

Formalnie według rozkazu Heinricha Himmlera, Reichsführera SS i szefa niemieckiej policji, z 7 grudnia 1942 r. Polacy wraz z tzw. grupą

¹⁶ W listopadzie 1941 r. wprowadzono możliwość udzielenia urlopu robotnikom, którzy mieli wyjątkowe osiągnięcia w pracy i nie budzili wątpliwości, co do powrotu do miejsca zatrudnienia (StABi, Amt Heepen, Abt. VC Nr 33 h). W kwietniu 1942 r. w związku z masowym zachodzeniem Polek w ciążę władze niemieckie zakazały wysyłania ciężarnych robotnic wschodnich do domu (Kwieciński 2014: 188–189).

robotników wschodnich mieścili się w tej samej kategorii rasowej co Czesi, Słowacy, Serbowie i narodowości z obszarów ZSRR (Kwieciński 2014: 105). Teoretycznie oznaczało to, iż w zakresie traktowania i warunków socjalno-bytowych, wskazane nacje obowiązywały podobne zasady. W praktyce było jednak inaczej. Pomiędzy wymienionymi grupami narodowościowymi istniały duże rozpiętości. Wśród samych Polaków można wyodrębnić kilka grup podlegających specjalnym przepisom: tzw. „P” Polen z GG, „West-Polen” pochodzący z Europy Zachodniej, Polacy pracujący i mieszkający w Niemczech przed wojną, mniejszość polska z Zagłębia Ruhry, jeńcy wojenni, Ukraińcy z Galicji (Herbert 1999: 219). Były one różnie traktowane i podlegały odrębnym przepisom (np. tylko pierwszej grupy dotyczyło obowiązkowe oznakowanie). Tym samym musiały istnieć jeszcze większe różnice między poszczególnymi narodowościami, zwłaszcza gdy nałożyły się na to kwestie polityczne.

Wróćmy do zaprezentowanej na wstępie artykułu typologii pracy świadczonej na rzecz Trzeciej Rzeszy. **Słowacy** należeli do kategorii cywilnych, dobrowolnych robotników zagranicznych (*freiwillige*) i mogli po wygaśnięciu kontraktu powrócić do ojczyzny. Była to pierwsza podstawowa dyferencja, stawiająca ich na zupełnie innym poziomie realiów egzystencjalnych. Słowacy, oprócz Włochów do 1943 r., Bułgarów, Rumunów, Węgrów i Hiszpanów zostali zaliczeni do kategorii najbardziej uprzywilejowanych robotników pochodzących z krajów sprzymierzonych bądź neutralnych. Ze względu jednak na małe uprzemysłowienie ich kraju, a tym samym niski stopień wykwalifikowania, nie byli kategorią specjalnie pożądaną w niemieckiej gospodarce wojennej. Zatrudniali się przeważnie jako rolni robotnicy sezonowi i po zakończeniu prac wracali późną jesienią do ojczyzny. Można stąd wnioskować, iż warunki życia i pracy w Rzeszy musiały być dla nich korzystne, więcej nawet – konkurencyjne w odniesieniu do realiów wsi słowackiej. W myśl umowy zawartej 8 grudnia 1938 r. z Trzecią Rzeszą, Słowacja zobligowała się do stałego dostarczania sojusznikowi kontyngentów siły roboczej. Rokrocznie do Niemiec wyjeżdżało około 40 000 Słowaków¹⁷. Porównując pozycję Słowaków do innych nacji w obszarze sfery aprowizacji i żywienia, można zauważyć charakterystyczny układ drabinki determinowany względami rasowymi. Na mocy rozporządzenia Ministerstwa do Spraw Wyżywienia i Rolnictwa (3 IV 1940 r.) Słowacy otrzymywali tygodniowo przydział 3,5 kg chleba, Polacy 3,0 kg, nato-

¹⁷ Robotnicy słowacy pracujący w Rzeszy otrzymywali wypłatę w koronach po bardzo korzystnym przeliczniku w stosunku do marki niemieckiej (Mičko 2005: 57).

miast Włosi aż 4,5 kg. Podobnie kształtowały się deputaty mąki (przydział na tydzień: Włosi 1 kg, Słowacy 875 g, Polacy zaledwie 375 g, StABi, Ernährungs-Wirtschaftsamt, Nr 22–24). Słowacy w przeciwieństwie do Polaków mogli otrzymywać jednak ponad określone deputaty dodatkowe kartki na żywność.

Robotnicy słowaccy, podobnie jak inne uprzywilejowane kategorie, mogli mieć wpływ na swoje zakwaterowanie i podstawowe elementy socjalno-bytowe. Mieli prawo szukać sobie samodzielnie kwater, jednak w rolnictwie na ogół korzystali z zakwaterowania w zabudowaniach gospodarczych bauerów, u których pracowali. W odniesieniu do tej grupy nie stosowano, tak jak w przypadku Polaków, „segregacji rasowej”, która w myśl norm prawa nakazywała polskim robotnikom jadać i sypiać w osobnych pomieszczeniach – często w fatalnych warunkach sanitarnych, razem ze zwierzętami. Pracujący w przemyśle i mieszkający w obozach barakowych do 1942 r. mogli liczyć na całkiem znośne warunki. Potem systematyczne naloty, zniszczenia infrastruktury i masowe sprowadzanie jeńców radzieckich przyczyniły się do znaczącego obniżenia standardów zakwaterowania w przemyśle. Dotyczyło to jednak wszystkich grup narodowościowych. Obozy barakowe, gdzie mieszkali Polacy i ostarbeiterzy, w wielu wypadkach znajdowały się na terenie zakładowych obozów dla cudzoziemców i miały charakter odseparowanych stref, ogrodzonych drutem kolczastym i poddanych specjalnemu nadzorowi. Personel strażniczy miał prawo do używania przemocy, a swobodne opuszczanie obozów było mocno ograniczone. Słowacy, jak i Czesi w tym wymiarze cieszyli się swobodą, o jakiej Polacy mogli tylko pomarzyć! Zwarte, kolumnowe i przeliczane komanda Polaków i kategorii ostarbeiterów opuszczały i wracały do obozów po wykonanej pracy. Zdecydowanie większą swobodą cieszyli się robotnicy rolni, choć w warunkach wiejskich Polaków obowiązywał zakaz swobodnego poruszania się po okolicy bezpośrednio po zmroku, który określał czas pracy w rolnictwie.

Kwestia zaopatrzenia w odzież i problem utrzymywania higieny wyznaczała skrajne bieguny, na których znajdowali się czescy, słowaccy, a z drugiej strony polscy robotnicy. Mimo że generalnie cudzoziemcy, w tym Słowacy, nie otrzymywali talonów na odzież i musieli zadbać o ekwipunek przed wyjazdem na roboty, to trudno porównać ich sytuację do Polaków, którzy pracowali w Rzeszy przez 5–6 sezonów i otrzymywali jedynie tzw. „kartę na przedziwo” albo najlichszą odzież zakładową i drewniaki, incydentalnie talony na elementy odzieży. Te kwestie nie podlegały ogólnoniemieckiemu uregulowaniu i często zależały od pracodawców. Wygląd polskich robotników i tzw. ro-

botników wschodnich był tak oplakany, że często niekonieczna była wcale odznaka z literą „P” lub znaczek „Ost”, żeby ich rozpoznać (Kwieciński 2014: 181–183).

Słowacy, jak wszyscy robotnicy zagraniczni, podlegali obowiązkowym ubezpieczeniom społecznym oraz ubezpieczeniu zdrowotnemu, wyjątkiem w tej dziedzinie byli ostarbeiterzy. W przypadku Polaków opieka medyczna z założenia miała być jednak realizowana na całkiem innym poziomie. Wyznaczono dla nich osobnych lekarzy, personel medyczny i odseparowywano ich w szpitalach, tworząc osobne sale i oddziały o znacznie gorszym standardzie. Przewlekłe chorzy Słowacy mogli wracać do ojczyzny. Polacy jak i Rosjanie niezdolni do pracy byli niechętnie odsyłani do domów, początkowo zgodnie z przepisami miało to następować po 3 tygodniach rekonwalescencji, potem po 6–8 tygodniach. Pod koniec wojny zdarzało się, że chorzy na gruźlicę, tyfus byli kierowani do specjalnych „zakładów zdrowotno-opiekuńczych”, gdzie padali ofiarą eutanazji. Przykładem może być placówka w Hadamar (Spoerer 2001: 142). Szczególnie trudna w wymiarze opieki zdrowotnej była sytuacja ciężarnych Polek, które od 1942 r. nie mogły wracać do domów, a z pracy zwalniane były dopiero 2 tygodnie przed rozwiązaniem. Przepisy przewidywały powtórne zatrudnienie po 6 tygodniach. Do tego dochodził problem wyżywienia oraz opieki nad dziećmi. Od 1943 r. niemieckie prawo dopuściło aborcję dla Polek, chcąc minimalizować problematyczne dla gospodarki Rzeszy zjawisko (Herbert 1999: 288).

Istotnym elementem różnicującym sytuację polskich i słowackich robotników były kwestie płacy i podatków od zarobków. Słowacy, podobnie jak Czesi, zasadniczo zarabiali takie same pieniądze za tę samą pracę co Niemcy. Przysługiwały im również zwyczajowe dodatki, świadczenia socjalne, ponadto dodatek za rozłąkę. Mogło się zdarzyć, że otrzymali paradoksalnie nawet większą kwotę niż Niemcy pracujący na tym samym stanowisku. W kwestii opodatkowania należy podkreślić, iż Słowacy i Czesi, których rodziny przebywały w Protektoracie, byli zwolnieni z podatków bezpośrednich. Dla porównania różnice w płacy Polaków i Niemców sięgały w przemyśle 30%, a w rolnictwie nawet 50%. Pensje Polaków zostały obłożone specjalną daniną. Był to 15-procentowy podatek wyrównania społecznego (*Sozialaufgabe*). Ponadto byli oni okradani z wszelkich dodatków. Często zdarzało się pozbawianie Polaków wynagrodzenia w ramach zapłaty za wyżywienie i zakwaterowanie. Tylko nieliczne jednostki mogły wysyłać pieniądze do domów. Przeciętne zarobki miesięczne wynosiły bowiem 20 RM dla kobiet i 25 RM dla mężczyzn (tygodniówka niemiecka wynosiła od 27 do 65 RM) (Kwieciński 2014: 183–186; Łuczak 1974: 119).

Robotnicy słowaccy oraz Czesi byli zrównani z Niemcami także w zakresie przepisów BHP. Wiązało się to z faktem, że Polacy, a szczególnie ostarbeiterzy, byli kierowani do najpodlejszych i najniebezpieczniejszych robót, często bez odzieży ochronnej i z naruszeniem elementarnych zasad bezpieczeństwa. Ten mechanizm jednoznacznie wiązał się ze świadomą polityką nazistowską eksterminacji poprzez pracę.

Czesi w kategoryzacji nacji zatrudnionych w Trzeciej Rzeszy znajdowali się w hierarchii za Słowakami. Mieli podobny status jak robotnicy z okupowanych regionów północnej, zachodniej i południowo-wschodniej Europy (Norwegowie, Duńczycy, Holendrzy, Belgowie, Francuzi, Serbowie i Grecy). Mark Spoerer w swoim studium określa ich status jako pośredni (Spoerer 2001: 92). Już w czerwcu 1939 r. na mocy dekretu policyjnego ustanowiono dla nich odrębne przepisy. Stawki płacowe i racji żywnościowe mieli podobne jak Niemcy. Mogli swobodnie poruszać się po okolicy. Formalnie nie byli traktowani jak cudzoziemcy. To, co jednak odróżniało ich sytuację, to przepisy prawa karnego. W przypadku kradzieży władze policyjne mogły zastosować areszt prewencyjny, a w skrajnym wypadku wysłać do obozu koncentracyjnego. Szczególnie ostro karane były odmowa pracy, polityczna działalność oraz wroga postawa wobec państwa niemieckiego (Spoerer 2001: 92). Można zatem powiedzieć, że jeszcze przed wojną zostały położone podwaliny pod system „specjalnego ustawodawstwa”, które stawiało Czechów poza niemieckim porządkiem prawnym. W aspekcie rasistowskim Czesi byli mniej dotkliwie poddawani napiętnowaniu i ostracyzmowi od Polaków. Nie musieli nosić obowiązkowego oznakowania, nie dotyczył ich zakaz korzystania z publicznych środków transportu, wstępu do barów, restauracji, miejsc związanych z kulturą i rozrywką, życiem towarzyskim (Polacy nie mieli wstępu nawet na kąpieliska). Nie obowiązywała ich godzina policyjna, ograniczająca opuszczanie kwater, nie doświadczali również utrudnień w praktykowaniu religii. Natomiast w zakresie nieprzekraczalnych dla słowiańskich „podludzi” linii ewentualne relacje seksualne i splamienie krwi germańskiej prokurowało poważne konsekwencje. Nie spotkałem jednak w źródłach przypadku karania śmiercią Czechów za kontakty intymne z Niemkami, w przeciwieństwie do częstych publicznych – organizowanych ku przestrodze – egzekucji Polaków w ramach procedury tzw. *Sonderbehandlung*.

Polacy, faktycznie pozbawieni ochrony prawnej, byli niezwykle drobiazgowo i skrupulatnie inwigilowani przez niemieckie organy policyjne i sądy. Dotyczyło to nawet najbardziej błahych spraw, jak brak oznakowania, korzystanie z rowerów. W archiwum bielefeldzkim istnieje specjalnateczka akt wypełniona mandatami dla Polaków korzystają-

cych z rowerów, które po rekwizycji były oddawane do sprzedaży (StABI, Amt Brackwede, Nr A 1698). Czesi mogli w wielu obszarach liczyć na o wiele większą pobłażliwość, o ile nie na swobody porównywalne z Niemcami.

Dotkliwym natomiast ciosem w wolność osobistą Czechów pracujących w Rzeszy było ograniczenie ich prawa powrotu do ojczyzny. Już w sierpniu 1939 r. powrót czeskich robotników do Protektoratu miał charakter uznaniowy. W październiku 1942 r. na skutek regulacji prawnych niemiecki urząd pracy mógł zabronić cudzoziemcowi powrotu do ojczyzny nawet po wygaśnięciu umowy o pracę. Dobrowolni robotnicy stawali się więc kategorią *Zwangsarbeiter*, choć nie dotyczyło to Słowaków, Bułgarów, Rumunów, Węgrów, Chorwatów, Duńczyków, Hiszpanów (Spoerer 2001: 97).

Istotną analogią realiów panującą w Protektoracie i GG był przymus pracy. Obowiązek pracy dotyczył wszystkich Czechów, zarówno kobiet, jak i mężczyzn od 18. do 50. roku życia (w przypadku Polaków od 16. do 60. roku). Kolejny istotny element, który chciałbym porównać, związany był z procesem rekrutacji na roboty do Rzeszy. O ile Polacy od początku wojny podlegali przymusowym deportacjom, łapankom na roboty, o tyle rekrutacja siły roboczej z Protektoratu do 1941 r. była w zasadzie pozbawiona znamion przymusu i miała charakter dobrowolny. Cezurę stanowi zastąpienie protektora Konstantina von Neuratha przez Reinharda Haydricha (Spoerer 2001: 41). Powszechne od tego czasu stały się łapanki w miejscach publicznych, kinach, kawiarniach etc. Gdy te metody okazały się wystarczająco efektywne, stosowano rutynowy w Polsce pobór wyselekcjonowanych roczników 1918–1922 oraz 1924, w którym uwzględniono też kobiety. Działania te spotkały się z oporem ludności. W sposób lawinowy wzrosła liczba zawieranych związków małżeńskich oraz ciąż. Przypominając przytaczane na wstępie statystyki, podkreślę, iż łącznie udało się Niemcom wywieźć z Protektoratu około 340–370 tys. osób (Spoerer 2001: 41).

Zakończenie

Przedstawiona analiza porównawcza wykazuje zasadnicze różnice socjalno-bytowe między przedstawicielami różnych nacji. Słowacy jako obywatele państwa satelickiego znajdowali się *a priori* w pozycji uprzywilejowanej. Czesi ze względów historycznych (brak tak ewidentnej jak w przypadku Polaków negatywnej „rasowej skazy”, uznawani za specyficzną kategorię quasi-obywateli niemieckich) byli znacznie lepiej

traktowani – chociaż nie ominął ich przymus pracy. Polacy – nacja szczególnie zniechęcona przez Hitlera i brutalnie traktowana przez Trzecią Rzeszę – byli niewiele lepiej traktowani od kategorii OST. W poszczególnych faktorach, takich jak charakter pracy, oddziaływanie prawa karnego i systemu sankcji, Polacy i Czesi byli w znacznie gorszej sytuacji niż dobrowolni robotnicy słowaccy. W zakresie swobód osobistych, warunków zakwaterowania i pracy, wyżywienia, płac, urlopów, opieki medycznej Polacy znajdowali się na całkowicie przeciwnym biegunie względem Słowaków. Konkludując, trzeba podkreślić, że względy polityczne oraz niuanse pseudonauki rasowej miały determinujący wpływ na sytuację i położenie prezentowanych grup narodowościowych.

Bibliografia

- Broszat M., 1961, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart.
- Brożek A., 1966, *Ostfluch na Śląsku*, Katowice.
- Deist W., 1989, *Die Aufrüstung der Wehrmacht [w:] Ursachen und Voraussetzungen des Zweiten Weltkrieges*, red. W. Deist, M. Messerschmidt, H.E. Volkamann, Wolfram Wette, Frankfurt am Main.
- Deportacje na roboty przymusowe z Generalnego Gubernatorstwa*, 1991, wybór źródeł i oprac. M. Wardzyńska, Warszawa.
- Eichholtz D., 1999, *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, Band I: 1939–1945, München.
- Freitag G., 1996, *Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939–1945*, Bochum.
- Herbert U., 1986, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin–Bonn.
- Herbert U., 1999, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn.
- Jastrzębowski W., 1946, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa.
- Jastrzębski W., Szilling J., 1979, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk.
- Koziełło-Poklewska J., Bohdan J., 1977, *Zagraniczni robotnicy w Prusach Wschodnich w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa.
- Kwieciński W., 2011, *Zwangsarbeit für das Dritte Reich in der polnischen und deutschen Geschichtsschreibung. Forschungsstand [w:] History and Archaeology in Central Europe. New Historiographical Interpretations*, red. F. Sfrengu, Oradea.
- Kwieciński W., 2014, *Polscy robotnicy przymusowi w regionie bielefeldzkim podczas drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rzeszów.
- Landau L., 1966, *Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 roku. Na podstawie ankiety Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Warszawa.
- Łuczak C., 1974, *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*, Poznań.
- Łuczak C., 1984, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań.
- Łuczak C., 1988, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Poznań.

- Luczak C., 2001, *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*, Poznań.
- Madajczyk C., 1970, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa.
- Mainuš F., 1970, *Cizinci na pracich w Nemečku v letech 1939–1945*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity”, c. 17.
- Marek E., 2008, *Praca Polaków w Niemczech. Półtora wieku emigracji zarobkowej*, Warszawa.
- Mičko P., 2005, *Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939–1945 [w:] Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historiko*, red. M. Šmigel, z. 4, Banská Bystrica.
- Mueller-Hillebrand B., 1954, *Das Heer bis zum Kriegsbeginn*, Band I, Darmstadt.
- Overy R.J., 1994, *War and Economy in the Third Reich*, Oxford.
- Polomski F., 1976, *Aspekty rasowe w postępowaniu z robotnikami przymusowymi i jeńcami wojennymi w III Rzeszy*, Wrocław.
- Polozenie ludności polskiej w Kraju Warty 1939–1945. Dokumenty niemieckie*, 1987, wybór i tłumaczenie C. Łuczak, Poznań.
- Polozenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, 1975, Wybór źródeł i opracowanie C. Łuczak, „Documenta Occupationis”, t. 9, Poznań.
- Pospieszalski K.M., 1946, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie zachodnie)*, Poznań.
- Pospieszalski K.M., 1958, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne. Wybór dokumentów, cz. II*, „Documenta Occupationis” t. 6, Poznań.
- Praca przymusowa i niewolnicza obywateli polskich na rzecz Trzeciej Rzeszy. Bibliografia. Wybór*, oprac. Z. Kaczyński, <http://www.fjnp.pl/edukacja/bibliografia.pdf> (dostęp: 14.02.2018).
- Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945*, 1976, wybór źródeł i oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, „Documenta Occupationis”, t. 4, Poznań.
- Rusiński W., 1950, *Polozenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych” cz. 1*, Poznań.
- Rusiński W., 1955, *Polozenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych” cz. 2*, Poznań.
- Schäfer A., *Zwangsarbeiter und NS- Rassenpolitik. Russische und Polnische Arbeitskräfte in Württemberg 1939–1945*, Stuttgart 2000,
- Schütz E., Gruber E., 1996, *Mythos Reichsautobahn. Bau und Inszenierung der „Strassen des Führers 1933–1941*, Berlin.
- Seeber E., 1972, *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warszawa.
- Spoerer M., 2001, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart–München.
- Staatsarchiv Detmold (STADt), MIIP, Nr 1669.
- Stadtarchiv Bielefeld (StABi), Amt Brackwede, Nr 131, Polnische Zivilarbeiter.
- StABi, Amt Brackwede, Nr A 1698. Beschlagnahmen. Fahrräder von Polen, 1942–1945.
- StABi, Amt Heepen, Abt. VC Nr 33 h. Beschäftigung ausländischer Arbeitskräfte.
- StABi, Ernährungs-Wirtschaftsamt, nr 22–24, Ausländische Landarbeiter, 1940–1950, Rozporządzenia Ministerstwa do Spraw Wyżywienia i Rolnictwa z 3 IV 1940 r.
- StABi, Gemeinde Gadderbaum, Nr 205/051.
- StABi, Hauptamt, Abt. VC Nr. 33h, Beschäftigung ausländischer Arbeitskräfte. Odpis z urzędowych komunikatów Pełnomocnika Pracy, Nr 7 z 1 IV 1941 r.

Szurgacz H., 1971, *Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Tooze A., 2008, *Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus*, München.

Westerhoff Ch., 2012, *Zwangsarbeit in Ersten Weltkrieg. Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen*, Paderborn.

Differences in the location and treatment of Polish, Czech and Slovak labourers working for the Third Reich

Abstract

The problem of the mass employment of foreigners in the economy of the Third Reich has been touched upon on many occasions, and presents a key element in the field of economic studies the occupational politics of Hitler's Germany. This is undoubtedly a result of both its scale and scope (according to statistics of the Germany Ministry of Labour from 15th August 1944, foreigners constituted 26% of the total Reich labour force). The apparatus within Germany which dealt with employment policies created a complex system to exploit the foreign labour supply, which was organized primarily along the principles of race. Specific nations and ethnic groups became the objects of legislation which specified their location, existential conditions, treatment and, most importantly, isolated them from the Germans – the category of *Übermenschen*. Even under the conditions of total war, racial demands failed to bring about the introduction of exceptions to the ruthless strategy of exploitation, especially of Slavs, who themselves were classified as *Untermenschen*. Poles, a nation subject to extremely brutal and repressive legislation, were placed into the category of forced labourers, wherein their personal freedoms and rights were excessively curtailed. Such treatment was entirely different from citizens of the Czech Protectorate and Moravia, and the Slovak satellite state, who had the status of free labourers and could consequently count on more lenient treatment, the possibility to return home at the end of their contacts and better food.

The purpose of the following article is to demonstrate the process of employing foreigners of specific nations within the Germany economy, with specific emphasis placed upon the different locations, conditions of work and treatment.

Key words: forced labour, forced labourers, occupational politics of the Third Reich, the Germany economy under Hitler

Damian Szymczak¹

Pierwsza kampania prezydencka Aleksandra Kwaśniewskiego w świetle teorii wyboru publicznego

Streszczenie

Aleksander Kwaśniewski – prezydent Polski w latach 1995–2005 w trakcie obrad Okrągłego Stołu reprezentował stronę rządową. Ten fakt oraz działalność w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej dla wielu ludzi wykluczały go jako pretendenta do strategicznych stanowisk w wolnej Polsce. Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej – ugrupowanie powstałe na gruzach PZPR, pod wodzą Kwaśniewskiego wygrało jednak wybory parlamentarne w 1993 r., a Kwaśniewski objął najważniejszy urząd w państwie. Rodzi się zatem pytanie: co było przyczyną sukcesu wyborczego kandydata lewicy?

Odwolując się do teorii wyboru publicznego, autor ukazuje, że instrumentarium ekonomiczne może być przydatne w wyjaśnianiu procesów zachodzących we współczesnej polityce. W toku argumentacji próbuje uzasadnić tezę, że pierwsza kampania prezydencka Aleksandra Kwaśniewskiego była w dużym stopniu oparta na dorobku opisywanego nurtu.

Słowa kluczowe: Aleksander Kwaśniewski, kampanie prezydenckie, teoria wyboru publicznego, instrumentarium ekonomiczne

Uwagi wstępne

„Ekonomia, głupcze” – słynny slogan wyborczy Billa Clintona na trwałe uświadomił politykom, że kwestie gospodarcze są istotne w trakcie kampanii wyborczych. Sytuacja gospodarcza państwa i ewentualne propozycje mające prowadzić do jej poprawy mogą przesądzić o klęsce lub sukcesie wyborczym polityka czy partii.

¹ Mgr Damian Szymczak, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź, e-mail: dejman7@gmail.com, nr ORCID: 0000-0002-2369-1225.

Czy jednak narzędzia wykorzystywane w ekonomii mogą być przydatne do wyjaśnienia procesów zachodzących we współczesnej polityce? Czy zachowania wyborcze obywateli można analizować przez pryzmat instrumentarium ekonomicznego? Swoistą odpowiedzią na postawione pytania badawcze jest teoria wyboru publicznego² (*public choice theory*). Nurt ten pod kątem podejścia metodologicznego wyróżnia się na tle współczesnych nurtów ekonomii. Na procesy zachodzące we współczesnej polityce patrzy z perspektywy człowieka ekonomicznego (*homo oeconomicus*) oraz rynku – rynku politycznego. Ponadto politykę traktuje jak proces wymiany w myśl słynnej maksymy Adama Smitha „Daj mi to, czego ja chcę, a otrzymasz to, czego ty chcesz” (Smith 2015: 20). Dzięki temu procesy zachodzące w polityce rozpatruje na poziomie mikrodecyzji, które składają się w pasmo decyzji zachodzących na poziomie makro.

Wielu polityków korzysta obecnie z osiągnięć *public choice*. Pojęcia takie jak „rynek polityczny” czy „marketing polityczny” zostały na trwałe zaadaptowane do polityki. Prawdopodobnie pierwszym polskim politykiem, który oparł swoją kampanię na osiągnięciach nowej ekonomii politycznej, był Aleksander Kwaśniewski – prezydent Polski w latach 1995–2005. Na początku lat 90. w opinii wielu osób dawny polityk PZPR nie miał szans na zajęcie eksponowanych stanowisk w demokratycznej Polsce – jednak historia potoczyła się inaczej i ugrupowanie Kwaśniewskiego wygrało wybory w 1993, a on dwa lata później objął najważniejszy urząd w państwie.

Celem artykułu jest próba uzasadnienia tezy, że teoria wyboru publicznego może być przydatna do lepszego zrozumienia sukcesu wyborczego Kwaśniewskiego. Autor celowo używa określenia „lepsze zrozumienie”, zdając sobie sprawę, że nurt opisywany w artykule nie wyczerpuje tak złożonego zjawiska, jakim są wybory w systemie demokracji przedstawicielskiej. W pierwszej części tekstu zostały zaprezentowane geneza, rozwój oraz najważniejsze założenia metodologiczne teorii wyboru publicznego. Szczególną uwagę autor poświęca jednej z koncepcji badawczych – ekonomicznemu modelowi demokracji Anthony’ego Downs’a. Druga część pracy charakteryzuje taktyki wyborcze Aleksandra Kwaśniewskiego, które można uznać za przejaw wykorzystania osiągnięć teorii wyboru publicznego. Posłużyły one weryfikacji tezy głównej artykułu.

² W literaturze przedmiotu pojęcie „teoria wyboru publicznego” jest używane zamiennie z terminami „nowa ekonomia polityczna” (*new political economy*) oraz *public choice*.

Geneza, założenia i metodologia teorii wyboru publicznego

Teoria wyboru publicznego³ to interdyscyplinarny nurt ekonomii, który nawiązuje do politologii, filozofii, teorii racjonalnego wyboru oraz teorii decyzji. Można ją zdefiniować jako: „ekonomiczną analizę decyzji, które nie są podejmowane przez rynek bądź krótko – jako zastosowanie ekonomii do nauk politycznych” (Sosnowska 2000: 7). James Buchanan, jeden z najważniejszych przedstawicieli *public choice*, określał ją jako „politykę bez sentymentów” (Buchanan 2003: 8).

Ekonomiści od czasu uznania ich nauki za samodzielną dyscyplinę zdawali sobie sprawę z elementarnego wpływu państwa na procesy gospodarcze. Świadectwem zainteresowania oddziaływaniem zjawisk politycznych na gospodarkę było sformułowanie terminu „ekonomia polityczna” przez Adama Smitha i jego następców. Dopiero w wyniku rewolucji marginalistycznej zmienił się obiekt zainteresowania ekonomistów. Ich uwaga została przeniesiona na wyizolowane od rzeczywistości jednostki działające na rynkach doskonałych. Ekonomiści w coraz większym stopniu zaczęli wykorzystywać narzędzia typowe dla nauk ścisłych, takie jak obliczenia matematyczne. W związku z tym analizę państwa i procesów politycznych zostawiono naukom politycznym (Filipowicz, Opawski 1992: 377–378).

Ponowne zainteresowanie ekonomistów rolą państwa w gospodarce nastąpiło w związku z próbą wprowadzania w życie recept gospodarczych Johna Maynarda Keynesa. Rozwój powojennej makroekonomii oraz ekonomii dobrobytu w coraz większym stopniu sprowadził się do próby odpowiedzi na pytanie: co rząd powinien zrobić? Występowanie tzw. niesprawności rynku (*market failures*) stało się argumentem przemawiającym za interwencją państwa w procesy gospodarcze (Kalinowski 2016: 58–60). W wyniku tych czynników narodziła się teoria wyboru publicznego.

Za początek postrzegania nowej ekonomii politycznej jako samodzielnej dyscypliny uznaje się datę wydania artykułu Duncana Blacka (1948). Szersze zainteresowanie *public choice* nastąpiło w latach 50. i 60. XXI w.,

³ Terminu *public choice* po raz pierwszy użyto jako nazwy czasopisma zapoczątkowanego przez Gordona Tullocka w 1966 r., które ukazuje się do dnia dzisiejszego i należy do grupy 30 najważniejszych czasopism z zakresu nauk społecznych na świecie. Drugim najważniejszym periodykiem branżowym nowej ekonomii politycznej jest „Constitutional Economics”. Obecnie najważniejszym ośrodkiem badawczym jest Centrum Badań Public Choice w Centrum Ekonomii Politycznej Jamesa Buchanana Uniwersytetu George’a Masona w Wirginii. Prawdopodobnie najszerzą charakterystykę teorii wyboru publicznego można odnaleźć w: *Encyclopedia...* 2004.

gdy ukazały się dzieła najważniejszych przedstawicieli i prekursorów⁴, które położyły kamień węgielny pod dalszy rozwój dyscypliny.

Głównym celem teorii wyboru publicznego jest próba objaśnienia, w jaki sposób dochodzi do ustalenia kształtu organizacji politycznych przez racjonalnie działające jednostki, które kierują się maksymalizacją własnej użyteczności (Lissowski 2001: 40). Zdaniem Buchanana „Ekonomia weszła do sfer, które wcześniej były jałowe zarówno pod względem intelektualnym, jak i analitycznym. Nauki polityczne były słabe pod względem analitycznym, dopóki nie zaczęliśmy mówić o wyborze publicznym” (Buchanan 1987a).

Do najważniejszych postulatów metodologicznych teorii wyboru publicznego należą: indywidualizm metodologiczny, *homo oeconomicus* oraz polityka jako proces wymiany (Buchanan 1987b: 244–246).

Źródłem indywidualizmu metodologicznego jest filozofia liberalna (Kalinowski 2012: 16). W myśl tej koncepcji jednostka ludzka jest stawiana w centrum uwagi wraz z całą rozległą paletą jej potrzeb. Ludwig von Mises podkreślał, że wszelka aktywność ludzka w sferze publicznej stanowi dzieło indywidualnych ludzi. Stąd analiza działań poszczególnych jednostek pozwala zrozumieć motywy działań zbiorowych (von Mises 2011: 40). W związku z tym na zachowanie organizacji politycznych, takich jak rząd, należy patrzeć przez pryzmat jednostek wchodzących w ich skład (Buchanan 1997: 21). „Wynik zbiorowy – pisze Buchanan – wylania się poprzez maksymalizującą użyteczność zachowania wielu osób działających w różnorodnych rolach. Wyniki te nie są niezależne ani nawet rozłączne od indywidualnej działalności, nawet jeśli poszczególne osoby w niewielkim stopniu – poza jakimiś rzadkimi przypadkami – zdają sobie sprawę z tego, że swoim zachowaniem wpływają na wybory dla społeczności” (tamże).

Istotą stosowania indywidualizmu metodologicznego jest możliwość analizy wyborów na poziomie mikrodecyzji, które razem tworzą pasmo decyzji makroekonomicznych. U ich podstaw zawsze znajdują się prawdziwi ludzie – politycy, lobbyści czy wyborcy, którzy partycypują w procesie ustawodawczym (*Polityczna...* 2013: 41–43).

Drugi filar metodologiczny, czyli *homo oeconomicus*⁵, jest oparty na pojęciu racjonalności. W myśl tej koncepcji „człowiek ekonomiczny” w swoich działaniach kieruje się interesem własnym oraz maksymaliza-

⁴ Mam tu na myśli prace: Kennetha Arrowa (1951), Anthony’ego Downs’a (1957a), Mancura Olsona (1965), Jamesa Buchanana, Gordona Tullocka (1962) oraz Williama Niskanena (1971).

⁵ Szerzej na temat koncepcji *homo oeconomicus*, patrz: Dzionek-Kozłowska 2018.

cją zysku⁶ (Miklaszewska 2007: 42). Każda jednostka, ponieważ działa w warunkach ograniczonych zasobów, zmuszona jest przekładać jedne cele nad drugie. Dlatego działając racjonalnie, stara się zmaksymalizować w swoich wyborach to, co najbardziej preferuje przy wykorzystaniu dostępnych zasobów (*Teoria...* 2005: 10).

Teoretycy polityki, opisując wybory publiczne takie jak np. budowa parkingu osiedlowego, często odwołują się do „dobra wspólnego” oraz „interesu społecznego” (Przybysz 2009: 107). Przedstawiciele nowej ekonomii politycznej proponują odmienne stanowisko. Rozpatrują decyzje publiczne przez pryzmat wymiany rynkowej w myśl słynnej maksymy Adama Smitha – „Daj mi to, czego ja chcę, a otrzymasz to, czego ty chcesz” (Smith 2015: 20). „Państwo – powiada Buchanan – jak wiele innych zbiorowych organizacji, jest stworzone przez indywidualne osoby i działa ono w imieniu indywidualnych osób. Polityka rozpatrywana w takich indywidualistycznych ramach staje się złożonym procesem wymiany, w którym indywidualne osoby próbują kolektywnie zrealizować cele, których nie mogą efektywnie osiągnąć w sposób inny niż kolektywny lub prywatny” (Buchanan 1991: 83, cyt. za: Przybysz 2009: 107). Inaczej mówiąc, rozkład wszelkich wyborów publicznych na poziom mikrodecyzji uwydatnia siłę poszczególnych jednostek w kreowaniu działań zbiorowych.

Państwo w pewnym sensie można traktować jak rynek, który organizuje dokonywanie transakcji pomiędzy aktorami życia publicznego (Buchanan 1987b). Wymiana, do której dochodzi na rynku politycznym, zawsze jest oparta na teorii gier – jej uczestnicy są w pełni świadomi, że nie zawsze maksymalizują swoje preferencje (*Polityczna kreacja...* 2013: 62). Jednostki biorące w niej udział nie zdają sobie jednak sprawy, że wynik danej gry jest efektem procesu wymiany (Buchanan 1987).

Siła głosu potencjalnych wyborców jest zróżnicowana, ponieważ decyzje na rynku politycznym zapadają w warunkach niepewności. Załóżmy, że mamy trzech wyborców: X, Y i Z oraz partię polityczną A. Ponadto obecny program partii spełnia preferencje wyborcy X oraz zwiększa prawdopodobieństwo uzyskania głosu wyborcy Y, kolidując jednocześnie z interesem wyborcy Z. W sytuacji gdy wyborca X jest w chwili obecnej beneficjentem polityki sektorowej, partia A prawdopodobnie oprze swój program na preferencjach wyborców X i Y. Jest to

⁶ Nieustanna kalkulacja potencjalnych zysków i strat stanowi częsty zarzut podnoszony przez krytyków *public choice*. Należy podkreślić, że koncepcja „człowieka ekonomicznego” nie oznacza, że człowiek w każdej dziedzinie swojego życia działa jak „zimne liczydło”. Teoretycy *public choice* chcieli uwydatnić zasadę, że jednostka ludzka, dokonując swojego wyboru, raczej wybierze więcej niż mniej.

działanie w pełni racjonalne, gdyż partia w ten sposób zmaksymalizuje swój zysk rozumiany jako możliwie największe poparcie. Pomimo że zarówno wyborca X, jak i wyborca Z dysponują jednym głosem, siła ich głosów nie jest jednakowa. Oparcie programu wyborczego na preferencjach wyborcy Z nie zwiększa szans na uzyskanie głosu wyborcy Y (*Polityczna kreacja...* 2013: 62).

Wymiana na rynku politycznym przebiega na dwóch szczeblach: konstytucyjnym oraz ustawodawczym. Na pierwszym z nich uczestnicy danej wymiany sami ustalają „reguły gry” w sferze ustawodawczej. Każda wymiana na rynku politycznym cechuje się dwupodmiotowym wymiarem relacji, np. potencjalny wyborca – wybieralny polityk czy członek rządu – lobbysta. Obie strony, dokonując transakcji, rozważają aktualny układ interesów członków danej grupy oraz potencjalne korzyści, jakie mogą uzyskać, jeśli transakcja dojdzie do skutku (tamże: 17–18).

Ekonomiczna teoria demokracji Anthony’ego Downsa

Opublikowana w 1957 r. monografia A. Downsa *An Economic Theory of Democracy* jest uznawana za pierwszą próbę opisanie demokratycznego systemu przedstawicielskiego za pomocą instrumentarium ekonomicznego (Saward 2008: 63). Model stworzony przez Downsa stanowił rozwinięcie konkurencyjnej teorii demokracji Josepha Aloisa Schumpetera. Zasadniczym wnioskiem, jaki wynikał z koncepcji Schumpetera, było twierdzenie, że: „demokracja nie oznacza i nie może oznaczać, że lud faktycznie rządzi, sprawuje władzę w jakimkolwiek sensie przypisywanym określeniom «lud» i «rządzić». Demokracja oznacza jedynie, że ludzie mają możliwość zaakceptowania lub odmowy zaakceptowania tych, którzy mają rządzić. Ponieważ jednak decyzja taka może być podjęta również w sposób całkowicie niedemokratyczny, byliśmy zmuszeni do zawężenia naszej definicji poprzez dodanie dalszego kryterium identyfikującego metodę demokratyczną, a mianowicie wolnej konkurencji pomiędzy potencjalnymi przywódcami o głosy wyborców. Jeden z aspektów sprawy można ująć w postaci powiedzenia, że demokracja oznacza rządy polityków” (Schumpeter 1995: 357–358).

Downs rozwinął podejście Schumpetera w oparciu o teorię racjonalnego wyboru (Butler 2012: 33). Konstruując model, przyjął założenia⁷

⁷ Były to następujące założenia: 1. W okresowych wyborach jedna partia lub koalicja partii jest upoważniona do sprawowania władzy przez większość społeczeństwa; 2. Każdy pełnoletni obywatel dysponuje jednym głosem w trakcie głosowania; 3. Niedopuszczalna jest sytuacja, w której dochodzi do łamania praw wyborczych lub przejęcia

zbliżone do założeń rynku konkurencji doskonałej. Stanowią one rozciągnięcie podstaw teoretycznych *homo oeconomicus* na sferę życia politycznego. Według założeń tego modelu na rynku politycznym wyborcy są odpowiednikiem konsumentów. Partie polityczne są przedsiębiorstwami, w których politycy-producenci sprzedają dobro, którym jest program wyborczy. Formą zapłaty za otrzymany produkt jest oddanie głosu. Zarówno wyborcy, jak i partie polityczne kierują się w swoich działaniach maksymalizacją zysku, a „polityka demokratyczna jest rywalizacją o władzę, która toczy się między rozumnymi graczami” (*Teoria...* 2005: 69–72).

Kluczowym pojęciem związanym z ekonomiczną teorią Downsa jest rynek polityczny, który można zdefiniować jako część przestrzeni społecznej, w której zawiera się transakcje polityczne: kupuje, sprzedaje oraz wymienia produkty polityczne pomiędzy aktorami życia politycznego – sprzedawcami/offerentami i nabywcami/kupującymi (*Leksykon...* 2014: 159–163).

Obok rynku politycznego należy jeszcze wyróżnić pojęcie rynku wyborczego, gdzie najczęściej dochodzi do transakcji⁸. Można go zdefiniować jako proces interakcji na linii ugrupowania polityczne – wyborcy. Ze względu na rozmiar wyróżnia się rynek mały oraz duży. Mały rynek cechuje się wysokim poziomem lojalności wyborców w stosunku do partii. Na rynku dużym wyborcy charakteryzują się stosunkowo niewielką wiernością i niskim poziomem zaufania wobec ugrupowań politycznych. Ze względu na charakter rynku mówi się o rynku otwartym oraz rynku zamkniętym. Na rynku otwartym w przeciwieństwie do zamkniętego nie ma barier uniemożliwiających czy utrudniających wejście nowych ugrupowań (tamże: 163–164).

Obywatel w mniejszym bądź większym stopniu jest beneficjentem działań rządowych, takich jak publiczna opieka zdrowotna czy szkolnictwo wyższe. Każdej obiektywnej korzyści przypisuje subiektywną użyteczność. Dlatego wyborca sporządza sobie własny obraz rynku politycznego i dokonuje uporządkowania partii na indywidualnej skali. Pod-

władzy w sposób niezgodny z prawem; 4. Co najmniej dwie partie konkurują ze sobą w celu zdobycia władzy; 5. Preferencje wyborcze wszystkich obywateli można uporządkować na skali od lewicowych do prawicowych; 6. Preferencje wyborców można określić na skali politycznej, w której funkcja preferencji każdego wyborcy posiada tylko jedno maksimum; 7. Partie polityczne posiadają dość dobre informacje na temat preferencji politycznych obywateli. 8. Obywatele posiadają dość dobre informacje na temat preferencji politycznych partii (Downs 1957b: 136–137):

⁸ Jakkolwiek kwestią otwartą pozostaje, czy rynek wyborczy nie jest częścią szerszej rozumianego rynku politycznego.

stawą uporządkowania jest oczekiwana użyteczność, wynikająca z realizacji programów wyborczych przez partię bądź koalicję partii w przypadku ich wygranej. Dlatego w interesie partii rządzącej leży informowanie o bieżących korzyściach wynikających z działalności danego rządu. Liczba obietnic wypełnionych przez obecny gabinet jest istotną kwestią w ustalaniu preferencji partii politycznych. Ponadto wyborca analizuje prawdopodobieństwo spełnienia obietnic w przyszłości (*Teoria...* 2005: 72–73).

Wyborcy zdaniem Downsa są świadomi, że partie piszą programy wyborcze w celu wygrania wyborów. Stąd wprowadził on pojęcie oczekiwanego zróżnicowania partii⁹ (OZP) oraz bieżącego zróżnicowania partii¹⁰. Jeśli na scenie politycznej istnieje wiele partii, wyborca ocenia również potencjalne szanse na utworzenie koalicji oraz ich szanse na przekroczenie progu wyborczego (*Teoria...* 2005: 73–74). W rzeczywistości jednak wyborca nie zna preferencji innych elektorów i w efekcie nie wie, na kogo oddadzą swój głos. Dlatego każda decyzja racjonalnego wyborcy jest związana z niepewnością, która zdaniem Downsa wyznacza poziom zaufania do słuszności podjętej decyzji (Filipowicz, Opawski 1992: 381). Fakt udziału w wyborach jest dla wyborcy wartością samą w sobie, co Downs określa mianem długookresowej wartości partycypacji¹¹.

Najważniejszą konkluzją wynikającą z analizy kosztów udziału w wyborach jest spostrzeżenie, że „większość wyborców ma bardzo niewielkie bodźce do zwiększania zasobu posiadanej informacji, co można określić jako racjonalną ignorancję” (*Teoria...* 2005: 77–79).

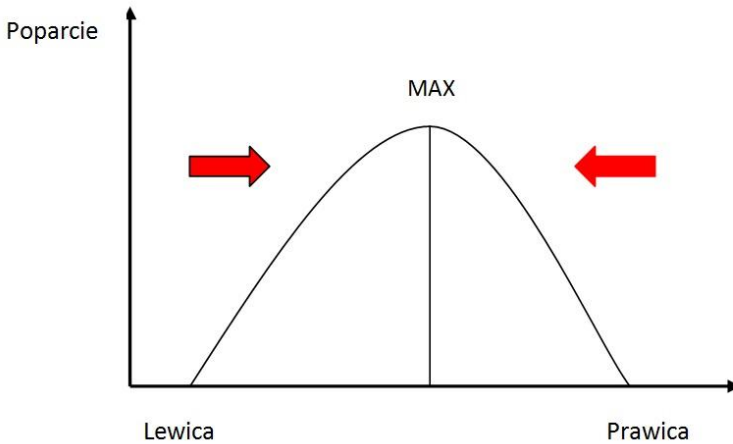
⁹ OZP obrazuje różnicę między użytecznością wynikającą z reelekcji obecnego rządu a użytecznością, jaką dostarczyłby rząd opozycyjny. Jeśli $OZP < 0$, to wyborca jest skłonny oddać głos na obecny rząd. Gdy zaś $OZP > 0$, wyborca, dokonując wyboru, oddaje swój głos w taki sposób, aby partia najmniej preferowana nie wygrała wyborów, bądź na ugrupowanie znajdujące się niżej w hierarchii.

¹⁰ Downs wprowadził BZP z powodu trudności sformułowania rzeczywistych oczekiwań dotyczących przyszłości. W BZP wyborca porównuje działalność obecnej partii rządzącej z hipotetyczną sytuacją, w której partia opozycyjna sprawowałaby władzę w tym samym okresie. W sytuacji gdy $BZP = 0$, ocena obecnego rządu stanowi podstawę wyboru.

¹¹ Oprócz długookresowej wartości partycypacji Downs wyróżnił cztery główne czynniki, które warunkują użyteczność udziału w wyborach. Są to: 1) OZP – im większe, tym mocniej wyborcy zależy na udziale w wyborach – może on relatywnie dużo stracić w przypadku negatywnego wyniku, jak i zyskać w przypadku pozytywnego wyniku; 2) wpływ pojedynczego głosu na ostateczny wynik; 3) wartość i znaczenie demokracji dla wyborcy; 4) wielkość ogólnej frekwencji wyborczej (Downs 1957b: 136–137).

Przesłanki działania partii politycznych

Downs definiuje ugrupowania polityczne jako organizacje skonstruowane przez jednostki, które dążą do przejęcia władzy w celu osiągnięcia korzyści z nią związanych. Z tego względu ich ideologia oraz programy są kreowane w taki sposób, aby spełniać oczekiwania jak największej liczby potencjalnych wyborców. Najistotniejszą kwestią w konstruowaniu programu wyborczego partii jest rozkład preferencji wyborczych. W opinii Downs'a ugrupowania polityczne można uszeregować od lewicowych do prawicowych i przedstawić je na jednowymiarowej skali (*Teoria...* 2005: 77–79). Dwa podstawowe typy rozkładu preferencji wyborczych w przypadku systemu dwupartyjnego zaprezentowano na wykresach.

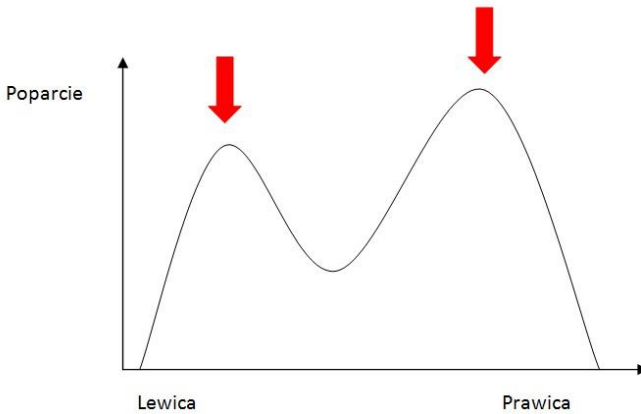

Wykres 1. Jednowierzchołkowy rozkład preferencji wyborczych

Chart 1. Single-peak distribution of electoral preferences

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Downs 1957b: 143.

W systemie dwupartyjnym o jednowierzchołkowym rozkładzie preferencji wyborczych preferencje większości wyborców będą oscylować wokół jednego punktu. Downs punkt ten określa mianem medianowego wyborcy. Wszelkie oddalenia od punktu odpowiadającego maksymalnej liczbie wyborców wiążą się z utratą głosów. Przyczyna tej prawidłowości leży w, że w społeczeństwie zazwyczaj jest więcej wyborców o poglądach umiarkowanych niż skrajnych. Obydwie partie, chcąc zmaksymalizować liczbę uzyskanych głosów, tworzą programy oscylujące wokół centrum. Stąd w programach obydwu partii będzie wiele punktów wspólnych (Downs 1957b: 142–143).

Wykres 2. Dwuwierzchołkowy rozkład preferencji wyborczych

Chart 2. Double-peak distribution of electoral preferences

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Downs 1957b: 143.

W systemie dwupartyjnym o dwuwierzchołkowym rozkładzie preferencji wyborczych preferencje wyborców będą oscylowały wokół dwóch punktów. Obie partie będą dążyć do tego, aby ich programy spełniały preferencje podobnej liczby wyborców. W efekcie polityka tych partii będzie zupełnie przeciwna. Zdaniem Downsa taka sytuacja spowoduje niestabilność rządów. Partie oscylujące wokół przeciwnych ekstremów będą dążyć do utrzymania status quo. Wszelkie zmiany skutkujące przesunięciem na skali mogą się wiązać z utratą głosów na rzecz nowych ugrupowań (Downs 1957b: 143). „Podstawowym wyznacznikiem rozwoju (...) sceny politycznej jest dystrybucja wyborców na politycznej skali. Od tego czynnika zależy w wielkim stopniu, czy naród będzie miał dwie główne partie polityczne czy więcej takich partii; czy demokracja będzie prowadziła do stabilnych, czy do niestabilnych rządów i czy nowe partie będą zastępowały stare, czy też będą odgrywały jedynie drugorzędą rolę” (*Teoria...* 2005: 81–84).

Pierwsza kampania prezydencka Aleksandra Kwaśniewskiego jako przykład wykorzystania osiągnięć teorii wyboru publicznego

Obrady Okrągłego Stołu były symbolicznym kresem ery realnego socjalizmu oraz gospodarki centralnie planowanej. Jednym z negocjatorów strony rządowej podczas tych rozmów był przyszły prezydent Polski

Aleksander Kwaśniewski¹². W przekonaniu wielu osób fakt, że Kwaśniewski reprezentował Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą i był jej aktywnym działaczem, miał się być „wilczym biletem” w jego dalszej karierze politycznej w demokratycznej Polsce. Historia potoczyła się jednak inaczej i w pewnym sensie zatoczyła koło. Kwaśniewski na gruzach PZPR zbudował nowe ugrupowanie – Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej. W 1993 r. partia ta pod jego przewodnictwem wygrała wybory parlamentarne, a w 1995 Kwaśniewski objął najważniejszy urząd w państwie – Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (Dudek 2007: 69–72).

W myśl modelu Downsa, omówionego w pierwszej części opracowania, politycy w celu maksymalizacji poparcia muszą konstruować swój program w taki sposób, aby zyskał poparcie jak największej grupy wyborców. Członkowie sztabu Kwaśniewskiego zdawali sobie sprawę, że licząc jedynie na poparcie wyborców o poglądach lewicowych, mogli uzyskać wynik w okolicach 30%. Dlatego docelową grupą wyborców były osoby o poglądach lewicowych oraz centrolewicowych (Mazur 2004: 211). Umożliwiło to socjaldemokratom przesunięcie na rozkładzie preferencji wyborczych w kierunku medianowego wyborcy. Trudność wyzwania, z jakim przyszło się zmierzyć Kwaśniewskiemu, dobrze oddają słowa Jacques’a Sequeli – doradcy do spraw reklamy i wizerunku. W jednym z jego artykułów można przeczytać: „Nigdy nie zapomnę spotkania z prezydentem Kwaśniewskim. Kiedy się spotkaliśmy, powiedział: Słyszałem, że lubi Pan wyzwania. Opowiem coś Panu: Jestem młody, a Polacy chcą mieć za prezydenta człowieka dojrzałego i doświadczonego. Jestem ateistą, a ponad 90% Polaków to katolicy. Zasadniczo Polacy nienawidzą gen. Jaruzelskiego, a ja byłem jego ministrem sportu. Czy akceptuje Pan to wyzwanie?” (Sequela 2015).

Slogan wyborczy Kwaśniewskiego „Wyberzmy Przyszłość”, będący jednocześnie nazwą programu wyborczego (zob. Kwaśniewski 1995), celowo był bardzo ogólnikowy. Dzięki temu był zgodny z poglądami znacznej części społeczeństwa. Samo hasło „Wyberzmy przyszłość” budziło pozytywne odczucia i było łatwe do zapamiętania. Badania CBOS pokazały, że 19% respondentów zapamiętało hasło kandydata

¹² Jako przedstawiciel władz przewodniczył zespołowi robocznemu do spraw pluralizmu związkowego wraz z Tadeuszem Mazowieckim oraz Romualdem Sosnowskim. Zdaniem Andrzeja Dudka Kwaśniewski był jedną z ważniejszych osób uczestniczących w negocjacjach. To od niego wyszła propozycja całkowicie wolnych wyborów do senatu. Część badaczy przypuszcza nawet, że owa propozycja nie była uzgadniana z generałem Jaruzelskim oraz władzami partii. Zob. Dudek 2007: 21–23.

lewicy. Z kolei slogan głównego kontrkandydata „Kandydatów jest wielu. Wałęsa tylko jeden” zostało zapamiętane przez zaledwie 2% badanych (Mazur 2004: 223–226).

Z perspektywy *public choice* bardzo ważnym działaniem sztabu Kwaśniewskiego podczas kampanii było zlecenie badań rynku wyborczego. W jednym z nich oszacowano potencjalne wyniki II tury w zależności od kontrkandydata, z którym przyszłoby się zmierzyć Kwaśniewskiemu. Uzyskano następujące wyniki:

1. Aleksander Kwaśniewski 44% – Tadeusz Zieliński 43%
2. Aleksander Kwaśniewski 46% – Jacek Kuroń 41%
3. Aleksander Kwaśniewski 45% – Hanna Gronkiewicz – Waltz 45%
4. Aleksander Kwaśniewski 51% – Lech Wałęsa 36%

To badanie uzmysłowiło sztabowi Kwaśniewskiego, że kandydat SdRP miał szansę na wygraną w drugiej turze jedynie w przypadku starcia z urzędującym prezydentem (Mazur 2004: 228–229). Zdziałał tutaj mechanizm ukazany w algorytmie głosowania racjonalnego wyborcy. Wielu obywateli oddało swój głos na Kwaśniewskiego, aby nie dopuścić do reelekcji Wałęsy. Chcąc zmaksymalizować poparcie, kandydat lewicy był bardzo dobrze przygotowany do debat telewizyjnych¹³, które odbyły się 12 i 15 listopada o godz. 20. Badanie CBOS przeprowadzone w dniach 9–12 listopada pokazywało, że rozbieżność poparcia między kandydatami była nieznaczna i oscylowała wokół błędu statystycznego. Blisko 55% badanych uważało, że dojdzie do reelekcji Wałęsy, a zaledwie 24% badanych było przekonanych o sukcesie Kwaśniewskiego (Dudek 2007: 324). Debaty sztab Kwaśniewskiego potraktował zatem jako szansę na poprawę wyniku wyborczego i zniechęcenie wyborców do oddania głosu na urzędującego prezydenta. W tym celu drobiazgowo zaplanowano każdy szczegół strategii. W efekcie obie debaty zdecydowanie wygrał Kwaśniewski, który był lepiej przygotowany zarówno merytorycznie, jak i psychicznie do tego starcia¹⁴. Do historii przeszły słynne zdania wypowiedziane przez Wałęsę¹⁵ w trakcie debat, które doprowadziły do powstania swoistego kontrastu między spokojnym Kwaśniewskim a nerwowym Wałęsą. W efekcie, jak pokazują tabele 1 i 2,

¹³ Warto podkreślić, że według badań CBOS debaty obejrzało około 72% ludności. Por. Dudek 2007: 325. Z kolei badania OBOP wskazywały blisko 90% oglądalność debat. Por. Mazur 2004: 246.

¹⁴ W dniu debaty sztab Kwaśniewskiego rozpowszechniał plotkę o możliwej rezygnacji z debaty. Przyszły prezydent, chcąc wyprowadzić z równowagi Lecha Wałęsę, celowo wszedł spóźniony do studia.

¹⁵ Mam tu na myśli następujące zdania: „Panu to ja mogę co najwyżej nogę podać” oraz „To Pan rozpoczął niekulturalnie. Dobrze, że się pan zreflektował, przecież Pan wszedł tak jak do obory, ani be, ani me, ani kukuryku”.

debaty miały kluczowy wpływ na decyzję wyborczą obywateli. Blisko 52% elektoratu Wałęsy zdecydowało się oddać swój głos na Kwaśniewskiego. Co więcej 21% zwolenników ówczesnego prezydenta po obejrzeniu debat zniechęciło się do głosowania na niego. Natomiast w elektoracie Kwaśniewskiego chęć oddania głosu na przyszłego prezydenta umocniła się wskutek debat (Mazur 2004: 246).

Tabela 1. Jak Pan/Pani ocenia występ Aleksandra Kwaśniewskiego w trakcie debat? (w %)

Table 1. How do you assess the performance of Aleksander Kwaśniewski during the debates? (in %)

	Elektorat Kwaśniewskiego	Elektorat Wałęsy	Ogół badanych
zachęcił do oddania głosu na niego	95	52	76
zniechęcił do oddania głosu na niego	1	26	12
trudno określić	4	22	12
ogółem	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Zmiany preferencji wyborczych...* 1995: 6.

Tabela 2. Jak Pan/Pani ocenia występ Lecha Wałęsy w trakcie debat? (w %)

Table 2. How do you assess the performance of Lech Wałęsa during the debates? (in %)

	Elektorat Kwaśniewskiego	Elektorat Wałęsy	Ogół badanych
zachęcił do oddania głosu na niego	7	56	27
zniechęcił do oddania głosu na niego	81	21	54
trudno określić	12	23	19
ogółem	100	100	100

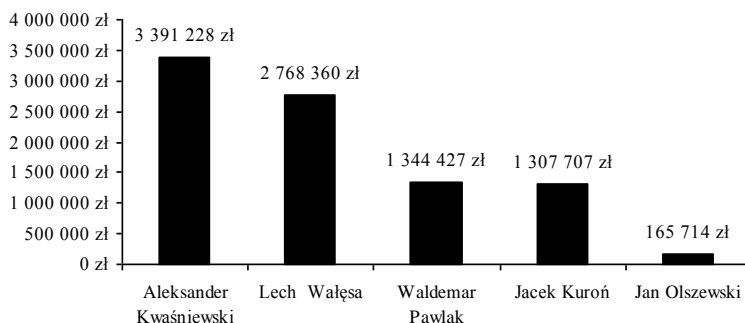
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Zmiany preferencji wyborczych...* 1995: 6.

Jak pokazują powyższe tabele, debaty telewizyjne zmotywowały wyborców, którzy nie mieli zamiaru zagłosować na Kwaśniewskiego. Z analizy przez pryzmat *public choice* wynika, że zadziałał tu mechanizm, w którym wyborca oddaje głos, aby uniemożliwić reelekcję bądź wygraną kontrkandydata. W tym przypadku chodziło o reelekcję Wałęsy. Inaczej mówiąc, celem debaty w większym stopniu było zniechęcenie do oddania głosu na Wałęsę niż zachęcenie do głosowania na Kwaśniewskiego.

Równie istotnym elementem była podróż po Polsce autobusem o nazwie KWAK¹⁶. Trasę podróży wyznaczały miejscowości, w których

¹⁶ KWAK – skrót od nazwy Komitet Wyborczy Aleksandra Kwaśniewskiego

partia przyszłego prezydenta uzyskała wysokie poparcie w ostatnich wyborach parlamentarnych. Unikano za to terenów, w których były silne postawy antykomunistyczne. Wśród miejsc, które odwiedził KWAK, było wiele mniejszych ośrodków, do których nie pofatygował się żaden inny kandydat, np. Iława. Na kilka dni przed wizytą w danej miejscowości zlecano przeprowadzenie ankiet dotyczących najważniejszych problemów jej społeczności. Dzięki temu Kwaśniewski doskonale znał kwestie trapiące większość mieszkańców danego regionu. Warto zauważyć, że w trakcie podróży po kraju przejechano ponad 25 tysięcy kilometrów i zawitano do około 150 miejscowości (Paradowska 1995). W związku z ogromną profesjonalizacją kampanii prezydenckiej wyborczego kandydata lewicy wydatki poniesione na jej przeprowadzenie były największe spośród wszystkich kandydujących na urząd prezydenta, co zaprezentowano na wykresie 3.

Wykres 3. Wydatki sztabów wyborczych kandydatów na prezydenta w 1995 r.

Chart 3. Costs of electoral Staff in presidential campaigns in 1995

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Walecki 2000: 127.

Zakończenie

Analiza przeprowadzona w niniejszym opracowaniu potwierdza, że teoria wyboru publicznego może być przydatna do zrozumienia meandrów współczesnej polityki. Dowodzi tezy, że w zachowaniu i strategii wyborczej Aleksandra Kwaśniewskiego¹⁷ można zaobserwować elemen-

¹⁷ Oprócz elementów opisanych w artykule należy wymienić szereg czynników, które przyczyniły się do sukcesu wyborczego Kwaśniewskiego. Są to m.in. wizerunek kandydata oraz jego żony Jolanty Kwaśniewskiej, zatrudnienie Jacques'a Seguela jako doradcy czy wykorzystanie technik manipulacji. Szerszą charakterystykę kampanii Kwa-

ty nowej ekonomii politycznej. Świadczy o tym m.in. skonstruowanie programu wyborczego w oparciu o preferencje wyborców o poglądach lewicowych i centrolewicowych w myśl modelu Downs'a. Kolejnym aspektem wykorzystania dorobku teorii wyboru publicznego było opracowanie planu podróży po kraju na podstawie wyników badania rynku wyborczego. Prawdopodobnie z tego powodu wielu politologów kampanię Kwaśniewskiego uznało za pierwszą przeprowadzoną w „amerykańskim stylu” (tak np. Szalkiewicz 2013).

Kampania prezydencka Kwaśniewskiego na trwałe zmieniła charakter polskich kampanii wyborczych. Wprowadziła wiele elementów, które obecnie są standardem kampanii, m.in. badania rynku wyborczego, zatrudnianie doradców ds. wizerunku czy podróż autobusem po kraju¹⁸.

Oczywiście należy podkreślić, że teoria wyboru publicznego nie jest w stanie w pełni wyjaśnić tak wieloaspektowego zjawiska, jakim jest proces wybierania władz w demokratycznym systemie przedstawicielskim. Intencją autora było ukazanie przydatności instrumentarium ekonomicznego do analizy zjawisk zachodzących we współczesnej polityce. Dlatego do analizy kampanii wyborczych należy stosować podejście interdyscyplinarne. Z tego powodu w sztabach wyborczych pracują dziś nie tylko specjaliści w zakresie PR, lecz także historycy czy ekonomiści. W efekcie każdy z elementów związanych z prowadzeniem kampanii, tj. główne postulaty, retoryka czy wizerunek, nie jest dziełem przypadku, lecz efektem pracy specjalistów pozostających w cieniu procesu politycznego.

Bibliografia

- Arrow K., 1951, *Social Choice and Individual Values*, Yale University Press, New Haven and London.
- Black D., 1948, *On the Rationale of Group Decision – Making*, „Journal of Political Economy”, vol. 56.
- Buchanan J.M., 1987a, *An Interview with Laureate James Buchanan*, „Austrian Economics Review”, vol. 9, nr 1.
- Buchanan J.M., 1987b, *The Constitution of Economic Policy*, „The American Economic Review”, nr 3.
- Buchanan J.M., 1991, *The Economics and the Ethics of Constitutional Order*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Buchanan J.M., 1997, *Finanse publiczne w warunkach demokracji*, PWN, Warszawa.

śniewskiego, obejmującą elementy nieopisywane w artykule, można odnaleźć w: Paradowska 1995; Cichosz 2007: 152–167; Daniel 2013: 125–131.

¹⁸ Jako przykład można podać m.in. Tuskobus, Bronkobus czy Szydłobus.

- Buchanan J.M., 2003, *Public Choice: Policy without Romance*, „Policy”.
- Buchanan J.M., Tullock G., 1962, *The Calculus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Butler E., 2012, *Public Choice – A Primer*, The Institute of Economic Affairs, London.
- Cichosz M., 2007, *(Auto)kreacja wizerunku polityka na przykładzie wyborów prezydenckich w III RP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Daniel K., 2013, *Kampania negatywna w polskich wyborach prezydenckich*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Downs A., 1957a, *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York.
- Downs A., 1957b, *An Economic Theory of Political Action in a Democracy*, „Journal of Political Economy”, vol. 65, nr 2.
- Dudek A., 2007, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2007.
- Dzionek-Kozłowska J., 2018, *Homo oeconomicus. Geneza, ewolucja, wpływ na rzeczywistość gospodarczą*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Filipowicz L., Opawski K., 1992, *Teoria wyboru publicznego*, „Ekonomista”, nr 3.
- Kalinowski M., 2012, *Decentralizacja struktury politycznej w ujęciu nowej ekonomii politycznej*, „Ekonomia i Prawo”, nr 1.
- Kalinowski M., 2016, *Lobbing w świetle teorii wyboru publicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kwaśniewski A., 1995, *Wybierzmy Przyszłość*, Unia Wydawnicza „VERUM”, Warszawa.
- Leksykon marketingu politycznego*, 2014, red. A. Kasińska-Metryka, R. Wiszniowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Lissowski G., 2001, *Problemy i metody teorii wyboru społecznego [w:] Elementy teorii wyboru społecznego*, red. G. Lissowski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Mazur M., 2004, *Marketing polityczny. Studium porównawcze prezydenckich kampanii wyborczych w USA i w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Miklaszewska J., 2007, *Filozofia a ekonomia. W kręgu teorii wyboru publicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mises L. von, 2011, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, Instytut Misesa, Warszawa.
- Niskanen W.A., 1971, *Bureaucracy and Representative Government*, Aldine-Atherton, Chicago.
- Olson M., 1965, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Group*, Harvard University Press.
- Paradowska J., 1995, *A kolor jego jest niebieski*, „Polityka”, nr 49.
- Polityczna kreacja ładu ekonomicznego. Teoria i praktyka*, 2013, red. M. Kalinowski, A. Pieczewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Przybysz P., 2009, *Modele teoretyczne we współczesnej filozofii politycznej liberalizmu*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Encyclopedia of Public Choice*, 2004, red. Ch.K. Rowley, F. Schneider, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Saward M., 2008, *Demokracja*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Schumpeter J., 1995, *Socjalizm, kapitalizm, demokracja*, PWN, Warszawa.
- Sequela J., 2015, *Debata, która rozstrzygnęła o historii Polski. Kilka prostych zagran Aleksandra*, „Wszystko Co Najważniejsze”, <http://wszystkoconajwazniejsze.pl/ja-cques-sequela-debata-ktora-rozstrzygnela-o-przyszlosci-polski/>
- Smith A., 2015, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, PWN, Warszawa.

- Sosnowska H., 2000, *Wprowadzenie do teorii wyboru publicznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, Rzeszów.
- Szalkiewicz W., 2013, *Amerykańska teoria i polska praktyka*, „Marketing w Polityce”, <http://www.marketingwpolityce.zgora.pl/artykuly/szalkiewicz7>
- Teoria Wyboru Publicznego. Główne nurty i zastosowania*, 2005, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Walecki M., 2000, *Wydatki polskich partii politycznych [w:] Finansowanie polityki*, red. M. Walecki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Zmiany preferencji wyborczych po debatach telewizyjnych – wyniki badania panelowego*, 1995, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa.

The first presidential campaign of Aleksander Kwaśniewski in the light of the theory of public choice

Abstract

The purpose of the article is to analyse current political processes from the economic dimension. The author, by referring to the theory of public choice, shows that economic instruments can be a tool of better understanding of voter behaviour, and politicians/political parties. As an empirical example of the usage of economic analysis in planning an election strategy, the author describes the election strategy implemented during the first election campaign of Aleksander Kwaśniewski in 1995.

Key words: public choice, political market, economic instruments

Małgorzata Duda¹

Współczesna praca socjalna – towarzyszenie przez służbę

Streszczenie

Często słyszymy, że praca socjalna to nie tylko zawód, ale i służba na rzecz osób, które doświadczają kryzysów życiowych. Związane są z nią oczekiwania w pełni profesjonalnych usług, ale też dużej empatii wobec klientów. Równocześnie coraz częściej pracownicy socjalni wskazują na trudności pogodzenia tych – często rozbieżnych – wymagań. Pośród przyczyn można wymienić uwarunkowania wynikające z procesów wychowawczych w rodzinach, szczególnie w obszarze transmisji pokoleniowej związanej z przekazem istotnych norm i wartości. Zarówno sami pracownicy socjalni, jak i społeczeństwo stawiają pytanie o to, kim powinien być współczesny pracownik socjalny i jemu podobni. Przyjmowane standardy usług w pomocy społecznej nie rozstrzygają tych kwestii – metody czy techniki działania to zbyt mało. W każdym działaniu pojawia się bowiem konkretny człowiek ze swoimi odmiennymi problemami. Rzeczywistość ta domaga się całościowego spojrzenia: w wymiarze materialnym i duchowym; z uwzględnieniem doświadczeń osobniczych, jak i kontekstu społecznego. Takie podejście stanowi niewątpliwie o specyfice tego zawodu. Służyć drugiemu pomocą to nie to samo, co być służącym, a towarzyszenie to nie wyręczanie. Podjęte kwestie wpisują się w szeroką dyskusję na temat granic profesjonalizacji w perspektywie zawodowej odpowiedzialności etycznej. W artykule uwzględniono wyniki sondażu przeprowadzonego pośród studentów ostatnich lat kierunku *praca socjalna i nauki o rodzinie* jednego z uniwersytetów krakowskich na temat preferowanych wartości, istotnych dla ich życia osobistego oraz aktywności zawodowej pracowników socjalnych.

Słowa kluczowe: praca socjalna, wartości, służba innym, profesjonalizm, etyka zawodowa

¹ Dr hab. Małgorzata Duda, prof. UPJPiI, Katedra Etyki Pracy Socjalnej, Instytut Pracy Socjalnej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, ul. Bernardyńska 3/60, 31-069 Kraków, e-mail: małgorzata.duda@upjp2.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-4986-0795.

Wprowadzenie

O pracy socjalnej nie można powiedzieć, że jest aktywnością zdefiniowaną raz na zawsze. Praca socjalna podlega procesom wewnętrznym, jak i zewnętrznym, których nie można przewidzieć. „Rozwija się ona w zróżnicowanych warunkach, kiedy czas sprzyja (rządy chcą przeznaczać więcej pieniędzy na usługi społeczne), jak i w niekorzystnych chwilach. Z jednej strony obserwuje się w jej obszarze szybki rozwój wiedzy, zdolności do absorbowania i adaptowania teorii wywodzących się z różnych dyscyplin naukowych, z drugiej różnorodność podejść metodycznych w praktyce. Powyższe czynniki powodują, iż charakteryzuje się ona elastycznością i liberalizmem, ale również narażona jest na wieloznaczność i trudności definicyjne” (Baranowska, Wasilewska-Ostrowska 2014: 350). Praca socjalna to przede wszystkim praca na rzecz człowieka, ale i z człowiekiem. Nie należy jednak zapominać, że jest ona uwikłana w system instytucji, co sprawia, że często trudno jest pogodzić te dwa porządki. W dążeniu do zaspokojenia wymogów instytucjonalnych często pomija się tych, dla których zostały one stworzone – o ludziach będących w potrzebie. Klient pomocy społecznej oczekuje sprawiedliwego, obiektywnego podejścia do swoich potrzeb; oczekuje tego, co współczesność określa mianem profesjonalizmu. W tej sytuacji pracownik socjalny musi wchodzić w role, które łączą to, co nazywa się bezduszną instytucją, z uwzględnianiem zróżnicowanych oczekiwań osób znajdujących się w potrzebie. Staje przed nieustannymi wyborami między tym, co podpowiada serce, a tym, co nakazują rozwiązania systemowe; często pomiędzy tym, co może, a tym, co powinien.

Wokół wrażliwości na drugiego człowieka

Kodeks Etyczny Pracowników Socjalnych stanowi moralny drogowskaz dla osoby wykonującej ten zawód, zawiera również model podejścia do innych osób: współpracowników, przełożonych, a nade wszystko klientów. M.in. wśród zadań pracownika socjalnego umieszcza kierowanie się dobrem klienta i ochronę jego godności. Podobnie ustawa o pomocy społecznej w art. 119 dotyczącym zadań i obowiązków pracownika socjalnego wyraźnie wskazuje na konieczność respektowania zasad etycznych zawodu, stosowania zasady dobra wspólnego, poszanowania godności; przeciwdziałania praktykom niehumanitarnym i dyskryminującym zarówno pojedyncze jednostki, jak i rodzinę czy grupę społeczną (DzU: 2018/8). Oznacza to, że oprócz zadań, jakie stawiane są przed

pracownikiem socjalnym, w najistotniejszych dokumentach normujących ideę tego zawodu wskazuje się istotę jego działań i ich podmiot, podmiot, którym jest klient.

Śledząc rozwój pomagania, od filantropii po profesjonalne działania, wskazywano na system wartości, jaki winien przyświecać każdemu, kto podejmował taką aktywność. I nie chodzi tutaj o wypracowanie stosownych metod i narzędzi, jakimi winno się posługiwać w tej pracy na rzecz poprawy dobrostanu człowieka czy rodziny, a raczej o odnoszenie się do ludzi, o sposób ich postrzegania, z pełnym poszanowaniem przysługującym ich praw. Współczesna praca socjalna, opierając się na doświadczeniu przeszłości, wskazuje na cztery cechy wymagające ciągłego pogłębiania:

- ukierunkowanie na identyfikowanie i rozwiązywanie ludzkich problemów;
- posiadanie i rozwijanie własnych norm i wartości, ze szczególnym odniesieniem do samorealizacji i współdziałania;
- rozwijanie stosownych procedur postępowania;
- dążenie do pogłębiania zdobytej wiedzy (Radwan-Pragłowski, Frysztacki 1998: 274).

Instrumentalne podejście do rzeczywistości społecznej, z jej rozlicznymi problemami, za każdym razem kończy się niepowodzeniem, jeżeli nie uwzględni się w tej aktywności właściwej drogi prowadzącej do człowieka; jeżeli nie pochylimy się nad sensem podejmowanych działań. U podstaw wszelkich wysiłków na rzecz innych leży odniesienie do osoby ludzkiej. Papież Jan Paweł II w wykładzie na temat naturalnego prawa moralnego ujmuje je w kontekście prawdy o godności osoby ludzkiej, przysługującej jej wolności, która swój początek bierze w Bogu Stwórcy. Człowiek jako stworzenie wezwany jest do odczytania tego prawa, jego obrony i kierowania się nim w swoim życiu (Greniuk 2014: 443). Godność człowieka wynika z jego osobowej natury, dzięki której w relacjach społecznych staje się podmiotem, staje się „kims”. Papież „ukazuje godność jako daną i zadaną człowiekowi. Jako wartość wywołuje ona powinność dążenia do jej pełnego urzeczywistnienia (...). Urzeczywistnienie ludzkiej godności wiąże się z trudem sprostania bardzo istotnemu wymogowi. Czyn powinien być motywowany wartościami, jakie pozwala osiągnąć. Powinien więc być bezinteresowny” (Niemiec 2014: 792). Przyjmując optykę personalizmu chrześcijańskiego, do którego odwołują się przedstawiciele wielu instytucji wspierających, należy przypomnieć podstawową prawdę, że człowiek jest bytem cielesno-duchowym i chociażby z tej racji ma wiele potrzeb materialnych, ale i niematerialnych. Znany filozof M.A. Krąpiec podkreśla, że „czło-

wiek jest bytem osobowym, a nie tylko egzemplarzem określonego gatunku: *homo sapiens*” (Krapiec 2005: 38). W tym kontekście, człowiek:

- jest konkretnym bytem,
- z natury jest bytem samoistnym, a więc realnie istniejącym, stąd nie można go podporządkować innym bytom,
- jest w swych decyzjach suwerenny, jest podmiotem,
- jest świadomy swoich czynów, a przez to gotowy je kształtować (Hajduk, Marek, Walulik 2019: 215).

Pracownik socjalny, podejmując jakiegokolwiek działania na rzecz innych, winien pamiętać, że człowiek stanowi złożoną całość, w której na równych prawach współistnieją: wymiar fizyczny i duchowy, egzystencjalny i religijny, podmiotowy i społeczny (Guzowski 2007: 7). Tak rozumiany człowiek ze swej natury dąży do osiągnięcia pełni, przekraczając jednocześnie swoje niedoskonałości. Przyjęcie koncepcji personalizizmu chrześcijańskiego ukierunkowuje pomoc na człowieka jako podmiot działania, a ludzkie życie postrzega w kategorii największego dobra.

Takie postrzeganie klientów pomocy społecznej pozwala na przyjęcie postawy szacunku i miłości służebnej wobec innych. Adam Chmielowski – św. Brat Albert, uważany za patrona pracowników socjalnych i innych zawodów pomocowych, pokazał istotę wrażliwości w kontakcie z osobą „gorzej się mającą”. W podejmowanych działaniach kładł nacisk na postrzeganie potrzebujących przez pryzmat własnej pokory. Swoją postawę miłosierdzia wobec posługujących rozumiał jako pomoc w odbudowywaniu wiary w ich człowieczeństwo. Pracę na rzecz biednych, bezdomnych, chorych, poniżonych traktował jako zadanie postawione nade wszystko sobie, a potem dopiero innym. Uwrażliwiał na ludzką nędzę, nie tylko tę materialną, ale i niejednokrotnie o wiele bardziej dojmującą – nędzę duchową. I miał tutaj na myśli nie tylko odniesienie do transcendencji, do Boga, ale nade wszystko do braku Człowieka. Według Brata Alberta istnieje „potrzeba także uzdrowienia ludzkiej duszy, dotarcia do ludzkiego wnętrza. Człowiek głęboko zraniony, staje się osobą wątpliwą, często walczącą z Bogiem i ludźmi. Nie potrafi obiektywnie ocenić swojej pozycji społecznej, swoich możliwości. Zrezygnowany – zaprzestaje walczyć nie tylko o własne życie, ale i własne zbawienie. Znając to doświadczenie WIEDZIAŁ, że równoległe do zaspokajania potrzeb podstawowych należy zadbać o odnowę ludzkiego sumienia” (Duda 2017: 146). Doświadczenie Brata Alberta wniesione we współczesną pracę socjalną pokazuje, że powinnością osoby, a szczególnie osoby wierzącej, jest miłość bliźniego, bez względu na jego postawę

zaangażowania religijnego. Osoba ludzka to przede wszystkim podmiot wszelkich oddziaływań: „pomijanie tej podstawowej prawdy zmienia system wartości w procesie odniesienia do drugiego człowieka, co – w dłuższym czasie – może prowadzić do niewyobrażalnych negatywnych skutków. Wyrazem takich zmian są przemoc, zawiść, zbrodnia, wojna. Adam Chmielowski wskazywał też narzędzia przewycięzania niekorzystnego myślenia, podkreślając formację serca, a nie tylko przygotowanie profesjonalnego «pomagacza», jednak odartego z ludzkiej wrażliwości oraz prawidłowo ukształtowanego sumienia” (Duda 2017: 147). Tę prawdę wskazywał już św. Paweł w Liście do Koryntian: „Gdybym rozdał na jałmużnę całą majątność moją, a ciało wystawił na spalenie, lecz miłości bym nie miał, nic mi nie pomoże” (1Kor, 13,3).

Między profesją a własnymi ograniczeniami

Zarówno edukatorzy, jak i sami pracownicy socjalni, nie pomijając decydentów polityki społecznej, zastanawiają się, jakie podejmować działania, aby maksymalnie ograniczyć skutki postępującego wypalenia zawodowego w praktyce pomocy społecznej. Inni zastanawiają się, gdzie szukać przyczyn coraz większego rozdźwięku pomiędzy systemami wartości, których nosicielami są pracownicy, a ogólnie preferowanymi normami i wartościami przypisanymi do kodeksów etyk zawodowych. Na potrzeby niniejszych rozważań przeprowadzono krótkie badania ankietowe pośród studentów ostatnich roczników kierunku *nauki o rodzinie* oraz *praca socjalna* jednego z krakowskich uniwersytetów. W sondażu brały udział 73 osoby. Zapytano o preferowane wartości domu rodzinnego, wartości istotne dla samego respondenta, którymi stara się kierować w życiu, oraz wartości istotne jego zdaniem w pracy zawodowej, w systemie pomocy społecznej (zwłaszcza asystenta rodziny i pracownika socjalnego). W każdym z pytań udostępniono zamknięty zestaw norm i wartości (ten sam dla każdego wskazania), które należało uporządkować według ważności dla respondenta. W większości wypowiedzi wartości w poszczególnych pytaniach uzyskały podobną liczbę wskazań, zarówno tych najbardziej preferowanych, jak i tych najmniej istotnych dla respondentów.

Pośród wartości istotnych dla rodziny pochodzenia, a więc teoretycznie tych, które winny mieć wpływ na życie dorosłe, studenci wskazywali według ważności: uczciwość, szacunek, kierowanie się zasadami wiary oraz relacje w rodzinie. Z kolei najmniej istotnymi okazały się: wykształcenie, kierowanie się systemem norm i wartości istotnych dla

społeczeństwa oraz szacunek dla pracy. Normy i wartości, którymi kierują się studenci w swoim życiu (istotne dla nich), to w kolejności: rodzina, szacunek, uczciwość. Za najmniej istotne uznano: szacunek dla pracy, wykształcenie oraz rzetelność. Wreszcie poproszono o wskazanie norm i wartości istotnych dla zawodów systemu wsparcia społecznego. Zdecydowaną przewagę (wskazanie pierwsze) uzyskał szacunek dla człowieka; w dalszej kolejności: praca dająca satysfakcję oraz dobra atmosfera w pracy. Za mniej istotne uznano: wpływ na zmiany legislacyjne, tolerancję dla odmienności czy elastyczny czas pracy. Tylko raz (!) wskazano jako ważną w pracy zawodowej zgodność działań z własnymi wartościami.

W kontekście poruszanej problematyki zgodności własnego systemu wartości z oczekiwaniami społecznymi i nadaniami legislacyjnymi dla zawodów pomocowych pobieżne wyniki uzyskane w omawianym sondażu okazują się bardzo interesujące. Wprawdzie ze względu na znikomą liczbę respondentów nie można ich uogólniać, jednak rzucają one nowe światło na możliwe przyszłe postawy pracowników systemu. O ile w większości przypadków wartości wyniesione z domu i zasady działania w życiu są zbieżne z tymi, którymi aktualnie kierują się młodzi ludzie w życiu osobistym, o tyle nie do końca możemy znaleźć takie pokrycie z wartościami preferowanymi w pracy zawodowej. Wprawdzie szacunek dla człowieka uwidacznia się w pierwszych wskazaniach w odniesieniu do każdej z badanych kategorii, ale zatrważające jest podejście do szacunku dla pracy oraz tolerancji dla odmienności. Studenci oczekują pracy dającej satysfakcję oraz dobrej atmosfery, a jednocześnie tak nisko cenią pracę w ogóle (za każdym razem szacunek dla pracy wskazywany był na pozycji 10. z 12 możliwych). Ten brak szacunku dla pracy w ogóle, a więc można wnioskować także dla pracy własnej, wynoszony jest niejako z domu rodzinnego (wskazywany jako jeden z najmniej istotnych). Pojawia się też pewna sprzeczność: szacunek dla człowieka (w tym siebie) miał najwięcej pierwszych wskazań, a jednocześnie niskie wskazania pojawiły się w kategorii tolerancji dla odmienności (wskaźnik 8. z 12 możliwych). Może to oznaczać, że respondenci byłiby tolerancyjni dla odmienności klientów, o ile mieszczą się one w szeroko rozumianym zbiorze preferowanych przez nich norm i wartości.

Ciekawe okazały się wskazania dotyczące bycia kreatywnym, które uplasowały się pośród średniej wskazywanych wartości (pozycja 5.–6. na 12 możliwych). Tymczasem od absolwentów studiów wyższych oczekuje się właśnie nabycia tych kompetencji, bez względu na wykonywany zawód. Równie małe znaczenie (pozycja 6.–7.) mają według badanych elastyczny czas pracy oraz duża samodzielność. Z jednej stro-

ny może to oznaczać preferencje dla zespołowej pracy, z drugiej – brak wiary we własne możliwości, duży nakład obowiązków i obawy przed potencjalnymi konsekwencjami w przypadku doznania porażki. Należy podkreślić, że oczekiwania gratyfikacji finansowej za wykonywaną pracę plasowały się w średnim pułapie oczekiwań.

Tymczasem liczne badania nad preferencjami pracodawców w odniesieniu do oczekiwanych kompetencji pracowników potwierdzają, że zwłaszcza w zawodach, w których świadczone są usługi, cenione są kompetencje interpersonalne (komunikatywność), kreatywność, samodzielność czy umiejętność zarządzania czasem (Solak 2013).

Obserwacja ta, o ile oczywiście potwierdziłaby się na reprezentatywnej populacji, wskazywałaby na konieczność kształtowania postaw przyszłych adeptów studiów w zawodach pomocowych, ze świadomością istotnych rozbieżności w systemie normatywnym. Prowadzone przez wiele lat badania i obserwacje naukowców oraz opinie samych pracowników potwierdzają znaczenie indywidualnego systemu wartości w podejściu do wykonywanego zawodu, przy jednocześnie niskim wskaźniku konformizmu w tym obszarze. W praktyce sprowadza się to m.in. do postawy, w której inny człowiek (klient) ze swoimi odmiennościami jest tolerowany, o ile pracownik jest w stanie je akceptować.

Budowanie profesjonalizacji zawodu pracownika socjalnego na wykształceniu (które w sondażu nie było wysoko oceniane jako pożądana wartość) może w perspektywie czasowej okazać się kierunkiem nieco chybiłym. Pracownikowi, który zdobywanie kolejnych stopni wykształcenia postrzega w kategoriach narzędzia istotnego dla rozwoju kariery zawodowej, a nie ważnego mechanizmu samorozwoju, niewiele ono pomoże w przezwyciężaniu działania rutynowego w systemowym towarzyszeniu. Nasuwa się bowiem pytanie o zakres motywacji klienta do zmiany, skoro sam „motywator” nie jest przekonany, że taka zmiana jest trwale możliwa.

Sondaż wskazał także istotne wartości wspólne, które mogłyby okazać się punktem wyjścia do poszukiwania roli i odpowiedzialności domu rodzinnego w budowaniu tożsamości osobowej każdego, bez względu na to, czy jest osobą potrzebującą wsparcia, czy też realizuje się w roli zawodowej pracownika socjalnego. Jak podaje J. Ruszel-Esebia, „wartości wynikają z naszego wychowania, osobowości, potrzeb. Wartości, które są dla nas istotne w życiu i w pracy, wyznaczają zasady postępowania, decydują o naszych wyborach, mają wpływ na postrzeganie świata, innych ludzi i samego siebie. Każdy z nas ma własną, niepowtarzalną strukturę wartości. Idealną sytuacją jest zgodność naszych wartości z wartościami danej organizacji, ponieważ bardzo ważne jest dopasowanie do organizacji, w której chcemy pracować, a spójność tych systemów nam to gwarantuje” (Ruszel-Esebia 2019).

Granice profesjonalizmu?

D. Trawkowska w jednym ze swoich artykułów analizowała portrety pracowników socjalnych, wskazując jednocześnie na możliwe podejścia do opisywania zawodu, który wykonują. We wcześniejszych opisach systemu pomocy społecznej, służb społecznych, wreszcie samego zawodu zwracano uwagę na zwiększającą się liczbę ról, jakie realizują się w budowaniu relacji z klientami; podkreślano wagę samego etosu zawodu czy uwikłania pracownika socjalnego w różnorodne organizacje wsparcia społecznego (Trawkowska 2012: 141–143). Sama zwróciła uwagę na pomijanie czy niedostateczne uwypuklenie w dotychczasowych opisach środowiska społecznego (zawodowego) pracowników socjalnych. W prowadzonych przez siebie badaniach wyeksponowała cechy środowiska pracowników socjalnych, m.in. jego feminizację, starzenie się zasobów, wzrastający profesjonalizm (wysztalcenie kadry), uwikłanie w problemy życiowe pracowników socjalnych, przywiązanie do pomocy społecznej przy jednocześnie wzrastającej frustracji z powodu niskiego prestiżu zawodowego i poziomu wynagradzania (Trawkowska 2012: 146–147). Na rysujące się pytanie: „Czyje interesy – poza własnymi – reprezentuje środowisko pracowników socjalnych?” aż chciałoby się odpowiedzieć, że przede wszystkim interesy klientów – jednostek, rodzin i większych grup wykluczonych. Za taką odpowiedzią przemawiają standardy pracy socjalnej, przeczą jej jednak artykułowane przez środowisko interesy. Teza ta znajduje uzasadnienie w wynikach prezentowanych badań (Trawkowska 2012: 150).

Zastanawiając się nie tyle nad tym, kim jest, ale kim powinien być pracownik socjalny, należałoby jeszcze raz wrócić do istoty samej pracy socjalnej. Współczesna praca socjalna ma nie tylko wymiar praktyczny, z wciąż ewoluującą listą problemów społecznych, ale również naukowy i edukacyjny. Mimo niewątpliwie lepszej sytuacji w określeniu skali, jak również samej natury procesów społecznych, jakie stoją przed pracą socjalną, nadal nierozpoznane pozostają rzeczywiste potrzeby kadrowe, uderza też niedostatek wiedzy na temat otwierania nowych specjalizacji czy nowych nurtów polityki edukacyjnej w ramach pracy socjalnej / pomocy społecznej. Powołując się na doświadczenie Niemiec, można powiedzieć, iż praca socjalna to „wszelka działalność zawodowa w służbie ludziom potrzebującym wsparcia i pomocy, o ile jej celem jest uzdolnienie jednostek i grup do możliwie samodzielnego i samoopowiedzialnego kierowania swoim życiem w sytuacji, gdy zadania tego nie mogą wykonać wspólnoty naturalne i instytucje społeczne” (Kolati-Joniak 2015). Na pytanie: „Czym jest ona dla osób bezpośrednio zaan-

gażowanych w pomaganiu innym?”, sami zainteresowani poza stosowaniem rozwiązań przyjętych prawnie wskazują na posługiwanie się intuicją, czyli bycie szczególnie wyczulonym na potrzeby i możliwości swoich rzeczywistych czy potencjalnych klientów (Kolat-Joniak 2015). Po raz kolejny podkreśla się przygotowanie zawodowe zgodnie z przyjętymi standardami kształcenia przyszłych pracowników socjalnych, ale jednocześnie na równi stawia się wrażliwość na ludzką nieporadność życiową. Dlatego należy podkreślić konieczność powrotu do budowania etosu zawodowego, którego głównym wyznacznikiem nie będzie tylko przyswojona wiedza, zdobyte stopnie kształcenia i certyfikaty, ale kategoria predyspozycji osobowościowych.

Zasoby własne mogą z góry predestynować jednostkę do wykonywania określonego zawodu, a jednocześnie eliminować z innych. Także w obrębie samego zawodu istnieje konieczność poznania, z kim i dla kogo możemy pracować, a jakie grupy społeczne mogą być dla nas trudne w relacjach bezpośrednich. Kształcący studentów pracy socjalnej edukatorzy posiadają dostateczną wiedzę w tym zakresie, wspartą doświadczeniem samych pracowników socjalnych. Przed wymiarem edukacyjnym zawodów wsparcia społecznego otwiera się wspólnie możliwość zwiększenia czasu praktyk zawodowych, co daje studentom większą szansę zweryfikowania swoich predyspozycji i dokonania właściwych wyborów. Pozostaje jednak kwestia ograniczeń związanych z psychiką ludzką, które uniemożliwiają lub mocno ograniczają pracę w szeroko rozumianym systemie pomocy społecznej. Zwracają na to uwagę sami pracownicy, którzy goszczą studentów na praktykach. Obecne wymogi kształcenia w swych zapisach prawnych są otwarte na każdego kandydata na studia, bez względu na stopień jego sprawności fizycznej czy intelektualnej. Wielu zadaje pytanie, czy na pewno każdy z nas posiada stosowne możliwości do pracy na każdym stanowisku. Niewątpliwie jest to zagadnienie trudne do jednoznacznych rozstrzygnięć, ale jeżeli chcemy być skuteczni w towarzyszeniu osobom w ich kryzysach życiowych, sami musimy mieć świadomość własnych ograniczeń.

Kwestie związane z profesjonalizacją zawodu muszą się rozstrzygać już na poziomie budowania świadomości społecznej na temat tego, kim jest pracownik socjalny (edukowanie do pracy socjalnej), na poziomie rekrutacji na studia oraz podczas samych studiów – w ramach praktyk zawodowych, również w procesie rekrutacji do zatrudnienia, ale także we właściwej weryfikacji podczas stażu zawodowego.

Wprowadzana profesjonalizacja zawodu winna uwzględniać indywidualne potrzeby samych pracowników socjalnych związane m.in. z pogłębianiem dotychczasowych umiejętności, poznawaniem nowych

zjawisk społecznych, jak również wyzwań oraz metod pracy w nowych obszarach. Stosowana superwizja prowadzona w pracy socjalnej to często za mało dla rozwiązania pojawiających się problemów zawodowych, ale i osobistych pracowników. Zwracają oni uwagę na niewystarczający dostęp do psychologa czy psychiatry (z racji wykonywanego zawodu, a nie jako osoby prywatnej) w kontekście problemów generowanych przez wykonywaną pracę². Problem jest palący, ponieważ zapotrzebowanie na nowe metody pracy już dzisiaj stanowi nie lada wyzwanie dla decydentów polityki społecznej w obszarze pomocy społecznej, jak również dla wykonawców tej polityki – samych pracowników socjalnych.

Praca socjalna to nade wszystko towarzyszenie

W przestrzeni wspierania ludzi w ich codziennej egzystencji swoje miejsce ugruntował sobie pracownik socjalny, gdzie indziej zwany towarzyszem, akompaniatorem, pomocnikiem, „pomagaczem”. W każdym z tych określeń na plan pierwszy wysuwa się podstawowa wartość, jaką jest odpowiedzialność osoby, która ten zawód wykonuje: wobec klienta, współpracowników, przełożonych, szerszego społeczeństwa, ale nade wszystko w stosunku do samego siebie. Nasuwa się pytanie o wartości i normy jakimi winien kierować się taki pracownik wobec swoich klientów, zwłaszcza kiedy systemy te są rozbieżne w swych założeniach. W dalszej kolejności stawia się pytanie o sposób radzenia sobie z uniwersalizmem zawodowym, którego wykładnia daleko odbiega od osobiście wyznawanych poglądów.

Trudno nie uwzględnić opinii, które mówią, że praca socjalna to zawód wysokiego ryzyka, jednakże nie można się zgodzić, aby taki stan rzeczy usprawiedliwiać coraz liczniejszą populacją osób wymagających pomocy. Trudności te trudno też tłumaczyć niewystarczającą gratyfikacją finansową czy niskim prestiżem zawodowym. Chodzi o inne źródło, z którego czerpali, czerpią i będą czerpać ludzie – wiarę w drugiego człowieka, która pozwala spojrzeć na siebie samego i innych z poszanowaniem godności, zaufania, solidarności, wolności, w poczuciu prawdy. Jeżeli dotyczy to także osób wierzących, podstawy normatywne są najsilniejsze. W wielu wypowiedziach na temat zawodu pracownika socjalnego przewijają się opinie, iż jest to nie tylko profesja, ale i służba. Pracownik socjalny to ktoś więcej niż profesjonalny pracownik administracji, to osoba, od której oczekuje się dodatkowych kompetencji w pracy

² Z rozmów prowadzonych z pracownikami socjalnymi przez autorkę.

z klientami będącymi w trudnych sytuacjach. Na jednym z portali internetowych napisano wprost, iż „pracownik socjalny to służba drugiemu” (powiat pilski: 2017).

Nasuwa się więc kolejne pytanie: o rozumienie służby w wymiarze pomagania, towarzyszenia osobom „gorzej się mającym”. Pośród wielu definicji wskazuje się tę, która podkreśla, że służba to zaangażowanie się w ich egzystencję, dostrzeganie drugiego, to patrzenie na ich sytuację w sposób całościowy, nie zapominając o tym, by nie dopuścić do podporządkowania się jeden drugiemu. W powstałych relacjach dochodzi do dobrowolnej współpracy, z poszanowaniem prawa do wolności każdej ze stron. Służyć to towarzyszyć, na wzór nauczyciela, który odkrywa przed uczniem możliwe drogi, ale ostatecznego wyboru dokonuje sam uczeń, tutaj klient pomocy społecznej. Towarzyszenie w pracy pracownika socjalnego to takie wspomaganie klienta, które pozwala temu ostatniemu stać się dojrzałym. U podstaw budowania takiej postawy leży miłość siebie samego i drugiego człowieka (Hajduk, Marek, Walulik 2019: 220).

Truizmem jest mówienie, że ten, kto sam siebie nie kocha, nie potrafi obdarzyć miłością innych. Jeżeli tak, to o jakiej miłości można mówić w kontekście wykonywaniu zawodu pracownika socjalnego? W pierwszej kolejności należy podkreślić, iż podmiotem działania jest drugi człowiek i już chociażby z tej prawdy wynika szczególnie podejście do jego osoby i potrzeb. Pracownik socjalny winien więc wybierać tylko takie metody towarzyszenia i wzmacniania klienta, które pomogą mu osiągnąć założony cel. W dalszej kolejności należałoby uwzględnić motywy tego działania leżące zarówno po stronie pracownika, jak i samego klienta. Punktem wyjścia jest miłość samego siebie, a więc samoakceptacja, ze wszystkimi zaletami i wadami, jakie posiadamy. Akceptacja ta w kontakcie z klientem pozwala na zbudowanie postawy tolerancji, uznania odmienności (np. ze względu na płeć, pochodzenie, kulturę, system norm i wartości), prawa do samostanowienia, a więc także do możliwości przyjęcia lub odrzucenia przysługującego rodzaju pomocy.

Tymczasem rzeczywistość zawodowa pracowników socjalnych nie jest „zero-jedynkowa”, a można ją postrzegać co najmniej w czterech perspektywach: ustawodawstwa, instytucji, klienta i społeczeństwa. W dyskusji społecznej coraz częściej słyszy się o nowatorskich rozwiązaniach, jakie proponowane są przez ustawodawcę w kontekście zapobiegania, ale i pomocy w sytuacjach kryzysowych obywateli. Kolejne nowelizacje ustawy o pomocy społecznej koncentrują się na ostatecznym rozdzieleniu pracy socjalnej od tej części systemu, która postrzegana jest jako „udzielanie zapomóg” i która wzmacnia stereotyp pracownika so-

cialnego jako urzędnika wykonującego pracę dystrybutora świadczeń. Jak podkreślają sami pracownicy, praca socjalna nie polega na dostarczaniu i rozdzielaniu stosownego wsparcia materialnego, jak się powszechnie uznaje, ale jest interdyscyplinarnym działaniem zmierzającym do pokonywania niekorzystnych sytuacji życiowych. Niedostateczne rozeznanie społeczeństwa w kwestii wiedzy na temat pracy powoduje, że często pod adresem pracowników socjalnych kieruje się oskarżenia o brak dostatecznej reakcji na potrzeby klientów. Niestety, nadal kreowany jest niekorzystny wizerunek pomocy społecznej, w tym pracy socjalnej, zwłaszcza w kontekście obrazu ludzkich nieszczęść przekazywanego w mediach. Niejednokrotnie w sposób absolutnie nieuprawniony wskazuje się pracownika socjalnego, a od niedawna i asystenta rodziny jako potencjalnych winnych trudnego położenia podopiecznych. Trudno nie rozumieć pracowników socjalnych, którzy wobec podjęcia decyzji o rozdzieleniu dotychczasowego zakresu obowiązków odmawiają zgody na takie rozwiązanie. Współczesny klient pomocy społecznej, jak i rodzina nie chcą pracować nad zmianą ich niekorzystnej sytuacji. Są to osoby i grupy, które nie tylko coraz lepiej orientują się w pakiecie przynależnych im form wsparcia, ale oczekują rozwiązania za nich ich problemów egzystencjalnych. Wysiłki podejmowane przez pracowników socjalnych napotykają na trudności, których nie rozumieją nie tylko potencjalni klienci pomocy społecznej, ale i decydenci polityki społecznej, nakładający kolejne obowiązki nie tylko z racji tego, że jest to grupa zawodowa o olbrzymich i zróżnicowanych kompetencjach, ale także dlatego, że brakuje pomysłu, jak oddzielać zakresy coraz to nowszych obowiązków.

Słownik języka polskiego PWN, definiuje „służbę” jako działanie w interesie czegoś lub dla czyjegoś dobra oraz bycie komuś w czymś użytecznym (PWN: 2019). Ewangelista św. Marek w zdaniu „Syn Człowieczy nie przyszedł, aby Mu służyć, lecz żeby służyć i dać swoje życie na okup za wielu” (Mk 10,45) pokazuje sens narodzenia się Syna Bożego. Jezus uzmysławia uczniom, iż prawdziwym wyrazem miłości bliźniego jest służba drugiemu człowiekowi. Sam jawi się jako „Król Sługa”, przedkładając służenie nad panowaniem, jednakże Jego służenie nie nosi znamion podporządkowania. To bardziej posługa przyjaciela, który potrafi otrzeć łzy, ale i napomnieć, czasami stanowczo, jak czynią to prawdziwi przyjaciele.

Współcześnie bycie sługą kojarzone jest z poniżeniem, odepchnięciem, byciem mniej ważnym. Często zadajemy sobie pytanie, co to znaczy dzisiaj być czymś sługą? Według wielu to nic innego, jak wykonywać wolę tego, komu się służy (Chrześcijanin 2014). Idąc tym tropem,

można się zastanawiać, w jakim wymiarze pracownik socjalny służy swoim klientom. Czy można dzisiaj być sługą, a jednocześnie realizować założenia ustaw i rozporządzeń, które „zamykają” niejako systemowe wsparcie w „karby” przepisów? Nadal wielu chce widzieć w pracownikach socjalnych nie tylko profesjonalistów, ale także tych, którzy służą, i to w sposób dosłowny. Liczne wypowiedzi płynące z obu stron potwierdzają takie oczekiwania klientów oraz wzbudzają niepokój pracowników. Ci pierwsi oczekują od pracowników socjalnych usług graniczących z „cudami”, a ci drudzy, w poczuciu bezradności, przypominają klientom o ich „miejscu w szeregu”. Oczywiście nie są to przypadki nagminne, jednakże nadal w środowisku zawodowym obecne.

Współczesne „służenie” pracowników systemu wsparcia społecznego to nie posługiwanie, ale profesjonalne towarzyszenie w taki sposób, aby klient podjął wysiłek dokonania przemiany swojej niekorzystnej sytuacji. Jednakże prawdziwa przemiana będzie mogła nastąpić dopiero wtedy, kiedy w każdym kliencie będzie się widziało osobę równą sobie w swoim człowieczeństwie, a nie kogoś niższego stanu. Z drugiej strony doświadczony dramatami klient musi odzyskać wiarę w swoje możliwości, w swoją wartość jako osoby. Towarzyszenie przez służbę domaga się także samoakceptacji pracownika socjalnego dla własnych ułomności. Praca ze świadomością posiadania własnych niedoskonałości uczy człowieka pokory; pozwala na zrozumienie doznawanych przez klienta emocji. Nie oznacza to, iż w jakiś sposób obie strony są sobie podobne, bo każdy problem jest inny i odmiennie doświadczany, jednakże może stać się fundamentem kształtującym postawy tolerancji dla odmienności.

Zakończenie

Współczesne społeczeństwo ukierunkowane jest na jednostkę silnie zmotywowaną do osiągnięcia sukcesu – daleką do okazywania słabości, a jednocześnie wystawiającą swoją prywatność na fora publiczne poprzez chociażby Internet. Dzisiejsze społeczeństwo to zaplanowane kontinuum, w którym pozostaje niewielka przestrzeń na indywidualne odmienności. Intuicja człowieka powoli stępiła swoje ostrze: zaciera się świadomość historyczna rozwoju społecznego, jego podziału, racjonalizacji i przyczyn „desakralizacji” świata (Surzykiewicz 2015: 26). Człowiek dokonuje nieustannych wyborów pomiędzy wszechobecną unifikacją systemu wartości czy sposobów postępowania a ucieczką od rzeczywistości w głąb siebie. Społeczeństwo postawiło na wyraźną polaryzację swoich struktur, a jeżeli toleruje odmienności, to tylko wtedy, kiedy te poddają się kontroli.

Pogłębiające się procesy globalizacyjne i postępujący kryzys normatywny, marginalizacja tych, którzy nie nadążają z przyczyn od siebie niezależnych lub nie chcą się podporządkować „wyścigowi szczurów”, to codzienność, w której realizuje swoją posługę pracownik socjalny. Wiarygodność tego zawodu będzie możliwa do utrzymania, kiedy profesjonalni „pomagacze” będą mogli stanąć w prawdzie, czyli w swej pracy godzić własny system wartości z założeniami etycznymi wykonywanego zawodu. Dotyczy to także innych profesji. Z drugiej strony potrzeba wrażliwości społecznej i otwarcia na możliwe dylematy etyczne, z jakimi zmagają się codziennie pracownicy socjalni w swojej pracy. Towarzystwo w przeżywanych kryzysach nie jest domeną zarezerwowaną tylko dla klientów pomocy społecznej, ale dotyczy także pracowników, dla których wsparcie społeczeństwa (środowiska lokalnego) jest nieodzownym aspektem aktywności.

Bibliografia

- Baranowska A., Wasilewska-Ostrowska K., 2014, *Dokąd zmierza praca socjalna? – na podstawie analizy tekstów prof. Ryszarda Borowicza „WHITHER SOCIAL WORK?”*, „Kultura i Edukacja”, nr 4 (204).
- Chrześcijanin, 2014, *Być slugą*, <http://jaro-prawdajedyna.blogspot.com/2014/08/byc-suga.html> (dostęp: 18.03.2019).
- Duda M., 2017, *Miesto milosrdnej predstavivosti sv. Brata Alberta v súčasnej sociálnej práci*, „Theologos“, nr 2.
- Greniuk F., 2014, *Prawo naturalne* [w:] *Wielka encyklopedia nauczania Jana Pawła II*, Wyd. POLWEN, Radom.
- Guzowski K., 2007, *Nowość humanizmu chrześcijańskiego* [w:] *Fenomen człowieka. U podstaw humanizmu chrześcijańskiego*, red. W. Granat, Wyd. KUL, Lublin.
- Hajduk A., Marek Z., Walulik A., 2019, *Towarzystwo przez służbę* [w:] *Towarzystwo (z) miłością*, red. A. Walulik, R. Ceglarek, Z. Marek, N.G. Piłkuła, Wyd. Regina Poloniae, Częstochowa.
- Kodeks Etyczny Pracowników Socjalnych i Pracowników Pomocy Społecznej*, http://federacja-socjalnych.pl/images/PDF/kodeks_etyczny.pdf (dostęp: 17.03.2019).
- Kolat-Joniak A., *Praca socjalna – wiele wymiarów*, <https://mopr.poznan.pl/artukul-o-wymiarach-pacy-soc/> (dostęp: 17.03.2019).
- Krąpiec M.A., 2005, *Człowiek – dramat osoby i natury* [w:] *Wychowanie personalistyczne*, red. F. Adamski, Wyd. WAM, Kraków.
- Niemiec B., 2014, *Godność człowieka* [w:] *Wielka encyklopedia nauczania Jana Pawła II*, Wyd. POLWEN, Radom.
- Powiat Piłski*, <https://www.facebook.com/pilskipowiat/posts/1723495721053721> (dostęp: 17.03.2013).
- Radwan-Pragłowski J., Frysztacki K., 1998, *Spoleczne dzieje pomocy człowiekowi: od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Wyd. „Śląsk” – BBS, Katowice.
- Ruszel-Esebuja J., *Planowanie kariery zawodowej w administracji publicznej i pracy socjalnej*, biurokarier.dsw.edu.pl/planowanie-kariery-zawodowej-w-administracji-

- publicznej-i-pracy-socjalnej/articles/planowanie-kariery-zawodowej-w-administracji-publicznej-i-pracy-socjalnej (dostęp: 20.03.2019).
- Służyć*, PWN, <https://sjp.pwn.pl/sjp/sluzyc;2521993.html> (dostęp: 20.03.2019).
- Solak A., *Oczekiwania kompetencyjne pracodawców wobec pracowników*, <https://rynek-pracy.pl/artykuly/oczekiwania-kompetencyjne-pracodawcow-wobec-pracownikow> (dostęp: 20.03.2019).
- Surzykiewicz J., 2015, *Religia, religijność i duchowość jako zasady osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej*, „Pedagogika Społeczna”, nr 1(55).
- Trawkowska D., 2012, *Pracownicy socjalni jako środowisko zawodowe. Portret czy portrety pracowników socjalnych?* [w:] *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce. Między służbą społeczną a urzędem*, red. M. Rymusza, Wyd. ISP, Warszawa.
- Ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004*, DzU 2018, poz. 1508.

Contemporary Social Work – Accompaniment Through Service

Abstract

As is often said, social work is not just a profession but a service for the sake of those who are experiencing life crises. Some expect fully professional services, others deep empathy toward clients. Meanwhile, social workers are ever more frequently pointing out the difficulties with reconciling these (often divergent) expectations. Among the reasons indicated for this situation are divergences connected with the processes of upbringing in families, especially problems with generational transmission and the conveyance of essential norms and values. Both social workers themselves and society are posing the question: what should a social worker (or similar professional) be like? The accepted standards of social service do not resolve these issues – the established methods and techniques of activity are not enough. This is true because in each activity there appears a particular person with his or her individual problems. This reality requires a holistic perspective – in both its material and spiritual aspect, taking into account individual experience and the social context. This attitude undoubtedly represents a characteristic element of this profession. To serve another by helping is not the same as being a servant, and accompanying does not mean doing everything for the person. These problems constitute part of a wider debate on the possible limits of professionalization from the point of view of the worker's ethical responsibilities. This article presents and analyzes results of a survey of final-year students of *Social Work* and *Family Science* studies at one of the Krakow universities, which inquired about preferred values that are important for social workers' personal lives and professional activities.

Key words: social work, values, service toward others, professionalism, professional ethics

Adrian Uljasz¹

Zakłęte rewiry Janusza Majewskiego z 1975 r. według powieści Henryka Worcella jako przykład stale aktualnej adaptacji filmowej dzieła literackiego

Streszczenie

Powieść Henryka Worcella *Zakłęte rewiry* z 1936 r. to jeden z najgłośniejszych utworów epickich z okresu międzywojennego w literaturze polskiej. Po ogłoszeniu pierwszej edycji wzbudziła ogromne zainteresowanie oraz kontrowersje jako przykład literatury środowiskowej. W utworze ukazano środowisko zawodowe pracowników zakładów gastronomicznych, głównie kelnerów. Przedstawiono krytycznie pracodawców. Autor odwołał się do osobistego doświadczenia, pracował bowiem w Krakowie w zawodzie kelnerskim. W 1975 r. powstała adaptacja filmowa – *Zakłęte rewiry* Janusza Majewskiego. Autor artykułu porównuje film i powieść. Stara się odpowiedzieć na pytanie o znaczenie filmu Majewskiego dla popularyzacji książki Worcella. Omawia recepcję tego obrazu, stale mającego odbiorców. Przywołuje opinie i pytania współczesnych widzów. Odnosi się do kwestii aktualności społecznej obu dzieł. Podkreśla uniwersalność przekazu powieściowego i filmowego – ponadczasowość i fakt, że problemy przedstawione przez twórcę pierwowzoru literackiego oraz reżysera filmowego można uogólnić, odnosząc je do wszystkich środowisk zawodowych. Porusza zagadnienie zastosowanych przez reżysera środków artystycznego wyrazu. Zwraca uwagę na problem obecności topografii Krakowa oraz innych akcentów krakowskich w książce i w adaptacji. Jako bazę źródłową, oprócz tekstu powieści i edycji filmu na DVD, wykorzystuje źródła drukowane, szczególnie materiały wspomnieniowe i dzienniki, a także recenzje prasowe. Odwołuje się również do innych źródeł audiowizualnych. Przedstawia efekty kwerendy internetowej, którą przeprowadził, badając aktualną recepcję adaptacji filmowej powieści Worcella.

Słowa kluczowe: film polski historia; film polski recepcja; adaptacje filmowe literatury; literatura polska 1918–1939 recepcja

¹ Dr hab. Adrian Uljasz, prof. UR, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, e-mail: adrianuljasz5@wp.pl, nr ORCID: 0000-0003-3831-4585.

Wstęp

W okresie międzywojennym powstała wartościowa i zarazem poczytna proza będąca reakcją na ówczesne problemy socjalne. Należały do niej utwory Poli Gojawiczyńskiej, Zbigniewa Uniłowskiego czy Marii Ukniewskiej, a w kategorii literatury dla dzieci i młodzieży m.in. powieści Haliny Górskiej. Wiele powieści i opowiadań z czasów II RP można analizować z perspektywy uniwersalnych zagadnień społecznych. Dobrym przykładem takiej literatury jest powieść Henryka Worcella *Zakłete rewiry* z 1936 r., należąca do utworów środowiskowych, modnych przed 1939 r., przedstawiająca obraz pracy kelnerów i innych osób wykonujących usługi gastronomiczne w ekskluzywnych restauracjach oraz kawiarniach. Od 1975 r. książka stała się jeszcze bardziej znana dzięki adaptacji filmowej pod tym samym tytułem, której reżyserem jest Janusz Majewski. Film Majewskiego do dziś ma licznych odbiorców i ciągle wzbudza emocje.

Autorzy dotychczasowych opracowań naukowych na temat obrazu filmowego *Zakłete rewiry* nie zwracają uwagi na uniwersalność społeczną powieści Worcella i adaptacji Majewskiego, nie traktują tej kwestii jako szczególnie istotnej. Skupiają się przede wszystkim na zagadnieniach obyczajowych oraz na sprawach związanych z formą wypowiedzi artystycznej reżysera (Wojnicka 2004: 57; Durys 2008: 365–376; Wierski 2014: 176–195).

Autor powieści *Zakłete rewiry* Henryk Worcell

Henryk Worcell to pseudonim autora powieści. W rzeczywistości nazywał się Tadeusz Kurtyka. Żył w latach 1909–1982. Pochodził ze środowiska chłopskiego. Od 1925 do 1936 r. pracował kolejno jako pomywacz, bufetowy, pikolak i kelner w restauracji przy Grand Hotelu w Krakowie na Sławkowskiej prowadzonym przez Bisanzów, ukazany w powieści *Zakłete rewiry* jako hotel Pacyfik należący do rodziny Pancerów. Później był zatrudniony w hotelowej kawiarni, a od 1931 r. w lokalu gastronomicznym Pavillon prowadzonym na krakowskim placu Szczepańskim przez Rudolfa Bizanza (J.Z. [Zawadzka] 2004: 264; Pluta 1974: 13–15; *Kalendarium...* 1979: 774–776; Worcell 1979d: 575).

Pracując w Grand Hotelu, podjął wysiłek samokształcenia, studiując literaturę piękną i dzieła filozoficzne (Worcell 1979a: 20; 1979: 16). W 1929 r. poznał jednego z gości hotelowej kawiarni Michała Chorońskiego (1904–1972), który rozpoczął wkrótce karierę literacką.

W 1933 r. ukazała się powieść Choromańskiego *Zazdrość i medycyna*, wyróżniona w tym samym roku Nagrodą Młodych Polskiej Akademii Literatury (Pluta 1974: 16; *Kalendarium...* 1979: 775; E.G. [Głębińska] 1994: 29). Choromańskiego zastanowiło, że młody kelner czyta opowiadanie Lwa Tołstoja *Sonata Kreutzerowska*. Kiedy Kurtyka pokazał gościowi prowadzony przez siebie pamiętnik, Choromański dostrzegł w autorze notatek talent literacki. Namówił go do podjęcia prób pisarskich. Pierwsze opowiadania przyszłego twórcy *Zakłętych rewirów* ocenił nisko. Zachęcił go za to do napisania powieści o pracy kelnerów (Pluta 1974: 16; *Kalendarium...* 1979: 775; Worcell 1979b: 24–26). Worcell doceniał później zainteresowanie Choromańskiego jego talentem: „Gdyby nie jego inspiracja, to może dopiero ukazujące się w owym czasie pamiętniki i takie powieści autentyki, jak *Strachy* Uknińskiej, *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy* [Sergiusza] Piaseckiego, *Dwadzieścia lat życia* Uniłowskiego albo i *Dzień rekruta* [Uniłowskiego], zachęciłyby mnie do podjęcia tematu *Zakłętych rewirów* (...). Tak się nie stało i nie mogę się zgodzić z twierdzeniem niektórych krytyków, że ten rodzaj literatury wpłynął na moją decyzję pisania powieści o kelnerach” (Worcell 1979b: 23–24). Choromański przekazywał wskazówki w listach. Doradzał zwięzłość i rzeczowość wypowiedzi (*Listy Michała Choromańskiego do Henryka Worcella* 1975: 58–69; Pluta 1979a: 632–634). W 1936 r. Kurtyka zadebiutował na łamach pisma „Pion” opowiadaniem *Dowcip kapitana Kiralyi*. Pod koniec roku oficyna Gebethner i Wolff wydała w Krakowie powieść *Zakłęte rewiry*. Druga edycja wyszła w 1939 r. (m.in. *Bibliografia publikacji* 1979: 226–227, 244–246).

W czasie okupacji hitlerowskiej autor *Zakłętych rewirów* powrócił do zawodu kelnera, pracując w zakładach gastronomicznych w Krakowie. W 1943 r. trafił na roboty przymusowe do Meissen w Niemczech (m.in. *Kalendarium* 1979: 777–778; Worcell 1979c: 211–215). Po II wojnie światowej mieszkał na Dolnym Śląsku. W 1957 r. w Krakowie nakładem Wydawnictwa Literackiego wyszło pierwsze powojenne wznowienie *Zakłętych rewirów*. W tym samym roku autor zamieszkał we Wrocławiu, gdzie pozostał do śmierci (*Kalendarium...* 1979: 777–778; J.Z. [Zawadzka] 2004: 264).

Po wojnie rozwinął dorobek prozatorski. Był też autorem tekstów publicystycznych i wspomnieniowych. Największe osiągnięcie pisarza z czasów Polski Ludowej to opowiadania, wydane w autorskim tomie *Najtrudniejszy język świata* (pierwsza edycja – 1965 r.), podejmujące temat polskiego osadnictwa i wysiedleń Niemców na ziemiach odzyskanych (m.in. *Bibliografia publikacji...* 1979: 228–241).

Historia powstania filmu Janusza Majewskiego według powieści Henryka Worcella

Reżyser filmu *Zakłęte rewiry* Janusz Majewski jest znany jako wybitny twórca kinowych i telewizyjnych wersji literatury pięknej. Pracę nad adaptacją powieści Worcella nieprzypadkowo podjął po ukończeniu *Zazdrości i medycyny* z 1973 r. na motywach książki Choromańskiego. We wspomnieniach poświęconych obrazowi według prozy Worcella podkreślił zależność między obu filmami (Majewski 2006: 177; *Suplement* 2006: 414–415). Zdecydował się nakręcić adaptację *Zakłętych rewirów*, ponieważ fabuła dawała się opowiedzieć językiem filmu (*Spotkanie z Januszem Majewskim*). Ta deklaracja reżysera specjalizującego się w adaptacjach filmowych ojczystej prozy jest wiarygodna. Majewski, wybierając powieść jako podstawę filmu, kierował się względami artystycznymi oraz ponadczasowością podjętych przez pisarza problemów społecznych. Nie miał intencji politycznych, na pewno nie zależało mu na demitologizacji obrazu II Rzeczypospolitej w polskim społeczeństwie. Zrealizował *Zakłęte rewiry* po *Zazdrości i medycynie* z uwagi na związki biograficzne między Choromańskim a Worcellem oraz wpływ Choromańskiego na początek kariery literackiej autora powieści z 1936 r.

Film *Zakłęte rewiry* z 1975 r. mieści się w światowym nurcie kina retro, modnym od lat 70. XX w. W tym samym okresie, bo w 1974 r., powstało np. znane amerykańskie dzieło filmowe: *Wielki Gatsby* Jacka Claytona ze scenariuszem Francisa Forda Coppoli według powieści Francisa Scotta Fitzgeralda z 1925 r. pod tym samym tytułem. Adaptacja Coppoli i Claytona była w PRL w dystrybucji od końca 1974 r. Polskie filmy z lat 70. i późniejsze, z akcją w okresie międzywojennym, jak *Zakłęte rewiry* Majewskiego, *Hallo, Szpicbródka* Mieczysława Jahody (1978 r.), *Vabank* (1981) i *Vabank 2* (1984) Juliusza Machulskiego, *Lata dwudzieste, lata trzydzieste* Janusza Rzeszewskiego (1983, premiera – 1984), serial telewizyjny Jana Rybkowskiego i Marka Nowickiego *Kariera Nikodema Dyzmy* (1980 r.) (adaptacja powieści Tadeusza Dołęgi Mostowicza z 1932 r.), stanowią krajowy przejaw zagranicznej tendencji kinematograficznej (m.in. Kołodyński 1983: 17–20).

Zakłęte rewiry powstały w połowie lat 70. jako koprodukcja polsko-czechosłowacka. Autorem scenariusza był Pavel Hajný. Produkcją kierowali Tadeusz Drewno i Jan Šuster. Funkcję drugiego reżysera pełnili Halina Garus oraz Miroslav Dvoraček. Operatorem był Miroslav Ondříček. Za montaż odpowiadała Elżbieta Kurkowska. Scenografię zaprojektowali Tadeusz Wybult i Milan Nejedly we współpracy z Janu-

szem Sosnowskim, a dekoracją wewnątrz zajął się Maciej Maria Putowski. Kostiumologami byli Teodor Pistek i Ewa Braun. Oprawę muzyczną skomponował Jerzy Matuszkiewicz. W filmie wystąpili polscy i czechosłowaccy aktorzy grający na planie po polsku i po czesku. Kwestie czeskie zostały później zastąpione polskim dubbingiem (*Suplement...* 2006: 416–417; Nowak 1975: 7, opis filmu Janusza Majewskiego *Zakłęte rewiry*). Sceny w restauracji i kawiarni hotelu Pacyfik nakręcono we wnętrzach jednej z restauracji w stolicy Czechosłowacji Pradze. Część sytuacji, między nimi sceny uliczne, zrealizowano w Krakowie (Majewski 2006: 180–182, 194; *Suplement* 2006: 417; Kurz 2010). Realizację zdjęć zakończono w grudniu 1974 r. w Pradze (*Bal sylwestrowy* 1975: 2).

Reżyser konsultował scenariusz z Worcellem (*Spotkanie z Januszem Majewskim*), który z satysfakcją notował w dzienniku informacje o rozmowach z producentem i reżyserem (Worcell 1979e: 708–717, 719). W tym samym okresie Jerzy Sztwiertnia reżyserował film *Grzech Antoniego Grudy* na podstawie opowiadań Worcella, ukończony w 1975 r. Prozaik wysoko ocenił stosunek Majewskiego do siebie na tle zachowania Sztwiertni, stwierdzając 13 lipca 1974 na kartach dziennika: „żeby mnie ktoś powiadomił, chociażby z grzeczności, że przystępują do filmowania – nie! Jakże inaczej postąpił Janusz Majewski, który nie tylko list przysłał, ale i osobiście mnie odwiedził i scenariusz doręczył” (Worcell 1979e: 719).

W numerze 44 czasopisma „Film” z 1974 r. ukazał się reportaż na temat prac nad filmem Majewskiego ilustrowany fotografiami z planu. Reporter trafnie podkreślił, iż powieść stanowi „oskarżenie wyzysku i poniżania ludzi” (ed 1974: 6–7).

Pod koniec 1974 r. autor filmowanego utworu odwiedził na zaproszenie reżysera plan filmowy (Majewski 2006: 191–192; *Spotkanie z Januszem Majewskim; Janusz Majewski i Marek Kondrat opowiadają o filmie*). Zanotował w dzienniku wrażenia z wyjazdu: „Bardzo, bardzo jesteśmy zadowoleni z czterodniowego pobytu w Pradze. Poznałem Wilhelmiego, Maklakiewicza, Pawlickiego, Kondrata i świetnego aktora czeskiego Čestimira Řandę, który gra starego Pancera, i scenarzystę Pawła Hajnego. Widziałem nagrywanie epizodów na korytarzu kuchennym i w kancelarii starego Pancera, (...) pokazano nam fragmenty filmu, już widzę, że będzie dobry, i Majewski jest zadowolony ze współpracy z Czechami. Film (...) może wejść na ekrany w maju” (Worcell 1979e: 721).

Na początku 1975 r. we wrocławskim piśmie „Wiadomości” ukazała się publikacja pisarza o odwiedzinach na planie filmowym. Worcell wspominał z zachwytem praskie zabytki i plenery. Relacjonując obserwację kręcenia scen w restauracji, napisał żartobliwie: „jeden z aktorów

grających kelnera pół godziny nakładał gościowi szynkę z półmiska na talerz. Do luzu z taką robotą – musiał wielokrotnie powtarzać tę czynność, zanim nie nabył kelnerskiej wprawy”. Na temat Marka Kondrata, grającego Romka Boryczkę, czyli głównego bohatera *Zaklętych rewirów*, będącego literackim porte-parole autora, pisał: „przyglądam się młodemu aktorowi jakby sobie samemu, temu sprzed wielu lat, czyli Romanowi Boryczce. Bardzo podobny” (Worcell 1979g: 567–571).

Promocji obrazu Majewskiego dobrze służył przedpremierowy październikowy numer miesięcznika „Kino” z 1975 r. („Kino” 1975, nr 10), zawierający na pierwszej i czwartej stronie okładki duże fotosy z filmu.

Film *Zakłete rewiry* z 1975 r. i jego recepcja w Polsce Ludowej

Premiera *Zaklętych rewirów* odbyła się pod koniec listopada 1975 r. (m.in. Pluta 1979: 769; *Kalendarium...* 1979: 782; *Suplement...* 2006: 416) w kinie Skarpa w Warszawie, z udziałem autora powieści, reżysera oraz części polskich i czeskich wykonawców. Widzowie, rozmawiając między sobą, oceniali film jako najbardziej udane dzieło Majewskiego, a rolę Romana Wilhelmiego, grającego kelnera Fornalskiego, uznawali za najlepszą kreację aktora. Po seansie pisarz, realizatorzy i aktorzy spotkali się na bankiecie w restauracji hotelu Forum. Worcell rozmawiał z czeskim artystą Romanem Skamene, grającym Fryca Jockmana (Worcell 1976a: 1, 113), mającego za pierwowzór Fryderyka Rebmana, który pracował w Krakowie w zawodzie kelnera jeszcze długo po II wojnie światowej. W tym samym miesiącu Worcell zaszczylił swą obecnością również łódzką premierę *Zaklętych rewirów* (Pluta 1974: 202–203; 1979a: 634; Worcell 1976: 27).

Film *Zakłete rewiry* zgodnie z deklaracją reżysera ma taką samą wymowę jak powieść Worcella, pomimo skrótów w fabule (*Spotkanie z Januszem Majewskim*) koniecznych z punktu widzenia narracji filmowej. Wymowy adaptacji w porównaniu z oryginałem nie zmieniły także inne różnice. Prologiem do powieści jest egzamin na kelnera składany przez Romana Boryczkę przed komisją, przedstawiony w filmie zgodnie z logiką rozwoju akcji, czyli w późniejszej części fabuły (Worcell 1979f: 17–21; *Zakłete rewiry* – film). Adaptacja filmowa rozpoczyna się pierwszą sceną pierwszego rozdziału powieści, gdy Roman Boryczko (Marek Kondrat) wchodzi na restauracyjne podwórko, szukając pracy. Reżyser i aktor dobrze oddają klimat pierwszych zdań następujących po prologu: „Pewnego wieczoru na podwórzu hotelu Pacyfik zjawił się chłopiec

w polatanych butach i celtowych spodniach. Stąpał powoli, jak gdyby badał grunt pod nogami i rozglądał się wokoło” (Worcell 1979f: 22; *Zakłęte rewiry* – film). Janusz Majewski dopisał scenę, w której Romek, przychodząc pierwszy raz do restauracji, widzi, jak kelner Fornalski (Roman Wilhelmi) wygania, kopie i obrzuca wyzwiskami pracownika wyrzuconego z pracy, przez co zostaje podkreślone, że osoba grana przez Wilhelmię to główna negatywna postać fabuły. Ostatnia scena adaptacji, nieobecna w pierwowzorze literackim, stanowi doskonale zamknięcie dramaturgiczne akcji: Roman po złożeniu u pracodawcy wypowiedzenia wychodzi z hotelu przez bramę, przez którą wchodził w pierwszej scenie. Na początku filmu brama zostaje przez niego otwarta ze zgrzytem, a na końcu obrazowi towarzyszy odgłos zamykania. Obraz Majewskiego jest nacechowany realizmem bliskim dokumentalizmowi, co przejawia się m.in. ciasnotą panującą w kuchni, kontrastem stonowanej kolorystyki z żywymi, naturalnymi kolorami detali, np. warzyw, mięsa i innego jedzenia widocznego na stołach kuchennych. To samo można powiedzieć na temat scen w restauracji, na co wpływa stylowa dekoracja wnętrza. Filmowa przestrzeń ma prawie zamknięty charakter, większość akcji rozgrywa się bowiem w restauracji i kawiarni Pacyfik, reżyser ukazuje interakcje między osobami składającymi się na personel oraz kelnerami i gośćmi. W filmie brakuje realiów topograficznych Krakowa (*Zakłęte rewiry* – film). Nieco więcej znalazło się ich w powieści, Worcell wspomina m.in. Rynek, Planty, dworzec kolejowy, budynek Akademii Sztuk Pięknych, plac Dominikański z kościołem Dominikanów (Worcell 1979f: m.in. 255–257). Krakowski dworzec kolejowy jest też jednym z miejsc akcji w filmie Majewskiego, ale widz nieświadom, w jakim mieście rozgrywają się wydarzenia, nie rozpozna dworca w Krakowie. Reżyser wprowadza za to bardzo wyraźny akcent krakowski w scenie z balu sylwestrowego w restauracji Pacyfik, kiedy słyszymy melodię Hejnału Mariackiego graną przez orkiestrę restauracyjną (*Zakłęte rewiry* – film).

Do pierwszych scen dzieł Worcella i Majewskiego należy obraz czyszczenia tacek przez Romana Boryczkę (Worcell 1979f: 23–24; *Zakłęte rewiry* – film). W filmie inaczej niż w powieści pokazano scenę pobicia Romka i drugiego pracownika przez Albina Pancera (rola Michała Pawlickiego). Albin Pancer to bratanek właściciela, zarządzający restauracją. W obrazie Majewskiego bije on obu pracowników bufetu jednocześnie, w książce zaś – kolejno (Worcell 1979g: 39–44; *Zakłęte rewiry* – film).

Bardziej istotna różnica polega na tym, że Majewski na ogół ukazuje Romka Boryczkę w lepszym świetle niż Worcell sam siebie w powieści. U Majewskiego wizyta w domu publicznym, należąca do najważniej-

szych fragmentów filmowej opowieści, kończy się rezygnacją Boryczki z usługi połączonej z pozostawieniem wynagrodzenia (*Zakłęte rewiry* – film). Twórca filmu odwołał się w części zasygnalizowanej sceny do wspomnień o własnym dojrzewaniu erotycznym, jakiego doświadczał krótko po II wojnie światowej w Przeworsku na Podkarpaciu, gdzie mieszkał z rodzicami (Majewski 2001: 78–79). W powieści analogiczny fragment nie stanowi odrębnej sceny. Narrator jedynie wspomina o odwiedzinach dojrzewającego erotycznie bohatera u prostytutki, ale za to zaznacza, iż Boryczko skorzystał z jej usług, nie odczuwając przyjemności (Worcell 1979g: 105). Reżyser zrezygnował ze sfilmowania innych powieściowych spotkań bohatera z prostytutkami (Worcell 1979f: 105; *Zakłęte rewiry* – film).

W filmowej scenie pobicia pikolaka Henka przez Fornalskiego, podejrzewającego, że chłopak nabił na jego niekorzyść rachunek na kasie, Romek przyznaje się, że to on jest winny i przejmuje rądy (*Zakłęte rewiry* – film). Pierwowzorem powieściowego Henka jest kelner Jan Skrzypek, jeszcze żyjący, ale już jako emeryt, gdy film *Zakłęte rewiry* wszedł na ekrany kin (Worcell 1976: 27). W powieści Romek nie postępuje tak, jak w filmie, widząc, jak Fornalski bije pikolaka Adasia (Worcell 1979f: 71–72). Nieznaczące różnice dotyczą też kwestii wygłaszanych przez powieściowego i filmowego Fornalskiego, poprzedzających brutalną sytuację. Worcell włożył kelnerowi w usta słowa „Który z was, sukinsyny, to zrobił?” i „Który z was, sukinsyny, rżnie na kasie?”, a Wilhelmi pyta jeszcze bardziej dosadnie: „Który z was, sukinsyny, to zrobił?” oraz „Który sukinsyn rżnie mnie na kasie?” (Worcell 1979f: 71; *Zakłęte rewiry* – film). Zmiana w drugim zdaniu to pomysł samego Wilhelmi (Rychcik 2016: 227–228), co świadczy o spontaniczności aktorskiej interpretacji postaci. Twórca filmu w celu wzmocnienia negatywnego wizerunku postaci Fornalskiego wkłada w jego usta nieobyczajną wypowiedź w scenie egzaminu kelnerskiego, podczas którego Fornalski jest członkiem komisji. W powieści podobne słowa mówi inny egzaminator (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 20–21).

Filmowe okoliczności odejścia Romana z pracy w Pacyfiku są w niewielkim stopniu podobne do powieściowych. Bohater w obu przypadkach wymyśla napastliwemu pijanemu gościowi. W filmie, przeciwnie niż w fabule stworzonej przez Worcella, nie bije kelnera Maksa podlizującego się pracodawcom. Twórca adaptacji wprowadził wątek przekrętów robionych przez Fornalskiego (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 277–296).

Reżyser złągodził scenę pobicia Romka przez starego Pancera względem opisu powieściowego. Zgodnie z informacją z utworu wyeks-

ponował zakazywanie przez pracodawcę osobom z kobiecej i męskiej części personelu wzajemnych intymnych kontaktów z obawy o obniżenie efektywności pracy. Tak samo wyraźnie jak w fabule powieści ukazał miłość między Romkiem a Helą, graną przez Stanisławę Celińską (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 75–76, 111–112, 223–226, 232–239). Pancerowie w obu wersjach przeżyć Boryczki biją młodocianych pracowników oraz tolerują bicie pikolaków przez kelnerów (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 17–296).

Twórca filmu wprowadził scenę, w której Roman, już jako kelner, uderza w twarz pikolaka, choć taka sytuacja nie znalazła się w utworze Worcella (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 17–296), co stanowi wyjątek od zasady prezentowania bohatera korzystniej, niż uczynił to pisarz. Tym samym Majewski czyni jego postać wiarygodną, bo mającą wady, a zarazem bardzo silnie akcentuje demoralizujący wpływ pracodawców – Pancerów na pracowników.

Autor wstępu do wydania wyboru powieści Worcella z 1979 r., Mieczysław Orski, zwrócił uwagę, że pisarz kładł w swej twórczości nacisk na sprawy etyczne (Orski 1979: 12), co w *Zakłętych rewirach* sprowadza się do zagadnienia stosunku pracodawców do pracowników i kształtowania relacji międzyludzkich w środowisku pracy. Majewski uwydatnił etyczny wymiar fabuły, każąc Romanowi złożyć wypowiedzenie i wyjść z hotelu Pancerów tą samą bramą, przez którą bohater wszedł tam pierwszy raz, poszukując pracy. Boryczko, grany przez Marka Kondrata, odchodzi z restauracji Pancerów, nie godząc się na panujące w niej stosunki międzyludzkie.

Orski dostrzegł u pisarza „realizm satyryczny” (Orski 1979: 14). Wbrew wywodom badacza twórczości Worcella w pierwszej książce pisarza nie widać jednak wyraźnej skłonności do satyry. Autor ukazuje negatywne cechy postaci bez przerysowania (Worcell 1979f: 17–296). Nieco większym zacięciem satyrycznym wykazali się Janusz Majewski i aktor Włodzimierz Boruński w epizodycznych scenach z klientem mającym pretensje do restauracyjnego personelu. Karykaturalne jest naśladowanie przez Worcella naleciałości niemieckiej mowy w sposobie mówienia starego Pancera, zdecydowanie osłabione w wersji Majewskiego (*Zakłęte rewiry* – film).

Powieściowy Fryc Jockman, w przeciwieństwie do filmowego, nie podejmuje próby samobójstwa (*Zakłęte rewiry* – film; Worcell 1979f: 277–296). Reżyser wprowadził ten wątek, chcąc nadać narracji filmowej bardziej spektakularny, wyrazisty charakter w porównaniu z powieściową, by silnie wpłynąć na emocje widzów.

Dobra strona polsko-czechosłowackiej produkcji to muzyka Jerzego „Dudusia” Matuszkiewicza. Jazzowa warstwa muzyczna filmu jest naturalna, ponieważ słyszymy ją głównie jako muzykę wykonywaną w restauracji i płynącą z płyty odtwarzanej w pokoju, w którym spotykają się Romek i Hela. W filmie nie widzimy restauracyjnej orkiestry, której opisów nie brak w książce. Przy dialogu Kondrata i Celińskiej oprawa muzyczna pomaga w budowaniu lirycznego nastroju. Jako tło do pierwszej i ostatniej sceny dzieła Majewskiego wzmacnia dramatyczne przesłanie filmu (*Zakłęte rewiry* – film). Reżyser, wspominając pracę nad *Zakłętymi rewirami*, mówił o swej miłości do jazzu (*Spotkanie z Januszem Majewskim*).

Zakłęte rewiry wzbudziły zainteresowanie polskiej prasy, w której otrzymały pozytywne recenzje (Wertenstein 1975: 5–7; Eberhardt 1975: 8–11; Mętrak 1975: [9]; Kałużyński 1975: 8; Toeplitz 1976: 97–100; (kp) 1981: 18–19) oraz wywiady z reżyserem (*Zakłęte rewiry. Rozmowa z Januszem Majewskim* 1975: [14]–[15]) i z Markiem Kondratem (*Wszystkie niepokoje* 1975: [18]–[19], *Potrzeba wyboru* 1976: 67–68). Krzysztof Teodor Toeplitz ocenił z entuzjazmem rolę Romana Wilhelmięgo, mającą według niego tragiczny podtekst, pomimo wulgarnych i brutalnych zachowań Fornalskiego, jako „kreację tej klasy, za którą daje się «Oscary»” (Toeplitz 1976: 100).

Film według powieści Worcella został wyróżniony wieloma nagrodami dla realizatorów i aktorów w Polsce i za granicą (*Suplement...* 2006: 417; Rychcik 2016: 297; Demidowicz 1997: 86; opis filmu Janusza Majewskiego *Zakłęte rewiry*).

Sam Henryk Worcell również ocenił film wysoko, czemu dał wyraz w publikacjach prasowych. W artykule zamieszczonym we wrocławskiej „Odrze” stwierdził: „Niedawno uświadomiłem sobie, jak inna była reakcja kelnerów na książkę *Zakłęte rewiry*, a inna na film pod tym samym tytułem. Bo książka mówiła o ludziach żyjących, «szkalowała» ich bezpośrednio, a film przedstawia świat jakby zamierzchły i ludzi, których już nie ma. Nawet ci, którzy jeszcze żyją i patrzą na swoje ekranowe sobowtóry, nie bardzo się z nimi utożsamiają (...). Rzadki to wypadek, by prototypy powieściowe mogły oglądać jakby siebie samych na ekranie. Zauważyłem, że kelnerzy po obejrzeniu filmu inaczej się teraz do mnie odnoszą niż po przeczytaniu książki. I nie tylko dlatego, że zobaczyli, ile wycierpiałem od Fornalskiego i od starego Pancera. Czas robi swoje, książka «historyczniej», a jej autor to trochę jakby chodzący antyk, taki starszy, może nawet szanowny pan, któremu wiele można wybaczyć” (Worcell 1976: 27). W innej wypowiedzi wyjaśnił różnice między fabułą powieści i filmu a osobistymi przeżyciami z Grand Hotelu (Worcell 1975: 10).

W latach 70. pisarz często występował na spotkaniach z publicznością towarzyszących projekcjom. Chwalił wtedy adaptację Majewskiego (Pluta 1979: 769). W Dyskusyjnym Klubie Filmowym w Pałacu Kultury w Dąbrowie Górniczej prowadzący dyskusję tendencyjnie porównał postać Romka Boryczki z rewolucjonistami. Spontaniczne pytania i wypowiedzi widzów padające na tym i innych spotkaniach dotyczyły często stosunku fabuły powieściowej i filmowej do rzeczywistości, w tym względnego wyidealizowania Romka przez Majewskiego, oraz związku scen z prostytutką i z baronem Humaniewskim ze wspomnieniami Worcella (Worcell 1979d: 574–576; 1975: 10). Autor powieści napisał na łamach „Wiadomości” na temat zainteresowania młodych osób wątkami erotycznymi: „Do diabła (...) czy nie dostrzegacie innych, ważniejszych problemów, tak widocznych w tym filmie? Tylko sex ich fascynuje” (Worcell 1975: 10). Zainteresowanie erotyką to częste zjawisko wśród odbiorców produkcji filmowych, a w wypadku filmu Majewskiego faktycznie mogło przesłonić wielu odbiorcom inne zagadnienia podjęte przez pisarza i reżysera. W 1975 r. pisarz spotkał się z widownią na seansie w klubie studenckim Simpleks we Wrocławiu (Worcell 1979e: 736).

Zakłęte rewiry obejrzeliczni widzowie. Do końca czerwca 1977 r. było to 802 tysiące osób (Pluta 1979: 769). Liczba odbiorców powiększyła się na późniejszych pokazach. Na jej wzrost wpłynęły też emisje telewizyjne.

Współczesny odbiór filmu Janusza Majewskiego

Współcześnie film Majewskiego jest dostępny na płytach DVD, uważany i komentowany przez recenzentów (Chrzan 2005: 83; *Zakłęte rewiry* 2005: 64). Dzieło ma też wersję z audiodeskrypcją i napisami opublikowaną na portalu filmowym adapter.pl (*Zakłęte rewiry* – film – wersja z audiodeskrypcją).

W 1999 r. powstał polski film dokumentalny poświęcony adaptacji książki Worcella, zatytułowany *Já mám hlád. O «Zaklętych rewirach» Janusza Majewskiego*, mający za reżyserów i scenarzystów Grzegorza Jankowskiego oraz Jacka Szczerbę (opis filmu Grzegorza Jankowskiego i Jacka Szczerby).

Film z 1975 r. do dziś gromadzi przed ekranami wiernych odbiorców i ciągle wzbudza emocje. Według słów Marka Kondrata z 2007 r. obraz ten nic nie stracił na świeżości (*Janusz Majewski i Marek Kondrat opowiadają o filmie*) ze względu na uniwersalność problematyki. Jako kontekst odbioru istotny jest ponadczasowy problem atmosfery między-

ludzkiej w środowisku pracy, co odnosi się nie tylko do firm gastronomicznych i hoteli, ale też do innych kręgów zawodowych. Kwestie etyczne poruszone przez Worcella i Majewskiego są związane ze stosunkiem pracodawców do pracowników i atmosferą między pracownikami, czyli sprawą ważną we wszystkich profesjach.

O emocjonalności współczesnego odbioru *Zakłetych rewirów* świadczy dyskusja na temat filmu tocząca się na portalu filmweb.pl w 2016 r. Internauci wysoko oceniają wartość artystyczną dzieła. Rozmawiają o problemach etycznych podjętych przez Worcella i Majewskiego, odnosząc je do codziennej rzeczywistości. Cytują najważniejsze kwestie i analizują wybrane sceny. Niektórzy informują, że czytali powieść. Między dyskutantami są pracownicy restauracji czy kawiarni, utożsamiający się z Romkiem Boryczką (Dyskusja internautów). Na filmweb.pl nie brak także recenzji filmu Majewskiego. Autor podpisany Katedra przekonuje o ponadczasowości dzieła. Według niego z fabułą można się utożsamiać niezależnie od miejsca zatrudnienia (Katedra 2016). Film spodobał się też recenzentowi o nicku Krabojad (Krabojad 2017).

Widzowie zatrudnieni w gastronomii i inni chętnie zadawali pytania reżyserowi na spotkaniu po projekcji w kinie Iluzjon w Warszawie w 2016 r. Spotkanie prowadziła Natalia Chojna. Osoby z publiczności pytały m.in. o upadek kultury zawodu kelnera w czasach Polski Ludowej, trudności w dwujęzycznej grze aktorów na planie filmowym, sytuację w domu publicznym. Janusz Majewski podkreślał, że odbiór filmu w innych krajach, w tym w USA, był równie dobry jak w Polsce czy Czechach ze względu na uniwersalność tematyki (*Spotkanie z Januszem Majewskim*; Majewski 2006: 202–215).

Zakończenie

Filmoznawcy i publicyści określają *Zakłete rewiry* jako główne osiągnięcie twórcy (Wojnicka 2004: 57; Zawisliński 2015: 76), z czym można się zgodzić, biorąc pod uwagę recepcję filmu. Trzeba zaznaczyć, że Majewski to także reżyser innych produkcji, równie wartościowych artystycznie. Należą do nich *Sprawa Gorgonowej* (1977 r.), serial telewizyjny *Królowa Bona* (1980 r.) i komedia *C.K. Dezerterzy* (1985 r.), stanowiąca adaptację powieści Kazimierza Sejdy pod tym samym tytułem. Ostatniemu filmowi w żaden sposób nie dorównuje próba kontynuacji z 1998 r. – *Złoto dezerterów*, będąca produkcją „pod publikę”. Reżyser powrócił do wysokiego poziomu obrazem *Excentrycy, czyli po słonecznej stronie ulicy* z 2015 r. z muzyką Wojciecha Karolaka, według

powieści Włodzimierza Kowalewskiego, dając wyraz swej fascynacji jazzem jeszcze bardziej niż wtedy, gdy współpracował z Jerzym Matuszkiewiczem. W *Excentrykach* wprawdzie nie ustrzegł się mało wybrednego poczucia humoru, ale film ma nieporównywalnie wyższy poziom niż nieudane, a mimo to nagradzane *Złoto dezertarów*.

Film *Zakłęte rewiry* zasłużył zaowocował popularyzacją powieści Worcella z 1936 r., będącej jednym z największych wydarzeń w życiu literackim II RP oraz wybitnym osiągnięciem w dziedzinie prozy realistycznej. Obraz dotąd jest aktualny z uwagi na tematykę społeczną – uniwersalną bez względu na epokę i środowisko zawodowe, w jakich toczy się fabuła powieściowa i filmowa.

Uniwersalność i ponadczasowość polegają na podjęciu przez reżysera pod wpływem tekstu literackiego problemów etycznych związanych ze stosunkiem pracodawców do pracowników, a także relacji między samymi pracownikami we wszystkich zawodach, dawniej i współcześnie, niezależnie od zmian gospodarczych i społecznych, do jakich dochodziło w Polsce i Europie od lat trzydziestych XX w. do 1989 r. Widzowie, oglądając sceny z filmu, myślą o sytuacjach z innych kręgów fachowych niż pokazywany na ekranie. Dzieje się tak, ponieważ powieść i film dotyczą w dużej mierze kwestii poszanowania godności jednostki w środowisku pracy, istotnej dla każdego czytelnika i widza cechującego się wrażliwością społeczną, a jeśli nawet jej pozbawionego, to obawiającego się złego traktowania w swym miejscu zatrudnienia, obecnym lub przyszłym. Powieść i film, poruszające problematykę atmosfery międzyludzkiej w środowiskach zawodowych, odnoszą się do zasadniczych spraw bytowych, niezmiernie ważnych w życiu wszystkich ludzi, niezależnie od tego, w jakim okresie historycznym żyli lub żyją.

Na ponadczasowy charakter dzieła Majewskiego wpływa odwołanie się przez artystę do emocji odbiorców, które są dostrzegalne m.in. w dyskusjach internetowych nad adaptacją. Obraz nie byłby emocjonalnie odbierany przez widzów ani postrzegany przez nich jako stale aktualny, gdyby nie miał wysokiej wartości artystycznej, osiągniętej dzięki realizatorom i wykonawcom.

Bibliografia

- Bal sylwestrowy w «Zakłętych rewirach»*, 1975, „Film”, nr 1.
Bibliografia publikacji Henryka Worcella i o Henryku Worcellu za lata 1936–1973, 1979
[w:] J. Pluta, *Okrucy eposi. Proza Henryka Worcella*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
Chrzan O., 2005, *Zakłęte rewiry...*, „DVD Video Magazyn”, nr 5–6.

- Demidowicz K., 1997, *Mężczyzna pod presją*, „Film”, nr 8.
- Durys E., 2008, *Introdukcja w świat męski. „Zakłęte rewiry” Janusza Majewskiego* [w:] *Kino polskie – reinterpretacje. Historia – ideologia – polityka*, red. K. Klejsa, E. Nurczyńska-Fidelska, Wydawnictwo Rabid, Kraków.
- Eberhardt K., 1975, *Niekonwencjonalna szkoła życia*, „Kino”, nr 11.
- (ed), 1974, *Zakłęte rewiry*, zdjęcia R. Sumik, „Film”, nr 44.
- E.G. [E. Głębińska], 1994, *Choromański Michał 1904–1972* [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury*, red. J. Czachowska, A. Szałagan, t. II: C–F, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- J.Z. [J. Zawadzka], 2004, *Worcell Henryk 1909–1982* [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury*, red. J. Czachowska, A. Szałagan, t. IX: W–Z, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- (kp), 1981, *Młody Romek i „Zakłęte rewiry”*, „Filmowy Serwis Prasowy”, nr 16, (polski przekład recenzji W. Buriakowa, wydrukowanej w nr 2 czasopisma „Kino” z 1981 r., wydawanego w Rydze).
- Kalendarium życia i twórczości Henryka Worcella*, 1979, oprac. J. Pluta [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane*, wybór i opracowanie J. Pluta, t. 3: *Pogranicza, Opowieści autobiograficzne, Z listów Marii Kasprowiczowej, reportaże, artykuły, felietony, Z Dziennika (1964–1977)*, wstęp i komentarze J. Pluta, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kałużyński Z., 1975, *Człowiek obsługuje człowieka*, „Polityka”, nr 49, s. 8.
- Katedra, 2016, *Uniwersalnie o robocie*, <http://www.filmweb.pl/reviews/Uniwersalnie-+o+robocie-19083> (dostęp: 11.01.2017).
- Kołodzyński A., 1983, *Kierunek – retro z zakrętami*, „Kino”, nr 1.
- Krabojad, 2017, *Klasa z pazurem*, <http://www.filmweb.pl/reviews/Klasa+z+pazurem-7867> (dostęp: 11.01.2017).
- Kurz I., 2010, *Wprowadzenie do analizy filmu „Zakłęte rewiry”*, <http://www.akademiapolskiegofilmu.pl> (dostęp: 15.12.2016) (wykład wygłoszony 3.11.2010 r. w ramach Akademii Polskiego Filmu).
- Listy Michała Choromańskiego od Henryka Worcella (1930–1936)*, 1975, podał do druku, wstępem i przypisami opatrzył J. Pluta, „Nowy Wyrz. Miesięcznik Literacki Młodych”, nr 9.
- Majewski J., 2001, *Retrospektywka*, Muza, Warszawa.
- Majewski J., 2006, *Ostatni klaps. Pamiętnik moich filmów*, Wydawnictwo Autorskie Katarzyna Grochola, Warszawa.
- Mętrak K., 1975, *Od kuchni*, „Film”, nr 48.
- Nowak K.J. (oprac.), 1975, *Zakłęte rewiry*, „Filmowy Serwis Prasowy”, nr 18.
- Orski M., 1979, *Prostaczek w salonach Circe* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane*, wybór i opracowanie J. Pluta, t. 1: *Powieści. Zakłęte rewiry. Wyspa starej Tekli. Pan z prowincji*, wstęp M. Orski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pluta J., 1974, *Okruchy epopei. Proza Henryka Worcella*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pluta J., 1979, *Nota edytorska* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Pluta J., 1979a, *Nota edytorska. Komentarze* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 1...
- Potrzeba wyboru. Rozmowa z Markiem Kondratem*, rozmawiał A. Kołodzyński, 1976, „Film”, nr 34.
- Rychcik M., 2016, *Roman Wilhelmi. Biografia*, Axis Mundi, Warszawa.

- Suplement. Szczegółowe dane techniczne omawianych filmów na podstawie internetowej bazy danych Państwowej Wyższej Szkoły Filmowej i Telewizyjnej w Łodzi, 2006* [w:] J. Majewski, *Ostatni klaps...*
- Toeplitz K.T., 1976, „Sala” i „zaplecze”, „Miesięcznik Literacki”, nr 2.
- Wertenstein W., 1975, *Sekrety mądrej precyzji*, „Kino”, nr 11.
- Wierski D., 2014, *Zakłete rewiry Janusza Majewskiego według Henryka Worcella. Od portretu środowiskowego do opowieści o inicjacji i przeszłości* [w:] *Od Mickiewicza do Masłowskiej. Adaptacje filmowe literatury polskiej*, red. T. Lubelski, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Wojnicka J., 2004, *Janusz Majewski – literatura i styl* [w:] *Autorzy kina polskiego*, [t. 1], red. G. Stachówna, J. Wojnicka, Wydawnictwo Rabid, Kraków.
- Worcell H., 1975, *W „Grandzie” i w „Grand Hotelu”*, „Wiadomości”, nr 49.
- Worcell H., 1976, *Bisanjum*, „Odra”, nr 12.
- Worcell H., 1976a, *Frykasy z „Forum”*, „Wiadomości”, nr 6.
- Worcell H., 1979, *Jak zacząłem pisać* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979a, *Od autora* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979b, *Od „Grandu” do „Pacyfiku”* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979c, *Pisarz nie jest od tego* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979d, *Wieczór przy świecach* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979e, *Z dziennika (1964–1977)* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 3...
- Worcell H., 1979f, *Zakłete rewiry* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane...*, t. 1...
- Worcell H., 1979g, *Znów jestem kelnerem* [w:] H. Worcell, *Dziela wybrane*, t. 3...
- Wszystkie niepokoje. Rozmowa z Markiem Kondratem*, rozmawiała E. Smoleń-Wasilewska, 1975, „Film”, nr 50.
- Zakłete rewiry*, 2005, „Video & DVD Reporter”, nr 5–6.
- Zakłete rewiry. Rozmowa z Januszem Majewskim*, rozmawiała W. Wertenstein, zdjęcia R. Sumik, 1975, „Film”, nr 3.
- Zawiśliński S., 2015, *Ach, te rewiry...*, „Magazyn Filmowy”, nr 11.

Filmografia

- Janusz Majewski i Marek Kondrat opowiadają o filmie „Zakłete rewiry”*. Nagranie dla telewizji Kino Polska, Warszawa 2007, <http://www.akademiapolskiegofilmu.pl> (dostęp: 15.12.2016).
- Spotkanie z Januszem Majewskim po filmie „Zakłete rewiry”*, prowadzi N. Chojna, <http://www.youtube.com> (link na stronie <http://www.akademiapolskiegofilmu.pl>, dostęp: 15.12.2016; spotkanie z reżyserem po projekcji filmu *Zakłete rewiry* w kinie Iluzjon w Warszawie w 2016 r., data publikacji filmowego zapisu spotkania: 18.11.2016).
- Zakłete rewiry* – film, reż. J. Majewski, scenariusz P. Hajny, DVD, Galapagos, Warszawa 2010 (95 minut).
- Zakłete rewiry* – film – wersja z audiodeskrypcją, <http://www.adapter.pl/?movie=zaklete-rewiry> (dostęp: 14.01.2017).

Netografia

- Dyskusja internautów na temat filmu Janusza Majewskiego *Zakłete rewiry*, <http://www.filmweb.pl/film/Zakl%C4%99te+rewiry-1975-11923> (dostęp: 11.01.2017).
- Opis filmu Grzegorza Jankowskiego i Jacka Szczerby *Já mám hlád. O „Zaklętych rewirach” Janusza Majewskiego*, <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=1232297> (dostęp: 11.01.2017).

Opis filmu Janusza Majewskiego *Zakłete rewiry*, <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=12206> (dostęp: 9.01.2017).

***Zakłete rewiry* of Janusz Majewski from 1975 by the novel of Henryk Worcell as an example of an ever-current adaptation of a film literary work**

Abstract

Henryk Worcell's novel *Zakłete rewiry* from 1936 is one of the most famous epic works from the inter-war period in Polish literature. After the announcement of the first edition, it aroused great interest and controversy as an example of environmental literature. The work presents the professional environment of employees of catering establishments, mainly waiters. Critics of employers were presented. The author appealed to his personal experience, because he himself worked in Kraków as a waiter. In 1975 a film adaptation was created – *Zakłete rewiry* of Janusz Majewski. The author of the article compares the film and the novel. He tries to answer the question about the significance of Majewski's film for popularizing the book of Worcell. He discusses the reception of this image, constantly having recipients. It evokes opinions and questions of contemporary viewers. It refers to the issue of social relevance of both works. It emphasizes the universality of the novel and film message – timelessness and the fact that the problems presented by the creator of the literary original and the film director can be generalized, referring them to all professional environments. As a source base, it uses, in addition to the text of the novel and the editing of the film on DVD, printed sources, especially memoirs and journals, as well as press reviews. He also refers to other audio-visual sources than Majewski's film. He presents the results of an online query he has conducted, examining the current reception of the film adaptation of Worcell's novel.

Key words: film Polish history, film Polish reception, film adaptations of literature, Polish literature 1918 – 1939 reception

Bartosz Pasterski¹

Sprawozdanie z konferencji „W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku”, Bóbrka, 4–5 kwietnia 2019 r.

Na początku kwietnia 2019 r. w Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce koło Krosna odbyła się pierwsza konferencja z cyklu „Oblicza polskiej modernizacji”. Sesja została zorganizowana przez Wydział Socjologiczno-Historyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego w ramach projektu „W drodze ku modernizacji. Niepodległa Polska i wolni Polacy w XIX–XXI wieku”. Wybór muzeum w Bóbrce jako miejsca obrad był naturalnym nawiązaniem do tematyki spotkania, a także potwierdzeniem współpracy obu instytucji w realizacji całego zadania. Dzięki temu, że muzeum w Bóbrce jest podmiotem współpracującym w upowszechnianiu efektów realizacji projektu, obrady mogły się odbyć w sali konferencyjnej pawilonu wystawowego muzeum naftowego.

Konferencję rozpoczął dziekan Wydziału Socjologiczno-Historycznego UR, prezes Polskiego Towarzystwa Historii Gospodarczej, kierownik Zakładu Historii Gospodarczej i Społecznej Instytutu Historii UR dr hab. prof. UR Paweł Grata, który powitał zgromadzonych uczestników konferencji w osobach historyków gospodarczych z wielu ośrodków akademickich całego kraju, wyjaśnił pomysł organizacji sesji w muzeum w Bóbrce i przedstawił najważniejsze sprawy organizacyjne. Oficjalnego otwarcia konferencji dokonał natomiast prorektor ds. nauki

¹ Mgr Bartosz Pasterski, doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: ba-pa@wp.pl, nr ORCID 0000-0003-4727-890X.

Uniwersytetu Rzeszowskiego prof. dr hab. Marek Koziarowski. Podkreślając znaczenie i rangę konferencji, zaprezentował krótko postaci Stanisława Wachowiaka – polskiego ekonomisty, działacza społecznego, posła na Sejm II Rzeczypospolitej, podsekretarza stanu w Ministerstwie byłej Dzielnicy Pruskiej oraz wojewody pomorskiego, a także wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego. Uczestników sesji oraz słuchaczy przywitał również prezes zarządu Fundacji Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce Ryszard Rabski. W swoim krótkim wystąpieniu przedstawił sylwetki Ignacego Łukasiewicza oraz Karola Klobassy, scharakteryzował muzeum i jego ekspozycje, a także wystawę „Udział naftowców w odzyskaniu niepodległości”.

Po oficjalnym otwarciu konferencji i przemowach zaproszonych gości rozpoczęły się obrady plenarne. Moderatorem pierwszej sesji, zatytułowanej „W oczekiwaniu na niepodległość” był prof. dr hab. Marek Koziarowski. Wystąpienia badaczy zainaugurował referat prof. dra hab. Wojciecha Morawskiego ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie pt. *Industrializacja a modernizacja. Doświadczenia polskie*. Autor skonfrontował w nim dwa tytułowe pojęcia, traktowane niekiedy jako synonimy. Zaznaczył m.in., że źródłem procesów modernizacyjnych są również przemiany demograficzne, a kategoria modernizacji ma wiele znaczeń czysto technicznych, które są mniej istotne dla ekonomistów. W drugiej części swojego referatu przedstawił polskie doświadczenia w zakresie industrializacji w XIX w., dwudziestolecie międzywojennym, okresie PRL-u oraz po 1989 r.

W referacie dr hab. prof. UW Cecylii Leszczyńskiej z Uniwersytetu Warszawskiego pt. *Zmiany w poziomie rozwoju ziem polskich w drugiej połowie XIX w. (1870–1914)* zostały zaprezentowane szacunki regionalnego produktu *per capita* pod koniec XIX i na początku XX w. Informacje te posłużyły do szukania odpowiedzi na pytanie o poziom rozwoju gospodarczego pod koniec XIX w. w perspektywie długiego trwania. Za pomocą prezentacji multimedialnej badaczka zaprezentowała wyniki międzynarodowych badań dotyczące europejskich regionów NUTS-2 z lat 1900–2010, a następnie skonfrontowała regiony polskie z regionami Europy Zachodniej. Wykorzystała przy tym różne metody badawcze: *top-down*, metodę produktywną, metody Maddisona czy Wójtowicza. W końcowej części zostały przedstawione wyniki badań dotyczących rozwoju różnych prowincji z lat 1870–1910.

Dr Marian Zalesko z Uniwersytetu w Białymstoku przedstawił referat pt. *Debata o modernizacji w polskiej myśli ekonomicznej II połowy XIX i początku XX w.* Badacz przywołał różne definicje pojęcia moderni-

zacji, postawił pytanie o szanse modernizacyjne w odniesieniu do różnych społeczeństw i zaprezentował możliwe obszary modernizacyjne. W następnej części wystąpienia została omówiona ekonomiczna debata o modernizacji z przełomu wieków oraz poglądy „szkół”: klasycznej, społecznej, socjalistycznej oraz historycznej.

Ostatnim prelegentem w tej części był dr hab. prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy Sławomir Kamosiński, który wygłosił referat pt. *Marka „polskość” w epoce niebytu w XIX wieku*. Badacz omówił pojęcie marki, a także jej kreację na użytek wewnętrzny i zewnętrzny. Za przykład polskiej marki w XIX w. uznał np. dwór szlachecki, który stanowił ważny plan kreowania w wymiarze symbolicznym. Marka była również postrzegana jako narzędzie umiejętnego żonglowania ludzkimi emocjami. W swoim referacie autor powołał się na poglądy prof. Jerzego Jedlickiego dotyczące rozwoju przez wzorowanie. Przedstawił ideę unarodowienia przemysłu i wyjaśnił na przykładzie tytułowej marki polskości trzy najważniejsze impulsy modernizacyjne.

Po wysłuchaniu referatów odbyła się dyskusja związana m.in. z pojęciami modernizacji i industrializacji w ujęciu historycznym. Po jej zakończeniu uczestnicy sympozjum udali się na zwiedzanie Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce. Prelegenci zobaczyli m.in. czynną kopankę „Franek” z 1860 r., kopankę „Janina”, warsztat z II połowy XIX w., dom Ignacego Łukasiewicza czy wiertnice z II połowy XX w.

Drugą sesję, pod hasłem *Impulsy modernizacyjne w gospodarce ziem polskich* moderował prof. Paweł Grata. Jako pierwszy wystąpił prof. dr hab. Mirosław Klusek z Uniwersytetu Łódzkiego, który zaprezentował referat pt. *Rola spółdzielczości kredytowej w modernizacji rolnictwa na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego*. Opisał w nim mechanizm funkcjonowania kas Stefczyka, wyjaśnił działanie kas kredytowych i kas pożyczkowych oraz ich trudności z uzyskaniem kapitału. W końcowej części swojego odczytu omówił także działanie banków szlacheckich oraz rolnych, a także ich możliwości uzyskiwania kredytu.

Prof. dr hab. Piotr Franaszek z Uniwersytetu Jagiellońskiego przedstawił referat pt. *Przemysł naftowy jako czynnik modernizacji gospodarki i społeczeństwa galicyjskiego*. Wyjaśnił znaczenie pionierskiego okresu rozwoju tego przemysłu w latach pięćdziesiątych XIX w., omówił rozwój myśli naukowo-technicznej oraz wpływ przemysłu naftowego na inne gałęzie gospodarki. Naświetlił też problem własności gruntów, na których była prowadzona eksploatacja surowca. Zdaniem badacza rozwijający się przemysł naftowy spowodował, że do Galicji zaczęli napływać specjaliści z zagranicy, np. Albert Fauck czy William Henry Mac

Garvey. Ważną rolę w tym okresie odegrało Krajowe Towarzystwo Naftowe, a także fachowe czasopisma naftowe: „Górnik”, „Nafta” i „Ropa”. W podsumowaniu prof. Franaszek zaznaczył, że w 1905 r. przemysł naftowy zatrudniał 6,5 tys. robotników, a Galicja była trzecim producentem ropy naftowej na świecie.

Prof. dr hab. Janusz Kaliński ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie omówił *Udział kapitału rodzimego w rozwoju kolejnictwa do 1918 r.* W swoim wystąpieniu przeanalizował m.in. budowę tras kolejowych pod względem zaangażowania kapitałowego. Zaznaczył przy tym, że nie wszyscy byli przychylnie nastawieni do idei linii kolejowych, a niektórzy traktowali je jako element germanizacji. W zaborze austriackim najwięcej kapitału zaangażowanego w te inwestycje pochodziło ze stolicy monarchii – Wiednia. Również znaczna część ziemiaństwa zaznaczyła swój udział w tym przedsięwzięciu (np. rody Lubomirskich, Dzieduszyckich czy Lanckorońskich). Natomiast w zaborze rosyjskim w budowie linii kolejowych konkurowali ze sobą Jan Bloch oraz Leopold Kronenberg. Każda budowana trasa miała swoje towarzystwo akcyjne i model koncesyjny. Badacz wyjaśnił rolę kapitału (zwłaszcza Leopolda Kronenberga) w budowie linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej oraz iwanogrodzko-dąbrowskiej. W konkluzji prof. Kaliński wskazał, że najwięcej tras zbudował Jan Bloch.

Ostatnim prelegentem tej części był dr hab. prof. UE Krzysztof Broński z Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, który wygłosił referat pt. *Uwarunkowania procesów modernizacji gospodarki Galicji w okresie autonomii – zarys problematyki.* Autor wyjaśnił uwarunkowania rozwoju gospodarczego Galicji oraz zasady wolności gospodarczej. Przedstawił wpływ samorządów na rozwój gospodarczy tych ziem (np. utworzenie izb handlowych). Następnie omówił działalność poszczególnych towarzystw rolnych, specjalistycznych oraz innych. Prof. Broński podkreślił też ważną rolę, jaką odegrała w procesie modernizacji drobna przedsiębiorczość (np. nowoczesny przemysł młynarski, który przynosił duże zyski i zatrudniał wiele osób) oraz działania edukacyjne.

Po tym wystąpieniu rozpoczęła się dyskusja skupiona wokół tematu czynników modernizacyjnych w gospodarce. Oficjalnego zamknięcia pierwszego dnia konferencji dokonał prof. Paweł Grata, który podsumował także naukowy plon obrad.

W drugi dzień konferencji rozpoczęła się trzecia sesja pt. *Przemiany społeczne przełomu wieków*, którą moderowała dr hab. prof. UR Edyta Czop. Tę część otworzył dr hab. Karol Chylak ze Społecznej Akademii Nauk w Warszawie, który w wystąpieniu *Ubezpieczenia społeczne jako odpowiedź na procesy modernizacyjne społeczeństwa na ziemiach pol-*

skich do I wojny światowej zarysował genezę instytucji ubezpieczeń na ziemiach polskich w XIX w. i wskazał na rozwój przemysłu jako główny czynnik progresu instytucji ubezpieczeniowych. Wyjaśnił też, na czym polegał przymus ubezpieczeniowy najniższych warstw społecznych. Badacz scharakteryzował ponadto poszczególne instytucje ubezpieczeniowe za ziemiach polskich.

Jako druga wystąpiła dr hab. prof. UE Barbara Danowska-Prokop z Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach z referatem pt. *Ubezpieczenia brackie na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w II połowie XIX w.* W pierwszej części referatu zostały wyjaśnione kwestie różnic między Górnym Śląskiem a Zagłębiem Dąbrowskim. Następnie prelegentka przedstawiła fazy industrializacji Górnego Śląska, specyfikę dwóch regionów gospodarczych, a także genezę i rolę ubezpieczeń brackich wraz ze wzrostem ich rangi. Analizowała również ustawy ubezpieczeniowe Ottona von Bismarcka oraz zmiany relacji państwa do ubezpieczeń społecznych (tuż przed I wojną światową pojawiło się zagadnienie redefinicji wspomnianych kwestii). Na koniec swojego wystąpienia prof. Danowska-Prokop poruszyła kwestię skali oddziaływania tych instytucji.

Dr hab. prof. IH PAN Katarzyna Sierakowska z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie zaprezentowała referat *Matki, ojcowie i dzieci – ziemię polskie na przełomie XIX i XX w.* Badaczka skupiła swoją uwagę na wpływie industrializacji ziem polskich na zmianę postrzegania potrzeb dzieci. To m.in. dzięki rozwojowi medycyny oraz propagowaniu idei karmienia niemowląt zaobserwowano na przełomie XIX i XX w. spadek śmiertelności dzieci. W kolejnej części referatu została omówiona działalność organizacji „Kropla Mleka”, której agendy powstały na terenie zaboru austriackiego oraz rosyjskiego i były wzorowane na modelu francuskim. Na koniec prelegentka poruszyła kwestię reagowania na śmierć potomstwa, a także zagadnienie kształcenia dzieci (zwłaszcza dziewczynek).

Jako ostatni w tej sesji wystąpił prof. dr hab. Włodzimierz Mędrzecki z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie z referatem *Procesy modernizacyjne w obrębie polskiej warstwy chłopskiej w okresie I wojny światowej.* Badacz skupił się na wskazaniu różnych dróg prowadzących do unowocześnienia wsi na ziemiach zaborczych. Wspólnym elementem łączącym sytuację społeczno-gospodarczą polskiej wsi na ziemiach trzech zaborów były doświadczenia lat I wojny światowej, wyjątkowo trudne ze względu na prowadzoną gospodarkę rabunkową. Sytuację tę pogarszało również stosowanie różnych systemów okupacyjnych, co razem doprowadziło m.in. do pojawienia szerokich fal migracji.

Trudna sytuacja wojenna wpłynęła też na wytworzenie się zupełnie innych relacji ekonomicznych na wsi, a także w relacji między miastem a wsią. Na zakończenie referatu badacz wymienił negatywne skutki wojny dla polskiej wsi. W konkluzji prof. Mędrzecki zaznaczył, że gospodarstwa nowoczesne trudniej znoszą działania wojenne, natomiast gospodarstwa tradycyjne mają większe możliwości adaptacji do tych niełatwych warunków.

Po wysłuchaniu referatu odbyła się dyskusja poświęcona różnym aspektom przemian społecznych przełomu XIX i XX w. na ziemiach polskich.

Moderatorem ostatniej, czwartej sesji, przebiegającej pod hasłem *Odcienienia polskiej modernizacji*, był dr Jarosław Kinal. Tę część obrad otworzył dr hab. prof. UAM Roman Macyra z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu z referatem pt. *Przesłanki odmienności wielkopolskiej ścieżki modernizacyjnej na przełomie XIX i XX stulecia*. W swoim wystąpieniu zajął się pojęciem modernizacji jako problemem znacznie węższym od industrializacji. Jego zdaniem modernizacja w Wielkopolsce dotyczyła wszystkich warstw społecznych, a wyróżnikiem tego regionu był szczególnie etos pracy.

Dr Kamil Kowalski oraz dr hab. prof. UŁ Rafał Matera z Uniwersytetu Łódzkiego wygłosili referat pt. *Ekonomiczne aspekty wielokulturowości na przykładzie uprzemysłowienia Łódzkiego Okręgu Przemysłowego do 1914 r.* Pierwszą część referatu przedstawił prof. Rafał Matera, który z pomocą prezentacji multimedialnej wyjaśnił problemy badań dotyczących rozwoju Łodzi, przedstawił relację pomiędzy wielokulturowością a uprzemysłowieniem, wreszcie zapoznał słuchaczy z przyczynami pierwszego oraz drugiego *take offu* Łodzi. W części drugiej dr Kamil Kowalski omówił strukturę wyznaniową Łodzi, genezę migracji w XIX w., napływ niemieckiego kapitału do miasta oraz udział przedsiębiorstw żydowskich w łódzkim przemyśle włókienniczym.

Tematem wystąpienia dra Andrzeja Pieczewskiego z Uniwersytetu Łódzkiego były z kolei *Bariery modernizacji rolnictwa Królestwa Polskiego po reformie uwłaszczeniowej w ujęciu Jana Blocha*. W referacie zostały omówione bariery w rozwoju i modernizacji rolnictwa. Scharakteryzowane zostały także: struktura długów gospodarstw włościańskich, przeciętna struktura długów gospodarstwa oraz dziedziczne prawo i zwyczaje spadkowe. Jako bariery w rozwoju rolnictwa dr Andrzej Pieczewski wskazał zacofanie agrokultury, zły system oświatowy oraz trudną mentalność społeczną. Badacz omówił również postulaty Jana Blocha w tym zakresie.

Dr Elżbieta Zalesko z Uniwersytetu w Białymstoku wygłosiła referat pt. *Kapitał obcy w procesie industrializacji Białostoczczyzny na przełomie XIX i XX w.* W ujęciu badaczki Białystok na drodze modernizacyjnej skorzystał z drogi, jaką przeszła w tym zakresie Łódź. W XIX w. miasto zmieniło swój charakter z magnackiego na przemysłowe. Jego rozwój utrudniały jednak niedobory ludzi zdolnych do przeprowadzenia modernizacji oraz bazowanie na kapitale, który nie był związany z regionem. Dopiero wraz z napływem kapitału zmieniła się struktura mieszkańców miasta i możliwości modernizacyjne.

Dr hab. prof. Uniwersytetu Wrocławskiego Miron Urbaniak przedstawił referat pt. *Miasta Poznańskiego w drodze ku modernizacji. Budowa nowoczesnej infrastruktury w okresie zaboru pruskiego.* W przygotowanej prezentacji multimedialnej zostały uwzględnione liczby mieszkańców dla poszczególnych miast wielkopolskich: Leszna, Rawicza, Nowego Tomysła. W opinii badacza dla niektórych miast ważnym czynnikiem prorozwojowym była obecność garnizonu wojskowego. Dotyczyło to takich ośrodków, jak Śrem, Września czy Poznań. Referent omówił infrastrukturę techniczną miast wielkopolskich, scharakteryzował oświetlenie gazowe, elektryczne, budowę systemu wodociągów i kanalizacji, sieć tramwajową w Poznaniu, Bydgoszczy czy Inowrocławiu. Podkreślił rolę pierwszych gazowni w największych miastach (Poznaniu i Bydgoszczy), a także mało znany fakt powstania wielu rzeźni w miastach Poznańskiego.

Jako ostatnia referat wygłosiła dr hab. prof. UR Sabina Rejman z Uniwersytetu Rzeszowskiego. W wystąpieniu pt. *Procesy modernizacyjne w miastach Galicji Zachodniej w II połowie XIX i na początku XX w.* scharakteryzowała m.in. rolę samorządu miejskiego. Prof. Sabina Rejman zwróciła uwagę, że urzędnicy kompetentni i wykształceni mogli kierować procesami modernizacji infrastruktury miejskiej. W przypadku inwestowania w unowocześnienie miejskich instalacji pojawiła się też obawa przed zadłużeniem. Badaczka zwróciła także uwagę na rolę kobiet w większych miastach.

Po dyskusji poświęconej wielu wymiarom skomplikowanych procesów modernizacyjnych prof. Paweł Grata dokonał merytorycznego podsumowania konferencji, podziękował uczestnikom za przyjazd oraz uczestnictwo w dyskusjach i zaprosił zebranych do udziału w następnej sesji z cyklu „Oblicza polskiej modernizacji”. Kolejna konferencja pod hasłem „Procesy modernizacyjne w Drugiej Rzeczypospolitej” odbędzie się w dniach 5–6 grudnia 2019 r. w Stalowej Woli.

Paweł Kuca¹

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Współczesne kompetencje medialne”, Rzeszów, 8 kwietnia 2019 r.

Na początku kwietnia 2019 r. na Uniwersytecie Rzeszowskim odbyła się konferencja naukowa „Współczesne kompetencje medialne”. Była to szósta konferencja medioznawcza zorganizowana przez pracowników Zakładu Komunikowania Społecznego Instytutu Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego. Celem tej edycji była analiza, w różnych kontekstach, kwestii współczesnych kompetencji medialnych. Chodziło m.in. o kompetencje medialne nadawców i odbiorców, umiejętności, którymi powinien się wykazywać współczesny dziennikarz, cechy wartościowych przekazów medialnych.

W obradach wzięli udział badacze mediów z różnych ośrodków naukowych w Polsce. Byli to pracownicy naukowcy z Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Śląskiego, Uniwersytetu Łódzkiego, SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego, Wyższej Szkoły Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego. W sesjach naukowych uczestniczyli także udział przedstawiciele Instytutu Dyskursu i Dialogu, agencji public relations Exacto, a także studenci Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Uniwersytetu Wrocławskiego.

Konferencję otworzył dr hab. Paweł Grata, prof. UR, dziekan Wydziału Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego. Następnie rozpoczęły się obrady, które zostały przeprowadzone w ramach dwóch sesji plenarnych oraz dwóch sekcji tematycznych.

¹ Dr Paweł Kuca, Instytut Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów, e-mail: pawel.kuca@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-9424-090X.

Pierwszej sesji plenarnej przewodniczyła prof. dr hab. Agnieszka Pawłowska, dyrektor Instytutu Nauk o Polityce UR. W ramach sesji zostało zaprezentowanych sześć referatów. Wystąpienie otwierające konferencję wygłosił prof. dr hab. Kazimierz Wolny-Zmorzyński z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, który analizował niezbędne kompetencje współczesnego dziennikarza. W innym kontekście o kompetencjach medialnych mówił dr hab. Wojciech Furman z Uniwersytetu Rzeszowskiego, który przedstawił wyniki badań dotyczących kompetencji odbiorców przekazów medialnych w odniesieniu do kampanii wyborczych. Badania objęły tygodniki opinii w czasie wyborów samorządowych w 2018 r. Z kolei dr Maja Bednarska z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie zastanawiała się w swoim referacie, czy współczesne kompetencje medialne implikują kompetencje etyczne.

W pierwszej sesji plenarnej wygłoszono jeszcze trzy prelekcje. Dr hab. Patrycja Szostok z Uniwersytetu Śląskiego podjęła kwestię poczucia podmiotowości komunikacyjnej. Następnie dr Karolina Dzięwulska-Siwiek z Wyższej Szkoły Kultury Społecznej i Medialnej analizowała „medialność” jako kompetencję komunikacyjną współczesności. Na koniec dr Jarosław Kinal z Uniwersytetu Rzeszowskiego wygłosił referat pt. *Pojęcie absorpcji medialnej i jej deskrypcja w wybranym regionie stykowym*.

Drugiej sesji plenarnej przewodniczył dr hab. Radosław Grabowski, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego reprezentujący Instytut Nauk o Polityce tej uczelni. Wygłoszono w niej sześć referatów. Sesję rozpoczęło wystąpienie dr. hab. Dariusza Tworzydło z Uniwersytetu Warszawskiego oraz mgr. Przemysława Szuby, przedstawiciela agencji public relations Exacto, którzy zaprezentowali wyniki badań dotyczące środowiska public relations w Polsce. Badania dotyczyły wyróżników skutecznej komunikacji kryzysowej. Kolejny referat był oparty na wybranych studiach przypadku. Dr Krzysztof Grzegorzewski z Uniwersytetu Łódzkiego analizował kompetencje dziennikarzy politycznych w programach typu talk-show na przykładzie programu „Studio Polska”. Rozpatrywał w niej takie elementy, jak meritum programu, forma i stosowane zasady retoryczne. W ramach tej sesji dr Marek Palczewski z SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego przedstawił referat, który dotyczył metodologii walki z fake newsami. Trzy pozostałe wystąpienia, które zostały zaprezentowane w tej sesji, koncentrowały się na różnych aspektach kompetencji medialnych. Dr Henryk Pietrzak z Uniwersytetu Rzeszowskiego przeanalizował wykorzystanie przestrzeni medialnej do propagandy i dezinformacji. Dr Elżbieta Pawlak-Hejno z Uniwersytetu Marii

Curie-Skłodowskiej w Lublinie wygłosiła referat pt. *Szkola społecznej uważności – kompetencje dziennikarskie kluczem do sukcesu w zawodowym starcie*. Dr Anna Szwed-Walczak, także z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, w swoim wystąpieniu mówiła o polskiej politycznej prasie narodowej w kontekście niepoprawności politycznej i politycznej dyskredytacji.

W ramach konferencji odbyły się także dwie równoległe sesje tematyczne. Pierwszej z nich przewodniczył dr hab. Wojciech Furman z Instytutu Nauk o Polityce UR. W jej trakcie zaprezentowano sześć wystąpień. Jako pierwszy głos zabrał dr Adam Kubiak z Uniwersytetu Rzeszowskiego, który przedstawił referat pt. *Kreacje autentyczności i zaangażowania. Kontrola i eksploatacja dziennikarskiego wolontariatu*. W kolejnym wystąpieniu mgr Joanna Kukier z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie podjęła temat kompetencji medialnych seniorów. Analizowała m.in., w jaki sposób osoby starsze mogą wyjść z cienia wykluczenia cyfrowego. Trzeci referat dotyczył dziennikarzy zajmujących się tematyką polityczną. Mgr Anita Szwajkowska z Uniwersytetu Łódzkiego analizowała kwestię wartości komunikacyjno-emotywnych komponentów prozodycznych w wypowiedziach dziennikarzy politycznych. Kolejne dwa wystąpienia dotyczyły dwóch studiów przypadku. W pierwszym z nich mgr Filip A. Gołębiewski z Instytutu Dyskursu i Dialogu mówił o Obywatelskim Monitoringu Mediów jako przykładzie na podnoszenie kompetencji medialnych społeczeństwa. Następnie mgr Łukasz Jędrzejski z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie analizował kompetencje medialne redakcji Polskiej Kroniki Filmowej. W ostatnim referacie w tej sesji Michał Przychodzki z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu podjął temat nowych mediów jako czynnika wzmacniającego społeczeństwo obywatelskie.

Drugiej sesji tematycznej przewodniczył dr Henryk Pietrzak z Uniwersytetu Rzeszowskiego. W jej ramach dr Paweł Kuca z Uniwersytetu Rzeszowskiego analizował świadomość komunikacyjną księży w prowadzeniu polityki informacyjnej parafii. Było to studium przypadku diecezji rzeszowskiej oparte na wynikach badań przeprowadzonych razem z dr. Zbigniewem Chmielewskim. Następnie mgr Katarzyna Lorenc z Uniwersytetu Jagiellońskiego wygłosiła referat pt. *The Use of Information Technologies for Detecting Fake News and Astroturfing by the Internet Users*. W trzecim wystąpieniu mgr Remigiusz Chęciński z Uniwersytetu Wrocławskiego i Jan Mizerka z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu mówili o kwestiach dotyczących weryfikacji przekazu w obliczu przemian związanych z rozwojem nowych mediów. Swoją analizę odnieśli do problematyki manipulacji i obywatelskości.

Kolejny referat dotyczył studium przypadku. Mgr Olimpia Górka z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie analizowała w nim kompetencje dziennikarskie na przykładzie TVP Kraków. W kolejnym referacie pojawił się poruszany już we wcześniejszych wystąpieniach temat fake newsów. Tym razem Natalia Rosicka z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu omówiła to zjawisko jako współczesne narzędzie działań politycznych na przykładzie Stanów Zjednoczonych i Rosji. W ostatnim referacie sesji Rafał Świergiel, także z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, skoncentrował się na kompetencjach medialnych w kontekście sporu wokół Trybunału Konstytucyjnego w Polsce. Refleksja dotyczyła poziomu świadomości prawnej w materiałach dziennikarskich.

Izabela Pasternak¹

Sprawozdanie z seminarium naukowego „Filozofia: Lwów – Preszów – Rzeszów”, Rzeszów, 6–7 maja 2019 r.

Idea międzynarodowych, trójstronnych spotkań filozofów z Polski, Słowacji i Ukrainy narodziła się na początku 2019 r., urzeczywistniona zaś została w maju tego roku, kiedy to na Uniwersytecie Rzeszowskim zorganizowane zostało seminarium naukowe *Filozofia: Lwów – Preszów – Rzeszów*, w którym wzięli udział naukowcy z uniwersytetów tych trzech miast. Inicjatorem spotkania był prof. Leszek Gawor (Instytut Filozofii Uniwersytetu Rzeszowskiego) wspólnie z przedstawicielami zaproszonych ośrodków w osobach: prof. Vasila Gluchmana (dziekana Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Preszowie) i prof. Anatolija Karasia (kierownika Katedry Filozofii Wydziału Filozoficznego Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki).

Uroczystego otwarcia seminarium dokonał dyrektor Instytutu Filozofii Uniwersytetu Rzeszowskiego prof. Przemysław Paczkowski, witając gości zarówno z zagranicy, jak i Polski. Głos zabrał także jeden z inicjatorów spotkania, prof. Leszek Gawor, który nakreślił ideę oraz cel zapoczątkowanych właśnie spotkań. Jednocześnie zaakcentował bliskość geograficzną Polski, Słowacji i Ukrainy, ale też wspólnotę językową, a także wzajemne zaciekawienie prowadzonymi badaniami w zakresie filozofii w trzech sąsiedzkich krajach. Wyraził nadzieję, że owo wzajemne zainteresowanie może stanowić mocny fundament przyszłej współpracy naukowej oraz przyjaźni. Taki cel postawili przed sobą organizatorzy spotkań.

¹ Dr Izabela Pasternak, Instytut Filozofii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: ipasternak@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9756-7534.

Obrady seminarium miały charakter plenarny. Referaty były wygłaszane w językach: polskim, ukraińskim i angielskim, natomiast w części dyskusyjnej dodatkowo w języku słowackim. Wielość języków wcale nie stanowiła jednak bariery we wzajemnym rozumieniu się, wręcz przeciwnie: była to doskonała okazja do zbliżenia filozofów różnych narodowości ze słowiańskiego kręgu kulturowego oraz dostrzeżenia wspólnoty myśli. Tematem przewodnim spotkania były wyzwania ludzkości u progu XXI w., a więc zagadnienia, które są przedmiotem badań prowadzonych w wymienionych wcześniej ośrodkach. Referaty zogniskowane były wokół następujących problemów: rewolucja informatyczna (pozytywne i negatywne skutki rozwoju sztucznej inteligencji), rewolucja biotechnologiczna (problemy bioetyki, zagadnienia związane z posthumanizmem), przemiany w sferze politycznej i medialnej (rola mass mediów w kształtowaniu polityki i współczesnego populizmu, polityka w Internecie, status jednostki w życiu społeczno-politycznym XXI w.), zagrożenia ekologiczne (wizja globalnej katastrofy ekologicznej). Jako pierwszy głos zabrał prof. Vasil Gluchman, omawiając Marthy Nussbaum koncepcję humanizmu i posthumanizmu, następnie prof. Anatolij Karas w swoim wystąpieniu podkreślił wagę poczucia obywatelskiego w kształtowaniu cywilizacyjnego kapitału wzajemnego zrozumienia. Kolejny prelegent, prof. Aleksander Bobko (Uniwersytet Rzeszowski), wygłosił bardzo interesujący referat na temat współczesnego sporu o naturę człowieka. Uwypuklił napięcie, jakie występuje we współczesnym zachodnim świecie pomiędzy euforią spowodowaną niezwykłym postępem technicznym, rozwojem medycyny, wysoką jakością życia itd. a narastającym poczuciem niepewności spowodowanym problemami ekologicznymi oraz zagrożeniami, takimi jak terroryzm. A. Bobko przypomniał pytanie Kanta, kim jest człowiek, aby podkreślić, że odpowiedź na nie jest kluczowa dla wyboru kierunku, w którym pójdzie ludzkość. Ponadto zwrócił uwagę na aspekt wyróżniający człowieka spośród innych stworzeń, a mianowicie jego racjonalność, której nie należy wprawdzie absolutyzować, ale jednak wyraźnie podkreślić. Następnie głos zabrał prof. Krzysztof Bochenek (Uniwersytet Rzeszowski), który przeanalizował zjawisko laicyzacji i jego implikacje filozoficzne. Doc. Iryna Puktha (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki) omówiła problem myślenia krytycznego w epoce postprawdy, zaś doc. Jan Kalajtidis (Uniwersytet w Preszowie) nakreślił problemy związane z dokładnym określeniem momentu śmierci człowieka. Drugą część spotkania otworzył referat doc. Oksany Sarabun (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), która mówiła o nieprzyczynowej odpowiedzialności jako jednym z wyzwań ludzkości. Następnie dr Beata Gu-

zowska (Uniwersytet Rzeszowski) oraz dr Jarosław Kinal (Uniwersytet Rzeszowski) w osobnych wystąpieniach przeanalizowali zagrożenie współczesnego społeczeństwa sieciowego, jakim jest zanik prywatności w świecie. W dalszej części sesji dr Ryszard Wójtowicz zaapelował o powrót ideałów w życiu społecznym i politycznym XXI w. Kolejną część dotyczącą zagrożeń politycznych i społecznych naszych czasów otworzył referat dr Izabeli Pasternak (Uniwersytet Rzeszowski), która dokonała analizy polityki ochrony środowiska z perspektywy trzech doktryn politycznych: liberalizmu, socjaldemokracji i konserwatyizmu, a także poruszyła kwestię upolitycznienia spraw związanych z ekologią i zagrożeń z tego wynikających. Następnie głos zabrał dr Marek Bosak, jego referat dotyczył dylematów wolności jednostki w wybranych ustrojach politycznych. Obrady zakończyły zaś dwa komplementarne wystąpienia: prof. Romany Kolarzowej i dra Adama Kubiaka, podejmujące problem peryferyjności zjawisk niemogących się przebić do dyskursu głównego nurtu oraz peryferyjnej polityki historycznej. Niezwykle inspirowane obrady zakończyły się ożywionymi dyskusjami, niekiedy wykraczającymi poza wyznaczony czas, co świadczy o zasadności i aktualności podejmowanych tematów, a także o potrzebie dalszej współpracy i kolejnych spotkań. Drugi dzień poświęcony był wypracowaniu szczegółowych warunków dalszej współpracy pomiędzy ośrodkami reprezentowanymi przez filozofów ze Lwowa, Preszowa i Rzeszowa. Efektem rozmów było bowiem zobowiązanie do organizowania cyklicznych spotkań naukowych, seminariów, warsztatów oraz edycji wspólnych wydawnictw (zbiorowe prace naukowe pracowników trzech uniwersytetów). Ważnym elementem współpracy są także nawiązane w Rzeszowie kontakty zarówno na gruncie naukowym, jak i prywatnym. Kolejne spotkanie w ramach zapoczątkowanego w Rzeszowie projektu ma się odbyć w Preszowie.

